TRIANON ÉS A MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁS 1920–1953

Tanulmányok

Osiris Kiadó • Budapest, 1998

A kötet a T. 018045. sz. OTKA kutatási program
támogatásával jelent meg.

Szerkesztette
ROMSICS IGNÁC

A szerkesztésben közreműködött
IFJ. BERTÉNYI IVÁN

A kiadásért felel Gyurgyák János
Olvasószerkesztő Lépesfalvi Zoltán
Műszaki szerkesztő Környei Anikó
Tördelő Székffy Tamás
A nyomdai előkészítés és sokszorosítás az Osiris Kft. munkája

ISBN 963 379 447 1

TARTALOM

ELŐSZÓ

Ebben a kötetben 11 fiatal magyar és egy dél-koreai történész elemzi a magyar politika, s különösen a magyar politikai gondolkodás 1920 és 1953 közötti reagálásait a trianoni békeszerződésre és az ezzel összefüggő kérdésekre. A szerzők többsége az ELTE Doktori Iskolájának XX. századi magyar történelemre szakosodó növendéke, a kisebbség pedig olyan pályájuk elején álló kutatókból, sőt részben még hallgatókból tevődik össze, akik látogatták a szerkesztő e kötet címével azonos néven meghirdetett 1996–97-es doktori kurzusát. A résztvevők első feladata az volt, hogy néhány hetes intenzív munkával tanulmányt írtak egy-egy közösen kijelölt XX. századi magyar történelmi személyiség Trianon-felfogásáról. A tanulmányokat ezt követően megvitattuk, s az elhangzott észrevételek tükrében a szerzők túlnyomó többsége újragondolta és átdolgozta írását. Ezt mindössze négyen nem végezték el, akiknek Apponyi Alberttel, Klebelsberg Kunóval, Szabó Dezsővel és Illyés Gyulával foglalkozó írásai sajnos hiányoznak is a gyűjteményből. Kisebb szerkesztői korrekcióktól eltekintve a kötet írásai azonosak ezekkel az 1997 nyarán véglegesített tanulmányokkal.

A 12 tanulmány egyike egy ideológiai irányzattal, a transzszilvanizmussal, a többi egy-egy személyiséggel foglalkozik. E 11 személyiség öt nagy politikai irányzatot és – különböző átmenetekkel – két nagy tevékenységi és létformát reprezentál. Ami a politikai preferenciákat illeti, Teleki, Bethlen és Szekfű az 1945-ig meghatározó konzervativizmus, Gömbös, Milotay és Szálasi a szélsőjobboldal, Jászi és Bibó a szocialisztikus irányzatokkal is érintkező liberális demokrácia, Németh László a népi mozgalom, s Révai József a kommunizmus képviselője. A tizenegyedik személyiség, Bajcsy-Zsilinszky Endre – mint köztudott – pályáját a szélsőjobboldalon kezdte, s a konzervatív-szélsőjobboldali Magyarországgal szembeni ellenalternatívát keresők heterogén II. világháború alatti táborában fejezte be. A „szakma", a foglalkozás, illetve a politikához való viszony szempontjából a skála egyik végén az elsősorban politikus Gömbös Gyula és Bethlen István, a másikon a poli-

tikát sohasem gyakorló, ám azt írásaival folyamatosan befolyásolni igyekvő Milotay István és Németh László helyezkedik el. A többiek e kettő, tehát a par excellence politikusi és a sajátlagosan értelmiségi lét közötti különböző átmeneti életutakat képviselik. Ilyen Teleki Pál, aki pályája során két alkalommal is miniszterelnökséget vállalt, ám aki a tudományszervezés és a földrajztudomány terén legalább olyan kimagasló teljesítményt nyújtott, mint politikusként; Jászi Oszkár és Bibó István, akiket mai fogalmaink szerint leginkább talán politológusnak vagy politikai esszéistának nevezhetnénk, s akiknek a minisztersége csak néhány hétig, sőt napig tartott; Bajcsy-Zsilinszky Endre és Révai József, akik évtizedeken át egyidejűleg „praktizáltak" gyakorló politikusként és politikai publicistaként, illetve esszéistaként; s végül Szekfű Gyula, aki 1946 és 1948 közötti moszkvai követségétől eltekintve mindvégig „céhes" történész, egyetemi tanár és szerkesztő volt.

A 12 tanulmány számos érdekes és historiográfiailag is fontos kérdést vet fel. Ezek egyike az 1945 előtti hivatalos (konzervatív és szélsőjobboldali) Magyarország revíziós elképzelése, amelyet a kor propagandájának („Mindent vissza!", „Nem, nem soha!" stb.) és az elmúlt 40 év leegyszerűsítéseinek és negatív elfogultságainak köszönhetően sokan még ma is az „integrális" vagy „totális" jelzővel illetnek. Ablonczy Balázs Teleki-, Péteri Lóránt Bethlen- és Zeidler Miklós Gömbös-tanulmánya ezzel szemben azt dokumentálják, hogy az ún. Horthy-kor e három legmeghatározóbb politikusa közül egyik sem képviselte teljes egyértelműséggel és meggyőződéssel ezt az álláspontot. Teleki Pál, aki egyetemi előadásaiban oly sok földrajzi, gazdasági és történeti érvet sorakoztatott fel a Kárpát-medence „megbonthatatlan" egysége mellett, 1938-ban, 1940-ben és 1941-ben, amikor a szlovákokkal tárgyaló magyar delegáció vezetőjeként, majd pedig miniszterelnökként döntéshelyzetbe került, egyaránt etnikai vagy ahhoz közelítő kompromisszumos megoldásokat fogadott el, sőt képviselt. Bethlen István, aki publicisztikájában – Szekfű Gyulához hasonlóan – néha ugyancsak utalt a „Szent István-i magyar birodalom" modernizált újjászületésének lehetőségére, komolyabb elemzéseiben mindig különbséget tett a határ menti, döntően magyar területek között, melyek visszacsatolását a magyar revíziós célok minimumának tartotta, s a vegyes lakosságú vagy nemzetiségi területek között, amelyek hovatartozásának eldöntése ügyében általában népszavazást kért. Ez utóbbiakon belül következetesen külön problémaként kezelte Erdélyt, melynek jövőjét – Jászi Oszkár 1918-as és későbbi elképzeléséhez nagyon hasonlóan – a három ott élő nemzet egyenjogúsításának és az egész régió önállósításának formájában képzelte el. S végül Gömbös Gyula, akit sematikusan még ma is a „totális fasizmus", a „németbarátság", illetve „a fajvédő szélsőjobboldal végletesen irreális elképzelései" megtestesítőjeként szokás számon tartani, 1934–35-ben egy olyan revíziós tervezetet hagyott jóvá, amely a határ menti magyar területeknél ugyan jóval többet, de távolról sem mindent követelt vissza. E terv megvalósulása esetén – mint Zeidler Miklós írja – a határon kívüli magyarok száma felére csökkent, az ország védhetősége nőtt, s nyersanyagfüggősége jelentősen mérséklődött volna. Messzemenően egyetérthetünk tehát azokkal a történészekkel, akik a két világháború közötti és a II. világháború alatti magyar külpolitika céljairól szólva az „integrális" vagy „totális" revízió fogalma helyett – vagy mellett – indokoltnak tartják az „optimális" revízió fogalmának bevezetését.[1]

Aki a vezető konzervatív és szélsőjobbodali politikusok közül valóban integrális, tehát teljes revíziót követelt, s ebből engedni sem akart, az az 1945 előtti Magyarország utolsó miniszterelnöke és államfője, Szálasi Ferenc volt. A „Hungária Egyesült Ősföldek", ahogy Szálasi nevezte a jövő Magyarországát, ugyanis valóban tartalmazta mindazt – Horvátországot is beleértve –, ami 1918 előtt a Magyar Királysághoz tartozott. Róla viszont – mint Ungváry Krisztián megjegyzi – nehéz eldönteni, hogy írásait történeti vagy inkább pszichológiai elemzésnek érdemes-e alávetni.

A kötet tanulmányaiból kiolvasható másik fontos tanulság, hogy a Jászi, Bibó és Németh László nevével fémjelezhető revíziós program és külpolitika – gazdasági és történeti érvek helyett a nyelvi-etnikai szempont elfogadása; integrális vagy optimális revízió helyett a határ menti magyar területek visszacsatolása és/vagy a dunai népek megbékélése és gazdasági-politikai kooperációja („Danubia", „tejtestvériség" stb.) – sem 1945 előtt, sem 1945 után nem tartozott a reális politikai alternatívát kínáló koncepciók közé. S nemcsak, vagy talán nem elsősorban azért, mert ennek magyarországi támogatottsága az 1945-ös fordulatig hiányzott vagy minimális volt, hanem azért is, mert a szomszédos államok vezető körei sem a mérsékelt, szigorúan néprajzi elveket követő magyar revíziós igények kielégítésére nem mutattak hajlandóságot, sem arra, hogy – a status quo elfogadása esetén – a magyar kisebbségeket egyenrangú félként, tehát államalkotó nemzetként kezeljék. A maga módján erre mindhárom gondolkodó rájött, s azt be is ismerte. Bibó István 1946-os, *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című esszéjében, amelyben nemcsak a Horthy-rendszert tette felelőssé Trianon megismétléséért, hanem – bár nagyon tapintatosan – azokat a szomszédos országokat is, amelyek „demokratikus érdemeikre

[1] Egy 1988-as rádióbeszélgetésben ezt javasolta például Ormos Mária. Lásd Trianon a történelemben és a történelmi tudatban. In *Világosság*, 1988. április, 235. Anélkül, hogy az optimális revízió fogalmát használta volna, az integritás és a konkrét magyar célmegfogalmazások közötti nyilvánvaló különbségre hívta fel a figyelmet egyik korábbi tanulmányában Pritz Pál is. Lásd Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920–1935. In *Magyar Tudomány* 1979/4. 272–279. Újraközli Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, 1995. 234–240.

való hivatkozással igyekeztek igazolni olyan előnyöket, melyeket a demokrácia nevében igazolni lehetetlen", s amely országok államalkotó népeiben – a csehekben, szlovákokban, románokban – „megvannak pontosan azok az indulatok, amelyek minket odavittek, ahova jutottunk".[2] Jászi Oszkár utolsó, 1948 és 1953 közötti előadásaiban és írásaiban, amelyekben – mint erre tanulmányukban Richly Gábor és Ablonczy Balázs is kitérnek – a csehszlovákiai magyarok üldöztetését tette szóvá, az Egyesült Államok fokozott részvételét sürgette a térség vitás ügyeinek rendezésében, s régi álma, „Danubia", vagyis a dunai konföderáció létrejöttét már csak egy általános európai integráció keretében tudta elképzelni. S persze Németh László, aki mint mindhármuk közül a legérzékenyebb, a legnagyobb nyíltsággal és már 1935-ös erdélyi útja után megvallotta, hogy egy egész „sorshelyzetet" ismert félre, s ha románok és magyarok között „szavakban még el is képzelhető egy megegyezés, nem képzelhető el ösztönökben".[3]

Az 1947-es békeszerződés aláírása körüli hónapokban e keserű felismerések érlelték meg Bibó Istvánban azt a gondolatot, hogy nemcsak az integrális vagy optimális revízió programja irreális és elérhetetlen, hanem az etnikai revízióé, illetve a méltányos kiegyezésé is, s a trianoni határokat „mind fizikailag, mind lelkileg" elfogadva a magyarság a továbbiakban csak két dolgot tehet: a „kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényeit" elkerülve példát ad „a kis népek közötti lojalitásra és a mértéktartásra", s ugyanakkor felelősséget érez „a határokon túli magyarság sorsával szemben".[4] Bibóval többé-kevésbé egyidejűleg mások is hasonló véleményt alakítottak ki. Ezek közül legnagyobb jelentősége a két világháború közötti konzervatív történész-ideológus, Szekfű Gyula pálfordulásának volt, aki a II. világháború alatti magyar nemzetiségpolitikai anomáliákra és a zsidótörvényekre hivatkozva, ám nyilvánvalóan az új hatalmi helyzettel is számot vetve helyezkedett arra az álláspontra, hogy „Ezek után pedig egyszer s mindenkorra el kellett némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának", s hogy a szomszédos államokkal szemben Magyarországnak a továbbiakban csak „egyetlen kívánsága" lehet: „a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük".[5] A két világháború közötti konzervatív, „úri" Magyarország és a II. világháború utáni demokratikus, „népi" Magyarország két kiemelkedő reprezentánsa – bizonyára nem minden belső lelki tusa nélkül – ezzel azzal a Révai Józseffel került közös platformra, aki – mint Szesztay Ádám erről részletesen ír – már 1945-től hirdette, hogy az adott helyzetben irreális az etnikai határok követelése, s hogy „Az ész (...) azt diktálja nekünk, hogy minden erőnket a határon túl maradt magyar kisebbségekkel való kulturális, szellemi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére, fenntartására és erősítésére összpontosítsuk".[6]

A tanulmányokból az is kitűnik, hogy a magyar politikai gondolkodás Trianon-recepciójának e három nagy irányzata között – különösen hatásukat és befolyásukat illetően – kimutatható bizonyos kronológiai egymásutániság. A két világháború között és a II. világháború alatt az integrális és/vagy optimális revízió programja uralta a szellemi és a politikai életet, s a magyar diplomácia ennek megvalósításáért küzdött. Az etnikai határrevízió és a különböző konföderációs elképzelések ugyanakkor csak marginális értelmiségi csoportok, illetve a fiatalabb nemzedékek körében hatottak. Az 1945 és 1947 közötti rövid demokratikus korszakban ezzel szemben az etnikai revízió programja vált általánosan elfogadottá, és a kisgazdák vezette koalíciós kormányok által is képviselt célkitűzéssé. 1947-ben és után újabb önkorlátozás, illetve a revíziós célok további minimalizálása következett: a határok megváltoztatásáról való lemondás, s a „példaadás" mellett a kisebbségvédelem célként való kitűzése.

1947 után Trianon és a vele összefüggő kérdések rövidesen tabutémákká váltak, amelyeket ezért közel 40 éven át hallgatás övezett. Ez a hallgatás – amely egyébként a társadalompszichológia tanítása szerint „a traumára való reagálás leginkább patalogikus módja"[7] – is hozzájárult ahhoz, hogy a trianoni békeszerződés még ma is a magyar társadalom, de legalábbis a magyar értelmiség történelmi tudatának egyik legneuralgikusabb pontja, s hogy róla elfogulatlanul gondolkodni és írni sokan még ma is képtelenek. E kötet szerzői írásaikkal azt is bizonyítani akarták, hogy az előítéletektől mentes, s a történetírás szakmai szabályai szerinti közelítés ma már nemcsak Trianonhoz, hanem Trianon utóéletéhez is lehetséges. A bátorság, amellyel ehhez a kényes témához nyúltak, s a hozzáértés, amellyel feladatukat megoldották, ígéretek arra, hogy a modern magyar és európai történelem iránt érdeklődők még sokszor fognak találkozni nevükkel folyóiratok tartalomjegyzékében és könyvek címlapján. Köszöntjük az Olvasót!

[2] Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In *Bibó István Összegyűjtött Munkái* I. Sajtó alá rend. Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, 1981. 197., 200. Vö. Lukács Zs. Tibor tanulmányával e kötetben.

[3] Németh László: *Sorskérdések*. Budapest, 1989. 401. Vö. Bárdi Nándor tanulmányával e kötetben.

[4] Bibó István: i. m. 199.

[5] Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1983. [Hasonmás kiadás.] 69. és 203. Vö. Ifj. Bertényi Iván tanulmányával e kötetben.

[6] Révai József: *A magyar demokrácia nemzeti jellege*. Budapest, 1945. 9–16. Szesztay Ádám tanulmánya mellett lásd még Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. 2. kiad. Budapest, 1988. 135–136.

[7] Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992. 188.

ABLONCZY BALÁZS

TELEKI PÁL

„Egész külső habitusa alig tette különösen megnyerővé idegenek előtt. Hacsak halk szerénysége nem, s ahogy partnerére figyelt. Mégis négyszemközti beszédben negyedóra alatt bárkit lekötött, megnyert. (...) Meggyőzni akart, és nem sajnálta erre a fáradságot akkor sem, ha hatalmi szóval gyorsabb vagy egyszerűbb lett volna az elintézés, vagy jelentéktelen személyt kellett meggyőzni. S ehhez értett, ragyogó szónoklatok, sodró lendület, csillogó szellemesség, hatásos fordulatok nélkül." – Így emlékezik az egykori tanítvány, munkatárs, Rónai András, Magyarország miniszterelnökére, Teleki Pálra.[1] Amikor tanulmányain, beszédein és a róla készült feldolgozásokon keresztül megpróbáljuk felidézni a magyar államférfi nézeteit trianoni békeszerződésről, revízióról, Szent István-i állameszméről és nemzetiségi kérdésről, hasonló érzésünk támad. A nagy nyilvánosság előtt nem kedvelte és nem is gyakorolta a szellemi tűzijátékot, a pátoszt és az iróniát. Lett volna bőven alkalma minderre, hiszen olyan időkben állt Magyarország élén, amelyek kedveztek a tragikus gesztusoknak és a szép szavaknak.

Teleki meggyőződéssel, az empíria mindenhatóságába vetett hittel tárta nézeteit az országgyűlés, a békekonferencia, egy vidéki népgyűlés vagy a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) serlegvacsorájának résztvevői elé. Általában földrajzi alapvetéssel induló, történeti áttekintéssel folytatódó, majd a trianoni helyzet tarthatatlanságába torkolló beszédei először unalommal vegyes riadalommal töltik el a témával foglalkozót. (Talán ezért tapasztalható, hogy a műveiből, nemzetnevelési célzattal kimazsolázott mondatok, gondolatok eredeti közegükön kívül meglepő laposságot mutatnak.[2]) Érvelése azonban mindig szigorúan tudományos történeti-gazdasági-földrajzi alapokra épült, következetessége, módszeressége pedig ma is akaratlan tiszteletet parancsol személye iránt.

Teleki Pál 1918-ig nem szerepelt a magyar politika alakítóinak első vonalában. 1917-ben az *Országos Hadigondozó Hivatal* vezetője lett, és ebben a minőségében érte az őszirózsás forradalom. Ezzel párhuzamosan jelentős pozíciókat töltött be a hazai tudományos életben; 1910 óta főtitkára volt a *Magyar Földrajzi Társaságnak*. 1913-ban az Akadémia levelező tagjává választották. A béketárgyalásokra való felkészülés jegyében, Bulgária szeptember végi kapitulációja után kezdte el számos munkatársával a Kárpát-medence etnikai térképének összeállítását, hogy a jövendő béketárgyalásokon igazolja Magyarország jogát a történeti egység megőrzésére. Ebből a munkából született később az úgynevezett „vörös térkép". A Hadigondozó Hivatal vezetői posztjáról való leváltása után, 1919 első heteiben Teleki Svájcba ment, hogy ott próbáljon meg lépéseket tenni a kedvező magyar béke ügyében.

Teleki útja Svájcból vezetett a Bécsben Bethlen István által létrehozott ellenforradalmi központba, majd a szegedi Ábrahám-kormányba, amelyben már külügyminiszterként vett részt. A Friedrich-kormány idején Teleki Pál Budapestre utazott, ahol nem vállalt kormánypozíciót, hanem a béke-előkészítő iroda tudományos osztályának vezetőjeként komoly szervezőtevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy a magyar békedelegáció megfelelő felkészültséggel utazhasson ki Párizsba, a tárgyalásokra.

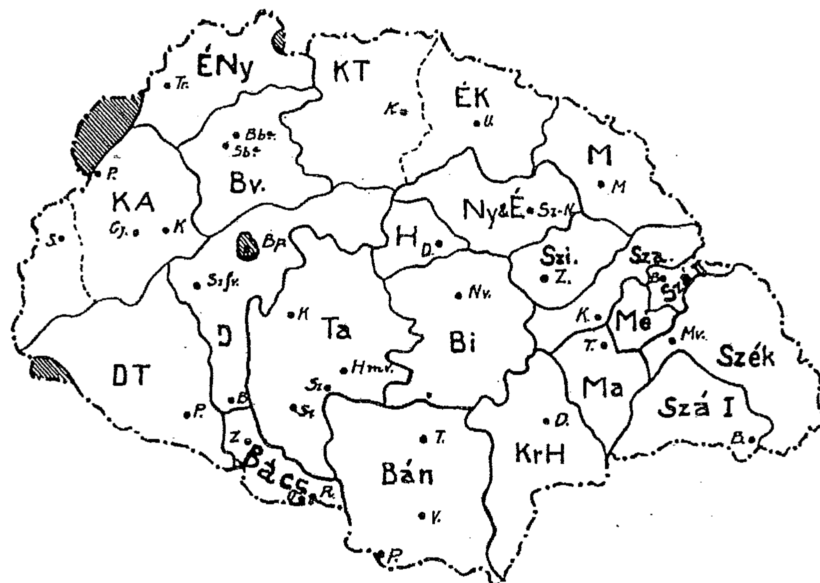
A magyar politikai közvélemény 1919 februárja óta ismerhette a készülő béke feltételeit. Ennek ellenére számos politikus és a magyar lakosság jelentős része illúziókban ringatta magát. Ez a magatartás Telekire a legkevésbé sem volt jellemző. „Álláspontom pesszimisztikus a békét, optimisztikus a jövőt illetően" – mondta azon az 1919 decemberében rendezett szegedi nagygyűlésen, amelyen Szeged őt kérte fel nemzetgyűlési képviselőjének.[3] És nyilván többeket megdöbbentő módon hozzátette: ha egy ország háromötöd részét akarják elszakítani a győztesek, akkor voltaképpen mindegy, hogy néhány négyzetkilométerrel, egy-két várossal többet vagy kevesebbet vágnak-e le, az adott ország életképessége szempontjából ez már nem számít.[4] Majd az esetleges értetlenek kedvéért még megerősítette: „A béke, amely előttünk áll, feltétlen nagyon rossz lesz." Előadta azt a gondolatát, amely felbukkan majd más megnyilatkozásaiban is: a béke-előkészítés munkálatait „nem azzal a hittel végeztem – mondta Teleki –, hogy ezáltal nagyot fogunk változtatni magukon a békefeltételeken", hanem az elmúlt időszak hiányosságait pótolhatta ezzel az ország.[5] 1920. április 26-án, a Nemzetgyűlésben elhangzott külügyminiszteri székfoglalójában is kiemelte e hatalmas tömegű adat feldolgozását, ami „nem annyira a pillanatnak, mint a jövőnek szolgált, és pótolta a múlt mulasztásait, pótolta azt, amit évtizedeken át mulasztottunk országunk megismertetése tekintetében."[6] Ekkorra Teleki megjárta

már Párizst, és a magyar delegáció tagjaként a helyszínen is meggyőződhetett arról, hogy a magyar szándékok szinte teljes elutasítással találkoztak. Külügyminiszteri bemutatkozó beszédében erős Magyarországot kívánt.[7] Az 1867 utáni magyar nemzetiségi politikáról pedig kritikával szólt: „Nézetem szerint a régi Magyarországban is rég kellett és lehetett volna az állam egységének sérelme nélkül a nemzetiségek jogait biztosítani."[8] E kritika persze távolról sem jelentette azt, hogy Teleki akár csak részleteiben elfogadta volna a trianoni békeszerződést. Kemény szavakkal ítélte el a győztesek békeművét. Nemzeti öngyilkosság, tatárjárás, Mohács, a békeszerződések legkegyetlenebbike, legrövidlátóbbika – ilyen és ehhez hasonló kijelentések sorjáztak parlamenti beszédeiben. „A szerződés rossz, nagyon rossz, még mostani fogalmazásában is."– mondotta a Nemzetgyűlés előtt.[9] Arra pedig, hogy valójában miért is következett be a trianoni országcsonkítás, Teleki a két világháború közötti időszak bevett válaszát adta, amikor másokkal (például Horváth Jenővel) ellentétben belső társadalmi erők műveként írta le a történelmi Magyarország összeomlását: „Az állami hatalmi tényező is felmondta a szolgálatot s a legvadabb radikalizmus így felszabadult és fékevesztett propagandája azt teremtette, ami következett: a Károlyi-uralom anarchikus-kaotikus állapotát, aztán a bolsevizmust. (...) Sohasem következett volna Trianon, ha a radikalizmus a nemzet kezéből nem csavarta volna ki a fegyvert."[10]

Teleki, csakúgy, mint az elit jelentős része átmenetinek tekintette a békeszerződés érvényét. Nézete szerint a diktátumban rejlő ellentmondások és igazságtalanságok kézenfekvővé tették a revíziót. „Paradoxonként hangzik – de azt hiszem, állíthatom –, hogy a feltételekből szembeötlő tudatlanság és a követelések mindent felülmúló méretei a békediktátum aláírását és ratifikálását megkönnyítették, mert a józan ész alapján még csak átmeneti állandóságot sem lehetett annak tulajdonítani."[11] És arról, hogy miért írták alá a szerződést, újabb okot hozott: „A trianoni békediktátumot aláírtuk és ratifikáltuk, mert nem volt, mint a töröknek, kis-ázsiai sivatagunk, amely mögül, mint ők a sèvres-i diktátumot, visszautasíthattuk volna." A katonai ellenállást eszerint az általa oly fontosnak tartott természetföldrajzi tényezők alapján látta reménytelennek.

Ugyanakkor valószínű, hogy Teleki, csakúgy, mint néhány – elsősorban középkorú és erdélyi – magyar politikus (például Bethlen István), számot vetett bizonyos realitásokkal és körülmények kényszere folytán hajlandó volt engedni a területileg integer Magyarország igényéből. Erre utalnak az 1920 nyarán, Teleki külügyminisztersége alatt folytatott titkos magyar–francia tárgyalásokon képviselt magyar területi követelések. A magyar delegáció elsősorban magyar többségű határ menti területeket kért, valamint Kelet-Szlovákiát, a Bánság egy részét és Kárpátalját, továbbá autonómiát vagy valamiféle önigazgatást a Székelyföld számára.[12] Kárpátalja hovatartozása egyébként fontos eleme volt Teleki gondolkodásának, és jól példázza a földrajzi tájról vallott nézeteinek komplex voltát. Előreugorva az időben idézzük 1939-es „okadatolását", amelyben szó sem esik a ruszinságról mint „gens fidelissimáról", hanem az egyértelmű gazdaságföldrajzi prioritások még a stratégiai elgondolásokat is megelőzik: „Itt van mindjárt Kárpátaljának kérdése, amelynek megszerzése nemcsak kereskedelmi okokból, vagy más okokból – tehát nemcsak a közös magyar–lengyel határ miatt – volt szükséges és fontos. Fontos és szükséges volt az Alföld öntözésének megvalósítása miatt is. Ha Kárpátalján kivágnák az erdőket, akkor a Tiszát tápláló folyók korlátlanul megduzzadnának és óriási tömegekben hoznák le a vizet, az Alföld pedig indokolatlan árvíznek volna kitéve. Ez a veszedelem akkor állhat elő, ha Kárpátalja más kezekben van, mint az Alföld."[13] Teleki, láthatjuk, nagy jelentőséget tulajdonított a természetföldrajzi tényezőknek.[14]

A békeszerződés aláírása és a francia–magyar titkos tárgyalások meghiúsulása után már nem volt remény rövid távon bekövetkező revízióra. Teleki miniszterelnöksége után, 1921-től teljes egészében a területvisszaszerzés hosszú távú elméleti-tudományos kidolgozásának szentelhette idejét. Ennek legmarkánsabb kifejtését az 1921 nyarán, az egyesült államokbeli williamstowni egyetemen tartott előadásaiban találjuk.[15] Itt előadásainak első részében bemutatta a Kogutowitz Károllyal, Bátky Zsigmonddal és másokkal szerkesztett néprajzi térkép összeállításának elveit. Nézeteinek lényege az volt, hogy egyazon térképen nemcsak a lakosság etnikai hovatartozását, hanem a népsűrűséget is ábrázolni kívánta. Módszerét és a nemzetiségi problematikát a Bánság egy részének nemzetiségi viszonyaival illusztrálta, ahol – szerinte – lehetetlenség etnikai alapon határvonalat húzni.[16] A nemzetiségi keveredés típusait vizsgálva bemutatta az erdélyi Szászföld, a keleti Felvidék, Máramaros, Nyugat-Magyarország, a Vág völgye, Délnyugat-Erdély, és a Székelyföld példáját. Ismertetését lezárva kifejtette, hogy „a nemzetiségi kérdést nem lehet kaptafa szerint megoldani".[17] A tisztán etnikai elven meghúzott határok nem vetnek számot sem földrajzi, sem gazdasági szükségszerűségekkel és még inkább aláhúzzák a nemzetek közötti ellentéteket – szögezte le. Ezt a nézetét haláláig fenntartotta. Amint a már idézett Rónai András összegezte 1941-ben: „legfontosabb tanítása az volt, hogy a nemzetiségi kérdés kezelésében nincsenek sémák, nincsenek sablonok".[18] A kevert nemzetiségű területek hovatartozásának eldöntésekor Teleki már 1921-ben is lehetséges megoldásként említette a magyar és különösen az erdélyi történeti alkotmány hagyományait, amelyeknek modern változata: bizonyos mértékű területenkívüliség és önkormányzat megteremthette volna a kívánatos nemzetiségi harmóniát. Mivel az ismertetett tájaknak más-más települési, következésképp eltérő nemzetiségi viszonyai voltak, Teleki javasla-

Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról* (Budapest, 1934, Athenaeum) című munkájából:

KÖZIGAZGATÁSI BEOSZTÁSNAK JAVASOLT TERMÉSZETES TÁJAK

ÉNY. (Észak-Nyugat) 85% tót, akik a Vág völgyébe központosulnak; BV.(Bányavidék) 55% magyar, 40%tót, akik lejárnak munkára a Nagyalföldre; KT. és ÉK. (Keleti Tótvidék) 51% magyar, 26,5% tót, 15% rutén, 6% német, a nyugati rész Kassa városa körül csoportosul, mindkét rész folyói legyezőszerűen futnak össze délen; M. (Máramaros), 45% rutén, 23% tót, 17% német, 15% magyar, az Alföld felé élesen végződő magas hegyvidék, összes völgyei az Alföldre nyílnak, semmilyen más irányba nincsen összeköttetésük; KA. (Kisalföld, nyugaton az Alpok nyúlványaival) 60% magyar, 20% német, 13% tót, a legmagasabb fokú mezőgazdaság területe Magyarországon, cukorrépa terület; DT. (Dunántúl) 78% magyar, 15% német, erősen hullámos terület, amely délen az éles horvát néphatárig terjed; D. (Dunavidék) 88% magyar, kereskedelmi centrumok, mint Budapest körül és nagy kereskedelmi útvonalak, mint a Duna mellett elhelyezkedett telepek és falvak typusa: TA. (Tanyák) 63% magyar, 27% tót, az utóbbiak csak öt községben délkeleten, központi síkság typusos óriás földműves városokkal, hajdan kis falvak és falucsoportok közt megosztott területtel; H. (Hajdú) 99,5% magyar, a nagy földműves városoknak ugyanaz a faja, de kevésbbé szétszórt tanyákkal, Debrecen városa körül csoportosul; NY & É. (Nyír és Ér) 82% magyar, az Alföld északkeleti falusias településű része, amelyet nem pusztított el a

tot tett a történeti Magyarország közigazgatásának nagytájak szerinti átrajzolására. Egy szóval sem említette a revízió kérdését, ám egy évvel a békeszerződés megkötése után a Kárpát-medencét – három kistáj kivételével – egységes egésznek tüntette fel és ilyen értelemben javasolta a probléma megoldását.[19] A húsz nagytáji egységre felosztott történeti Magyarország új közigazgatási határainak beosztása a gazdasági, a földrajzi és a nemzetiségi viszonyok figyelembevételével készült. Teleki a hagyomány és a szervesen kialakult területi egységek összetartozására hívta fel a figyelmet. A javaslat első pillantásra meghökkentő, elsősorban furcsa tájnevei (Dunavidék, Tanyák, Keleti Tótvidék) és szokatlan beosztása miatt. A húsz közigazgatási egységből a statisztika szerint tízben többségben, illetve relatív többségben lett volna a magyarság, és mindössze hét kerületben mutatkozott volna abszolút nemzetiségi többség: a Vág völgyében és egyes erdélyi területeken. Teleki többször hangsúlyozta, hogy ezek a túlnyomórészt nemzetiségiek által lakott vidékek gazdaságilag milyen erősen függenek a központi, elsősorban magyarlakta vidékektől. Pozsony és Nyitra vármegye (Szakolca és vidéke) Kis-Kárpátokon túli része, a Muraköz és a békeszerződésben Lengyelországnak ítélt Árva vármegyei terület kimaradt e rendezési tervből, Teleki tehát feltehetően nem számolt velük egy esetleges revízió során. Azt, hogy kompakt nemzetiségi területek miért maradjanak Magyarországnál, a Népszövetség által 1921 áprilisában, az Åland-szigetekről hozott döntés alapján indokolta. Okfejtését átvéve: 1. Magyarországnak ezekre a területekre szuverén joga van, 2. ha ezeket elvennék (mint ahogy elvették), „megváltoztatnák a magyar állam állagát".[20]

Teleki Pál tehát egy percig sem tekintette elfogadhatónak a trianoni békeszerződést (mint ahogy senki az akkori magyar politikai életben), és annak

---

török; Bi. (Bihar), a Biharhegység nyugati lejtője és a határos alföld, a hegyeket románok lakják, a síkságot és hajdan a hegységbe benyúló völgyeket is magyarok, 47% magyar, 47% román; BÁCS (Bácska) 24,5% magyar, 36% német, 31% román, 20,5% szerb; BÁN (Bánát) 16,8% magyar, 27% német, 30% román, 20,1% szerb; KRH (Krassói és Hunyadi hegység) 83% román, ez a görög keleti románok fő területe; MA (Maros-völgy) 72% román, 20% magyar, az utóbbiak városokban; SZA (Szamos-völgy) 62% román, 35% magyar, ugyanúgy mint az előbbinél leginkább a városokban; SZI (Szilágy) 27% magyar, 70% román, akik húzódnak lefelé az Alföld felé; ME (Mezőség) Erdélyi-medence, erősen hullámos, fátlan, de termékeny dombvidék, 38% magyar, 58% román, SZA és SZI a népesség arányszámát tekintve ugyanaz, mint ME, de míg az utóbbi kettő teljesen kevert, addig SZA-ban ethnikai elkülönülés van a városok és a falvak közöttt; SZÁ I. és II. (Szász terület), 20,5% német, 53% román, 13% magyar; SZÉK (Székely terület) 76% magyar.

revíziója mellett foglalt állást. Nézeteiben 1941-ben bekövetkezett haláláig következetes maradt. Mint látni fogjuk, a harmincas évek végén, a bekövetkező részleges revízió során, elsősorban nemzetközi politikai tényezők hatására a konkrét cselekvési tervet illetően álláspontja módosult. Az sem zárható ki teljesen, hogy a harmincas évek második felében, főként az általa létrehozott tudományos intézetekben folyó kutató- és gyűjtőmunkának köszönhetően Teleki hajlandó volt felfogását módosítani, megértőbb lett az etnikai elv megítélésében. Erre mutat néhány visszaemlékezés és a döntőbírósági tárgyalásokra készült írásos anyag. Ám azt, hogy álláspontja *alapvetően* nem változott, sejteti az a hatalmas atlasz, amelynek munkálatai 1940-ben kezdődtek meg, és amelynek elkészültét Teleki még a halála előtti napon is szorgalmazta.[21] Az ötéves intenzív munka után, a háború végnapjaiban elkészült *Közép-Európa Atlasz* gigantikus bizonyítása a Kárpát-medence történelmi és földrajzi egységének, kezdve az államhatárok tartósságától, egészen a vízrajzi tényezőkig.[22] Az atlasz célját összeállítója, Rónai András is megerősítette 1945-ben és részben 1989-ben írt előszavában.[23]

A Szent István-i állameszme Teleki Pál nézeteiben

A természeti és gazdasági érvek mellett Teleki Pál a Szent István-i állameszmét vélte alkalmasnak arra, hogy igazolja a nemzetiségek visszatagozódását a történelmi Magyarország államjogi kereteibe.[24] Ebben a hagyományban kilencszáz éven keresztül kitartott a nemzet, és jobban is illik lelkialkatához, mint a liberalizmus, amelynek napja Európa-szerte leáldozóban van – mondta a Szent-István-i eszméről.[25] „Ez a Szent István-i eszme, vagy gondolat, vagy tan valami örökérvényű kell hogy legyen. (...) A Szent István-i állameszme két hagyománynak, a lélek két tartalmának: a magyarnak és a kereszténynek az egységesítése"[26] – adta 1941-ben megjelent művében a kissé bizonytalan körülírást. Majd hozzátette: „A Szent István-i állameszme nem imperialisztikus, korlátlan uralomra törekvő, nem néz sohasem a Duna-medencén túlra, nem hódító. Hivatás és kötelesség, hogy itt a Duna medencéjében békét, egységet, megértést teremtsen. A változó viszonyokon keresztül hol magyarabb, hol vegyesebb népességek fölött, de mindenkor ennek a kötelességnek a jegyéből származott ez a magyar uralom."[27] A magyar vezető osztály tehát elsősorban kötelességet, missziót teljesített a Kárpát-medencében, amikor vállalta a terület állammá szervezését és az állam fenntartását.

A dunai hivatás eszméje pontosabban tűnt elő a nemzetiségi politikáról tartott két, 1940 nyarán keletkezett beszédében. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése, de még a második bécsi döntés előtt a miniszterelnök összefoglalta a nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontját. Az egységes magyar politikai nemzetről vallott nézeteit erősítette meg: „Magyarország a több nemzetiségből álló magyar nemzet állama" – szögezte le.[28] Ennek vezetésére hagyományainál, hivatástudatánál és kulturális szerepénél fogva a magyar vezető osztály hivatott. A kötelességérzetből fakadó magyar helytállásnak azonban a nemzetiségek kulturális egyenjogúsításával kell együttjárnia – tette hozzá. Teleki ugyanakkor nemcsak kötelességként, hanem egyértelműen szükségszerűségként kezelte Magyarország vezető szerepét a Duna-medencében, olyan általános princípiumok nevében, amelyek mindenkor függetlenek a politikai széljárástól. Tisztában volt az európai politikai gondolkodás folyamataival – amelyek inkább a Szent István-i eszme ellen hatottak – és megpróbálta függetleníteni magát ezektől az eszméktől. A dualizmus utolsó évtizedében működött konzervatív-liberálisok (Tisza István és a *Magyar Figyelő* köre) óta folyamatosan jelen volt a magyar politikai közgondolkodásban az adott európai, progresszív trendek bírálata, a „szembeúszás az árral".[29] „Nekünk mindig az volt a hivatásunk, hogy vegyes nemzetiségű államot vezessünk a Duna medencéjében. Ehhez érthettünk is addig, amíg gyorsforraló módon, hirtelen át nem vettük a nyugat-európai formákat. (...) Addig mi jól tudtuk a dolgunkat. Bizonysága ennek az, hogy nemzetiségeink fennmaradtak és elegendő barátságban maradtak fenn addig az időkig [értsd: az akkori időkig]. A nemzetiségi kérdés később kiéleződött Európában. A statisztikával holt anyaggá rögzítették, mindenki elé revolvert tartottak, és azt kérdezték: milyen nemzetiségű vagy?" Ez a gondolat egy statisztikával is foglalkozó tudós szájából némileg meglepően hangzik. Egyben azt is jelzi, Teleki nézeteiben jelen volt a törekvés, hogy idealizálja a nacionalizmus megjelenése előtti Magyarország és Európa nemzetiségi állapotait. Az akkori eszmék modernizációjával kínált csatlakozási lehetőséget a nemzetiségeknek.[30] A magyar nemzeti politizálás tehát két lehetőség előtt állt – Teleki szerint: „Az egyik az, hogy elfogadjuk a néprajzi szempontokat, vagy azt mondjuk, hogy folytatjuk a kilencszáz éves magyar hagyományt, és azt mondjuk, mi vagyunk azok, akik ezeket a kérdéseket legjobban ismerjük, legjobban tudunk más nemzetiségekkel is bánni és legjobban tudjuk azokat vezetni. Ezen a válaszúton vagyunk."[31] Nem kétséges, hogy ő melyik utat tartotta kívánatosabbnak.

Már miniszterelnök volt, amikor 1940 júniusában, a Szent István-i állameszme védelmében vehemensen ellenezte két nyilas képviselő, Hubay Kálmán és Vágó Pál nemzetiségi törvényjavaslatát is, amely a német mintájú népcsoport-autonómiára építette volna a magyar nemzetiségi politikát. A két képviselő ellen Teleki összeférhetetlenségi indítványt tett, és a mentelmi bizottság meg is fosztotta őket mandátumuktól az 1938. évi XIX. törvénycikk alapján „a magyar hazához és a magyar nemzethez tartozó köteles

hűség" elleni vétség miatt. Teleki indoklása szerint „A magyar nemzet a törvényjavaslat következtében, mint ilyen, megszűnnék."[32]

Teleki Pál – tudósként és politikusként egyaránt – a trianoni békeszerződés területi revíziójáért küzdött minden rendelkezésére álló eszközzel. Revíziós terveinek gazdasági-földrajzi oldala mellé odaállította a Szent István-i állameszmét, amely ajánlat volt a nemzetiségeknek: ezen a konstruált, premodern ideológiai alapon kínálta fel számukra a Magyarországhoz tartozás lehetőségét.

Teleki Pál és a revízió

Teleki a két háború között a revízió egyik első számú tudományos tekintélye volt. A magyar revízió ügyét azonban összekapcsolta egy általános „európai revízió" ügyével. „Revízió alatt tudniillik nem egyszerűen a békeszerződések revízióját szabad érteni. Természetes, hogy a revízió ezt is magával hozza, de ennél sokkal szélesebb körű valami. És a revízió nem a legyőzöttek követelése, hanem európai élettani követelmény."[33] Az „európai revízió" fogalma általános újrarendezést jelentett, hiszen a békeszerződések következtében 48 millióan szorultak kisebbségi helyzetbe. „Revízió alatt pedig az európai embernek, Európa berendezkedésének és Európa új egyensúlyának a teljes revízióját kell érteni ezen újonnan keletkezett, vagy helyesebben mondva újjákeletkező nagy földátfogó világon belül. Ehhez természetesen annak a felismerése is tartozik, hogy a békeszerződések nem *noli me tangere*-k, nem változtathatatlanok."[34] – indokolta állásfoglalását 1932-ben. Itt tetten érhető az a törekvése, hogy a magyar kérdést kiemelje a nemzeti kontextusból és tágabb, európai összefüggésekbe helyezze.

A *Népszövetség*, a kisebbségi problémakör sérelmi fóruma nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Teleki hangot is adott csalódottságának. „Kerestük a meghallgatást a Népszövetségben is, amely nem mutatkozott ugyan alkalmas helynek, legkevésbé olyan értelemben, ahogy azt főleg hívei reméltek, de mégis módot nyújtott arra, hogy hangunkat hallassuk olyan helyről, ahonnan messzire hangzik a szó és igazunkat ott is, bár eredmény nélkül, de hirdethessük."[35] A Népszövetség intézményét hol elégtelennek, magyar ügyekben érdektelennek ábrázolta, néha meg egyenesen a magyar ügy sírásójának, ahol a győztesek ültek.[36] Nem volt jobb véleménnyel a francia, olasz, angol, a közép-európai kisállamok integrációját szorgalmazó lépésekről sem. 1931-es berlini előadása során fejtette ki hallgatóságának: „Az integritás [értsd: a status quo] gondolatát ma mindinkább egy másik gondolat váltja fel: a revízió gondolata."[37] Éppen ezért nem érthetett egyet a Duna-konföderációs tervekkel. Teleki 1926-ban, szintén Berlinben tartott előadásában élesen elutasította azt a francia kezdeményezést, amelynek nyomán a „földhöz csapott váza" darabjainak összeragasztásával egyesek valamiféle „Duna-föderációról, tehát (...) valami felmelegített Ausztria-Magyarországról" kezdjenek el beszélni.[38] A koncepció a *Tardieu-terv* és más elképzelések révén folyamatosan jelen volt az európai politikában, ez pedig Telekit újabb és újabb föderációellenes reflexiókra késztette. „A Duna-államoknak és esetleg néhány velük szomszédos államnak az összekapcsolása nem orvosszer. Ez a megoldás tipikusan magán viseli azt, hogy Európa vezetői zavarban vannak, hogy valamit most jóvá szeretnének tenni, de nem tudják, hogyan."[39] Más helyen gazdasági és biztonságpolitikai okokkal vetette el a makacsul visszatérő államszövetségi gondolatokat. „De ha még meg is engedjük, hogy ez a lehetetlenség megvalósul [mármint a Duna-föderáció], s egy ilyen gazdasági egység létrejön, a dunai államok és Európa számára semmiképpen sem jelentené a megbékélés útját, mert ez az alkotás olyan kényes üvegházi növény lenne, hogy mindenki azt mondaná: az Isten szerelmére, csak most ne nyúljatok semmiféle politikai kérdéshez, különben összedűl az egész tákolmány."[40] Azt is kijelentette, hogy „Völgy-Európában" Franciaországnak egyaránt érdeke a háborús tűzfészek fenntartása és a föderáció létrehozása. Mindkettő elvetendő.[41] Nem járt jobban a németek „Donauraum" elképzelése sem. Teleki 1933-ben is közölte német vendéglátóival: „A Donauraum nem más, mint az a kérdőjel, amely az Osztrák–Magyar Monarchia helyén marad."[42]

A nemzetiségek Teleki felfogásában

Teleki, tudósi habitusából következően, szeretett tisztázott fogalompárokkal és jól körülírható kategóriákkal dolgozni. Ezért világos distinkciót tett a trianoni békeszerződés, a nemzetiségek és a revízió problémaköre között. A kisebbségek, illetve a nemzetiségek tipizálása során három, jól elhatárolható csoportot állapított meg: „Az én véleményem szerint háromfajta kisebbség van: 1. ősi, azaz tradicionális; 2. önkéntes; 3. kényszerkisebbség" – mondta 1931-es berlini előadásában.[43] Egy korábbi dolgozatában meghatározta már ezek mibenlétét: „Tradicionális kisebbségek azok, amelyek egy többségi néppel hosszú történelmi perióduson keresztül, tehát több évszázadon át együtt élnek anélkül, hogy kisebbségi jellegüket, nyelvüket szokásaikat, életformájukat elvesztették volna; de az együtt lakó kisebbségi és többségi népek évszázadok alatt életformáikban egymáshoz közelebb jutottak, azonosultak." Ilyen kisebbség szerinte a „tót", a breton, a katalán, a lotharingiai francia és az elzászi német. „Önkéntes kisebbség az, amely hívatlanul vagy meghívásra, de nem kényszerű telepítés formájában vándorol be valamely országba, akár egyenként vagy kis csoportokban, mint nálunk a németek,

akár nagyobb tömegben, esetleg máshonnan kiüldöztetve, mint nálunk az ipeki pátriárka vezetése alatt bejött szerbek."[44] Ez a kategorizálás megegyezik a ma is használatos történeti illetve bevándorolt kisebbség fogalmával. „A világháború azután teremtett Európában nagy számban kényszerkisebbségeket, egy majdnem új kategóriát. A mód pedig, amellyel a többségi állam ezen kisebbségekkel kisebbségi mivoltukat azonnal éreztette, az európai kultúrközösségben mindenesetre szokatlan, szokatlanul brutális volt" – utalt egyértelműen a kisebbségi sorba került magyarokra, bár népnevet nem említett.[45] Telekinek ugyanakkor nem voltak illúziói: „Európát úgy rendezni, hogy kisebbségek ne legyenek, nem lehet" – közölte kategorikusan.[46]

Magyarországon tudományos tevékenységével, szervezőmunkájával arra hívta fel a figyelmet, hogy a kisebbségi kérdés milyen elsőrendű fontossággal bír Közép-Európa jövőjében. E felismerés jegyében hozta létre a *Magyar Szociográfiai Intézetet* (1924), az *Államtudományi Intézetet* (1926), valamint a *Táj- és Népkutató Intézetet* (1938). Erőteljesen szorgalmazta, hogy minden magyarországi egyetemen induljon „interdiszciplináris" kisebbségtudományi képzés. Ez az elképzelése csak részben valósult meg, és Teleki elégedetlen volt az elért eredményekkel.[47] Eszköznek fogta fel a kisebbségi kérdést, ahogy azt 1939-ben, részleges revíziós sikerek után nyilvánosan is elmondta: „először az integritás gondolatában hívtuk fel a világ figyelmét (...) arra, hogy milyen igazságtalanság történt velünk. (...) Amikor pedig kezdték már észrevenni, hogy létezünk, (...) akkor a revízió gondolatával konkrét formában kezdtünk foglalkozni és ezt a külföld előtt hirdetni." Ezt követte a meglévő problémák előtérbe állítása, ekkor kezdett el a magyar politika a kisebbségi ügyekkel foglalkozni.[48] Meglehet, egyfajta visszavetített „*wishful thinking*-"gel van dolgunk, és a magyar kormányzati politika ilyetén szakaszolása nem felel meg a tényeknek, hiszen ezek az elemek gyakran egyszerre, sokszor keveredve voltak jelen a külföldre irányuló propagandában.

Könnyű megállapítani, hogy Teleki miképpen viszonyult a nemzetiségek problémaköréhez, ez levezethető a Szent István-i állameszme gondolatából. A kisebbségeknek méltányos elbánás járt, jog a saját kultúrához. Sőt, a hűségüket már bizonyított ruszinoknál Teleki „modernizációs" akaratának megfelelően bizonyos mértékű, és a magyar állam történeti alkotmányosságába illeszkedő önkormányzatiság is belefért ebbe a koncepcióba. „Mi mindenkor elismertük és ma is elismerjük minden embernek, minden nemzetiségnek jogát nyelvéhez, szokásaihoz és vallásához. Ezt az elvet mi a trianoni békének megcsonkított Magyarországán belül is, azokkal a kevés idegen ajkúakkal szemben, akik ezen belül vannak, érvényesíteni fogjuk továbbra is." – jelentette ki már 1920-ban.[49] Majdnem pontosan húsz évvel később ugyanezeket a gondolatokat tárta a nyilvánosság elé: „mindenkinek vitathatatlan

joga a maga anyanyelvét, ősi szokásait, a maga tradícióit ápolni, és a magyar államnak (...) kötelessége más anyanyelvű polgárait ebben a törekvésükben támogatni."[50] Egyúttal – az Egyesült Államok példájára hivatkozva – jogot kell adni arra mindenkinek, hogy nemzetiségét, szokásait megváltoztathassa – azaz magyarosodjon –, mondta a miniszterelnök. Az asszimiláció azonban semmiképpen sem történhetett erőszakos úton. Teleki 1939-ben és 1940-ben többször élesen kikelt azok ellen, akik nemzetiségi vidékeken aláírásokat gyűjtöttek magyar iskolák felállítására, és intette a tisztviselői kart: eszükbe ne jusson az erőszakos magyarosítás, az adott területen élő nemzetiség nyelvét a lehető leghamarabb meg kell tanulniuk. (Az aláírásgyűjtés kapcsán Kassa vidéke és a kárpátaljai nagybereznai járásban lévő Klenova merült fel példaként.)[51] A nyelvtanulással Teleki voltaképpen semmi újat nem mondott, az 1924. évi II. törvénycikk már rendelkezett arról, hogy a tisztviselőnek olyan vidéken, ahol a nemzetiségek aránya meghaladja a 20%-ot, két éven belül el kell sajátítania a nemzetiség nyelvét, ellenkező esetben el kell hagynia hivatalát.[52]

Teleki szerint meg kellett vizsgálni azt is, hogy az 1921. évi III. törvénycikkben szereplő nemzetgyalázás büntetőjogi kategóriáját ki kell és ki lehet-e terjeszteni a nemzetiséget gyalázókra. Film vagy színdarab nemzetiséget nem sérthetett.[53] Elképzelése aztán törvényerőre is emelkedett: a kisiklott Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvénnyel együtt terjesztették be 1940. július 23-án, és 1941. évi V. törvénycikként került a Magyar Törvénytárba.[54] A méltányos elbánás gondolata vezette a miniszterelnököt, amikor 1939-ben a nemzetiségek iskolaügyéről beszélt: „visszakaptunk olyan nemzetiségeket, amelyek a maguk életformáját élték, a maguk nyelvével éltek hosszabb időn át. Iskolaügyeiknek irányításában ezzel számot kell vetnünk. Hasonlóképpen számot kell vetnünk a magyarság között kisebb-nagyobb csoportokban szétszórtan élő nemzetiségeknek iskolapolitikánkba való messzemenő tekintetbevételével."[55] Tudjuk, hogy ő volt, aki Erdély visszacsatolása után kötelezővé tette az erdélyi magyar középiskolákban is a román nyelv oktatását.[56]

A megvalósult revízióról szólva kifejtette: „A bécsi döntés [az első bécsi döntés] tulajdonképpen a mi felfogásunkkal nem tökéletesen egyező elv alapján jött létre: a szorosan vett nemzetiségi arányszám alapján. Ezen az alapon kaptuk vissza a tisztán magyar többségű területeket. Ezeket elfogadtuk. Elfogadtuk azért, mert az országhoz történt visszakapcsolásukat természetesen nagy örömmel láttuk."[57] Látható, hogy Teleki a „mi felfogásunkkal nem tökéletesen egyezőnek" tekintette az etnikai elvet egy-egy terület hovatartozásának megállapításánál.

Teleki modellnek szánta az 1939 márciusában visszafoglalt egykori Ruszinszkó kérdését. Ám Kárpátalja önkormányzatisága elsősorban a kato-

nai körök, a vezérkar és a helyi vezetés ellenállása miatt meghiúsult.[58] Ennek ellenére azonban nem lehet kétségünk afelől, hogy Teleki komolyan gondolta az „arra érdemes" nemzetiségeknek adandó autonómiát. Az ő fogalmi világában ez volt a végső határ, ahová eljuthatott. Ha másutt nem, a *Táj- és Népkutató Intézet* fiataljai körében bizonnyal találkozott a közép- és keleteurópai népek összefogásának akkoriban divatos gondolatával, ez láthatóan nem érintette meg.

Teleki a revízió időszakában

Telekinek a sors megadta azt a lehetőséget, hogy részt vehessen annak a békeszerződésnek a korrekciójában, amely ellen a kezdetektől küzdött. Az első bécsi döntés idején, mint kultuszminiszter és egy imponálóan felkészült szakapparátus vezetője, a további visszacsatolások során mint miniszterelnök játszott szerepet a határkijelölésben. A tudat nem tette boldoggá. Évek óta folyó tudományos-politikai tevékenységének summázata pesszimistán hangzik: „Hangsúlyoznom kell, hogy azok a tények, amelyek következtében a magyarlakta Felvidéket és Kárpátalját 1938-ban visszakaptuk, nem a revízió keretébe tartoznak. Ezek a tények inkább Csehszlovákia felbomlásából erednek."[59]

Felfogása Erdély esetében részben változott. A Turnu-Severinbe induló Hory Andrást – a meghatalmazott miniszter visszaemlékezései szerint – Teleki úgy instruálta, hogy „nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, amelyet Trianonban velünk szemben érvényesítettek" (ti. a stratégiai-nagyhatalmi elv alapjára). Ezért a magyar delegációnak nem integer revíziót kellett kérnie. Az új határral mintegy 69.000 négyzetkilométer került volna vissza Magyarországhoz.[60]

A felkészülés során azonban a Teleki szellemi irányítása alatt működő *Államtudományi Intézetben* egy sor dokumentumot készítettek Erdély lehetséges megosztásáról. Rónai András négy, illetve öt változatról számol be: a földrajzi alapú megosztás nagyjából az 1918. november 13-i belgrádi konvenció Erdélyre vonatkozó demarkációs vonalát követte: Arad a határszélre került volna, és a vonal Kolozsvár és Marosvásárhely között a Mezőséget kettészelve a Borgói-hágónál érte volna el a Kárpátokat. A gazdasági egyensúlyt biztosító és a népi erőviszonyoknak megfelelő határvonal Romániának hagyta volna Temes, Hunyad és Krassó-Szörény megyék döntően román lakosságú területeit és a Szászföldet. Az etnikai elvet figyelembe vevő vonal nagyjából a később megvalósult határt követte, kivéve a mezőségi beszögellést. Egy esetleges önálló Erdély esetére két kantonbeosztást is kidolgoztak: hat, illetve nyolc kantonnal és Magyarországhoz illetve Romániához csatolandó 12–15.000 négyzetkilométernyi területtel az egykori Arad, Bihar, illetve Temes és Krassó-Szörény vármegyék területén.[61] Bár Teleki személy szerint azt az álláspontot képviselte, hogy „Erdélyt nem lehet felszabdalni", a nagypolitikai realitások előtt nyilván meghajolt.[62] Egyúttal, mint azt az 1940. augusztus 31-i minisztertanácson megvallotta, a Székelyföldhöz azért igyekezett ragaszkodni a tárgyalások során, mert az „kényszerűen más tekintélyes kiterjedésű területeket hoz vissza".[63] A tárgyalások kudarca után, a Románia által kért döntőbírósági tárgyaláson az olasz és a német külügyminiszter nagyjából az etnikai elvnek megfelelő határt húzott, amely csak a mezőségi „Göring-has"-nál tért el az *Államtudományi Intézet* etnikai alapú határt mutató térképétől.

A második bécsi döntést Teleki tragikusan fogta fel. A döntés fizikailag is megviselte.[64] Visszatérése után, augusztus 30-án éjjel mondta el a Keleti pályaudvaron mindenkit megdöbbentő beszédét, amely az euforikus hangulatot igyekezett hűteni: „magunkbaszállásról", „őseink, apáink hibáiról", „felelősségről", „munkáról" és „lelkiismeret-vizsgálatról" beszélt, majd hozzátette: „Senki se handabandázzék, senki a nemzet bizalmával és értékeivel vissza ne éljen".[65] A beszéd nem illett a hangulathoz. Teleki sejtette, hogy a németek engedékenységnek ára lesz. Élt a gyanúperrel, hogy a németek igyekeznek kijátszani a magyar politikusokat. Balsejtelmei nagyrészt igazolódtak. „Lezárult a mohácsi vésszel indult korszak" – mondta az Országgyűlésben a második bécsi döntést kommentálva, munkára biztatta a magyar lakosságot, és köszönetet mondott a döntőbíráknak.[66] Már csak a revízió euforiájában sem tehette meg, hogy ne támogassa ezeket a döntéseket, hiszen a „nem, nem, soha" szellemében élő lakosságot most hirtelen az „igen, igen, örökre" jelszavával kellett volna kijózanítania.[67] Nem tette ezt meg a Délvidék esetében sem. Jugoszlávia, az utolsó „nyitott ablak" volt Magyarország számára, ezért a miniszterelnök nem akarta túl hangsúlyosan felvetni a területi követeléseket. 1940 októberében, a barátsági és megnemtámadási szerződés előkészítésekor Csáky külügyminiszter ugyan küldött olyan levelet Bakách-Bessenyey belgrádi követnek, amelyben felvetette egyes területek átadását: a baranyai háromszögét, a Muravidékét és a Ferenc József-csatornától északra fekvő területét.[68] Kérdés, hogy Teleki tudott-e ezekről a tapogatózásokról, vagy csak Csáky István partizánakcióinak egyikéről volt szó. Más feldolgozások hallgatnak Teleki Jugoszláviával kapcsolatos revíziós terveiről.

*

Amikor 1941. április 2-áról 3-ára virradó éjszakán, a budai Sándor-palotában főbe lőtte magát, széki gróf Teleki Pál személyében a XX. századi Magyarország egyik tragikus sorsú magyar államférfia távozott az élők sorából.

Nem politikusnak indult, és mindig igyekezett érvényesíteni a tudomány szempontjait munkásságában. Jóllehet személye és működése a mai napig vitákat kavar, a revízió ügyében vitt politikája átgondolt volt, és mindvégig igazodott bizonyos politikai realitásokhoz. Álláspontját leginkább az „optimális revízió" fogalmával tudjuk leírni. Erdély visszacsatolása után, a felsőház előtt mondott szavai tükrözik elképzeléseit: „Megmondottam vezető államférfiaknak már régebben azt, hogy ha mint embert kérdeznek engem, hogy mit követelek vissza, akkor csak egy szóval felelhetek: mindent! (...) De ha mint felelős politikust és felelős államvezetőt kérdeznek, akkor tudom, hogy Európa érdekében, talán Magyarország érdekében is, s a szomszéd államok érdekében kompromisszumra kell gondolnom, és kompromisszumra hajlandó is vagyok!"[69] Az integer Magyarországot történeti hagyomány, gazdasági-földrajzi érvek alapján akarta visszaállítani, de az erdélyi politikai hagyomány segítségére volt abban, hogy elképzeléseit rugalmasan, bizonyos esetekben – például 1938-ban – az etnikai elvet elfogadva érvényesítse. Modernizálhatónak gondolta a Szent István-i állameszmét, nemzetiségi egyenjogúsítással, bizonyos mértékű önkormányzatisággal. Amikor a bánsági-baranyai német ütközőállam, a *Prinz Eugen Gau* fenyegetése, a német megszállás, a nyugati szövetségesek, a magyar közvélemény és a politizáló réteg ellentétes irányú szorításában találta magát, emberként már nem látott kiutat csapdahelyzetéből.

JEGYZETEK

[1] Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989, Magvető. 187. o.
[2] *Merjünk magyarok lenni – Idézetek Teleki Pál gróf beszédeiből és írásaiból*. Összeállította dr. Máday Béla, Budapest, 1943, Fiatal Magyarság Szövetség kiadása.
[3] *Gróf Teleki Pál Programbeszéde,* melyet Szeged első választókerületének Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja alakuló és képviselőjelölő nagygyűlésén mondott el, Szegeden, a Tisza Szálló nagytermében 1919. december 14-én (továbbiakban: Programbeszéd). Szeged, é. n. [1920], Tevél Nyomda, 8. o.
[4] Programbeszéd 8. o.
[5] Programbeszéd 9. o.
[6] *Gróf Teleki Pál országgyűlési beszédei I.*. (továbbiakban: Beszédek). Sajtó alá rendezte Papp Antal, Budapest, 1941, Stádium, 47. o.
[7] Uo. 53. o.
[8] Uo. 197. o.
[9] Uo. 68. o.
[10] Gróf Teleki Pál: Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban

és a jelenben. In *Európáról és Magyarországról*, Budapest, 1934, Athenaeum. 20. o., illetve ezzel szó szerint megegyezően Gróf Teleki Pál: *Magyar politikai gondolatok*. Budapest, 1941, Nemzeti Könyvtár, sajtó alá rendezte Kovrig Béla, 32. o. (A neves szociálpolitikus által szerkesztett kötet összeállítása problematikus, kérdés, hogy Teleki egyáltalán látta-e a kéziratot.)
[11] Magyarország világgazdasági helyzete. In *Európáról és Magyarországról*. 22. o.
[12] Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 96. o. (térkép), 103–105. o., ill. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988, Kossuth. 63–64. o.
[13] Beszéd 1939. május 7-én. In Gróf Teleki Pál: *Beszédek 1939*, Budapest, 1939, Stádium. 64–65. o.
[14] Vö. C. A Macartney: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Budapest, 1993, Occidental Press. 10. o.
[15] A nemzetiségi kérdés – A geográfus szemszögéből. In *Európáról és Magyarországról*. 30–50. o.
[16] Uo. 32. o. skk.
[17] Uo. 40. o.
[18] Rónai András: Teleki Pál nemzetiségi politikája. *Láthatár*, 1941. 5. sz. 118. o.
[19] Uo. 48. o. skk.
[20] Uo. 49. o.
[21] Rónai: i. m. 292–293. o.
[22] Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. Budapest, 1993, Szent István Társulat–Püski Kiadó. 32., ill. 400. o.
[23] Uo. 9., ill. 12. o.
[24] Az eszme történetfilozófiai igényű vizsgálatát l. Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Budapest, 1939, Franklin, 26–52. o.
[25] Debreceni beszéd 1939. május 20-án. In *Beszédek 1939*, 108–109. o.
[26] Politikai gondolatok. 11. o.
[27] Politikai gondolatok. 12. o.
[28] Gróf Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1940, Stádium. 28. o.
[29] Tőkéczki László: A Magyar Figyelő (1911–1918). In uő: *Polgári múlt – polgári jelen?* Budapest, 1995, Konrad Adenauer Alapítvány. 11–13. o.
[30] Magyar nemzetiségi politika, 10. o.
[31] Politikai gondolatok. 15. o.
[32] Az összeférhetetlenségi indítványt l. *Beszédek II*. 250–266. o.
[33] Európa problémája. In *Európáról és Magyarországról*. 105–106. o.
[34] Európa az újonnan alakuló világban. In *Európáról és Magyarországról*. 145. o.
[35] Politikai gondolatok 37. o.
[36] Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben. In *Európáról és Magyarországról*. 28. o.
[37] Történeti fejlődésünk sajátosságai. In *Európáról és Magyarországról*. 122. o.
[38] Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben. In *Európáról és Magyarországról*. 25-26. o.
[39] Európa az újonnan alakuló világban. In *Európáról és Magyarországról*. 150. o.
[40] A «Donauraum» problémája. In *Európáról és Magyarországról*. 159. o.

[41] Uo. 163. o.
[42] Uo. 156. o.
[43] Történelmi fejlődésünk sajátosságai. In *Európáról és Magyarországról.* 124. o.
[44] Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In *Európáról és Magyarországról*. 85. o., illetve Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek Emlékkönyv.* Budapest, 1931, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 196–197. o.
[45] Uo. 85., ill. 197. o.
[46] Uo.
[47] L. Teleki Pál: Mit értek én kisebbségi intézet alatt? Közzéteszi Cholnoky Győző: *Állam és nemzet*. Budapest, 1996, Hatodik Síp Alapítvány. 115–117. o.
[48] Új országépítés korszaka – Elnöki megnyitóbeszéd az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga 1939. március 24-én tartott közgyűlésén. In *Beszédek 1939*. 39. o.
[49] A békeszerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslat elé mondott beszéd 1920. november 13-án. In *Beszédek I.* 197. o.
[50] Magyar nemzetiségi politika (az 1940. június 13-án elmondott beszéd). 5. o.
[51] Uo., ill. *Beszédek II.* 258. o., ill. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest, 1967, Akadémiai. 247. o. lábj.
[52] *1924. évi törvénycikkek*. jegyzetekkel ellátta dr. Térfy Gyula, Budapest, 1925, Franklin. 4–5. o.
[53] Uo. 8–9. o., 23–24. o.
[54] Polzovics Iván: *Gróf Teleki Pál nemzetiségi politikája*. Kecskemét, 1942, magánkiadás. 13. o.
[55] Szegedi beszéd. In *Beszédek 1939*. 61. o.
[56] Tilkovszky: Revízió és... 303. o.
[57] Politikai gondolatok. 37–38. o.
[58] Macartney: i. m. 85. o. és 100. j. A törvényjavaslat szövegét l. *Láthatár,* 1940. 6. sz. 37–48. o.
[59] Politikai gondolatok. 37. o.
[60] Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Budapest, 1987, Gondolat. 310–313. o. Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Budapest, 1964, Akadémiai . 179. o., ill. uő: A II. bécsi döntés. In Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Magyarságkutatás 1987*. 85. o.
[61] L. Rónai: i. m. 227–229. o., ill. 231–232. o.
[62] Rónai: i. m. 224. o.
[63] Juhász: A Teleki-kormány... 179. o.
[64] Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Budapest, 1987, Magvető, 140–141. o., ill. a rosszullétre Dessewffy Gyula: Emlékeim Teleki Pálról. In Csicsery-Rónay István és Vigh Károly (szerk.): *Teleki Pál és kora*. 34–35. o.
[65] *Pesti Hírlap*, 1940. augusztus 31. 6. o., *Magyar Nemzet* 1940. augusztus 31, 5–6. o., valamint dr. Matolay Géza (összeáll.): *Gróf Teleki Pál élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában* (az életrajzi részt írta Mudrinszky Rózsa). Budapest, Halász Irodalmi és Könyvkiadóvállalat, é. n. (1941), 200–201. o., ill. vö. Rónai: i. m. 233–237. o., ill. Macartney: i. m. 139–148. o.
[66] Gróf Teleki Pál: *Magyarország az új Európában*. Budapest, 1941, Stádium. 34. o.
[67] Idézi Hory: i. m. 475. o. 33. j.

[68] Juhász: A Teleki-kormány... 254. o., ill. a levél sorsáról Juhász Gyula (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához.* V. kötet. Budapest, 1982, Akadémiai. 646. o. 126. lábj.
[69] 1940. szeptember 4. In *Beszédek II.* 283. o.

A FELHASZNÁLT IRODALOM JEGYZÉKE

CHOLNOKY GYŐZŐ: *Állam és nemzet*. Budapest, 1996, Hatodik Síp Alapítvány.

CSICSERY–RÓNAY ISTVÁN–VIGH KÁROLY (szerk.): *Teleki Pál és kora*. Budapest, 1992, Occidental Press.

HORY ANDRÁS: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte: Pritz Pál, Budapest, 1987, Gondolat.

JOÓ TIBOR: *A magyar nemzeteszme*. Budapest, 1939, Franklin.

MACARTNEY, CARLYLE AYLMER: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Budapest, 1993, Occidental Press.

MÁDAY BÉLA DR. (összeáll.): *Merjünk magyarok lenni – Idézetek Teleki Pál gróf beszédeiből és írásaiból*. Budapest, 19943, Fiatal Magyarság Szövetség kiadása.

MATOLAY GÉZA DR. (összeáll.): *Gróf Teleki Pál élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában* (az életrajzi részt írta: Mudrinszky Rózsa). Budapest, é. n. [1941], Halász Irodalmi és Könyvkiadóvállalat.

ROMSICS IGNÁC: *Bethlen István*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet.

RÓNAI ANDRÁS: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989, Magvető.

RÓNAI ANDRÁS (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. Budapest, 1993, Szent István Társulat – Püski.

TELEKI PÁL: *Beszédek 1939*. Budapest, 1939, Stádium.

TELEKI PÁL: *Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1934, Atheneum.

TELEKI PÁL: *Magyar nemzetiségi politika*, Budapest, Stádium, 1940.

TELEKI PÁL: *Magyar politikai gondolatok*. Sajtó alá rendezte Kovrig Béla, Budapest, 1941, Nemzeti Könyvtár.

TELEKI PÁL: *Magyarország az új Európában*. Budapest, 1941, Stádium.

TELEKI PÁL: Nemzeti szellem – Nemzeti kultúra. In *Budapest Szemle* 1928 április, 118–131. o.

TELEKI PÁL *országgyűlési beszédei I-II.* Sajtó alá rendezte Papp Antal, Budapest, 1941, Stádium.

TELEKI PÁL *Programbeszéde melyet Szeged első választó kerületének Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja alakuló és képviselőjelölő nagygyűlésén mondott el, Sze-*

geden, a Tisza-szálló nagytermében 1919. év december havának 14. napján. Szeged, é. n. [1920], Tevél-nyomda.
TILKOVSZKY LORÁNT: *Pál Teleki – A Biographical Sketch*. Budapest, 1976, Akadémiai.
TILKOVSZKY LORÁNT: *Teleki Pál – Legenda és valóság*. Budapest, 1969, Kossuth.
TILKOVSZKY LORÁNT: *Teleki Pál titokzatos halála*. Budapest, 1989, Helikon.
TŐKÉCZKI LÁSZLÓ: A Magyar Figyelő (1911–1918). In *Polgári múlt – polgári jelen?* Budapest, 1995, Konrad Adenauer Alapítvány.

ESTI KURÍR, MAGYAR NEMZET, PESTI HÍRLAP 1940. augusztus 30–31-i számai

PÉTERI LÓRÁNT

BETHLEN ISTVÁN

Gróf Bethlen István az első világháború lezárulta után a magyar békedelegáció főmegbízottjaként, majd miniszterelnökként, később a magyar politikai élet külföldön is jól ismert, jelentős személyiségeként számos alkalommal fejtette ki nézeteit a trianoni békeszerződéssel és annak revíziójával kapcsolatban. A revízió szükséges mértékét illetően Bethlen álláspontja meglehetős változékonyságot mutatott, egyfelől a megnyilatkozások eltérő nyilvánossága és – esetenként – tárgyalási szituációhoz való kötöttsége miatt, másfelől annak függvényeként, hogy a nyilatkozat idején hogyan ítélte meg Bethlen a változó nemzetközi helyzetet, és azon belül Magyarország lehetőségeit. Ő maga így fogalmazott ezzel kapcsolatban 1932-ben, a *Revíziós Liga* nagygyűlésén: „Mert elmondhatom Apor Péterrel, aki a Metamorfózis Transsylvaniae munkájában azt írta az akkori időkről, amikor Erdély kicsiny sajkája Szkilla és Charibdisz között, a török és német között bukdácsolt, hogy mindannyian tudtuk, hogy mit lett volna kívánatos tenni, de mindig azt tettük, amit lehetett és az adott körülmények engedtek. Ez az a gyakorlati politika, amelyet őseink Erdélyben követtek és amely egyedül vezet ma is célhoz."[1] Ezt a „programot", amelyet a kontextus sem töltött meg konkrét tartalommal, Bethlen hallgatósága vagy annak egy része alkalmasint értelmezhette egy, a totális revíziót – „mindent vissza" – és a „történeti" magyar állam restaurációját mint ideális célt szem előtt tartó, és e cél elérése érdekében bárminemű lehetőséget kihasználó politika megfogalmazásaként. Bethlen konkrét revíziós elképzeléseinek megismerése révén azonban mind az ideális – maximális – cél, mind az egyes elszakított területek visszacsatolása esetén elfogadhatónak vélt módozatok tekintetében ennél differenciáltabb képletet kapunk.

Mindig alakulásban lévő revíziós koncepciójának alátámasztására, az adott pillanatban képviselhetőnek vélt igények indoklására Bethlen rendre „testre szabott" érvrendszert használt. Az érintett terület(ek) státusának megváltoztatását szorgalmazva történeti, gazdasági vagy kulturális szempontokra,

máskor a nemzeti önrendelkezés elvére vagy az európai biztonság érdekeire hivatkozott.

Mind a revíziós programra, mind a revíziós érvrendszerre a „kettős optikájú" bethleni külpolitikának a részeként kell tekintenünk. Ez a politika egyfelől az egységes magyar nyelvterület egy államban való egyesítésében ismerte fel legalapvetőbb és feladhatatlan célját, és egyidejűleg abban, hogy ezen kis állam szuverenitását és biztonságát külső garanciával biztosítsa. Másfelől viszont sohasem szakított annyira a nagyhatalmi nemzettudattal, a magyarságnak a Duna-medencében betöltendő vezető szerepére vonatkozó meggyőződéssel, hogy ne véljen a „biztonsági" célok optimális megvalósítása tartozékának egy „gyökeresebb" revíziót.

Írásunkban főként Bethlen revíziós érveivel szeretnénk foglalkozni, nem megkerülve azt a kérdést sem, hogy a revízió kérdésének különböző „elvi" megközelítései milyen mértékű revíziós igények megfogalmazására adtak módot. Vizsgálódásaink elsősorban a trianoni békekonferencia számára 1920-ban benyújtott ún. erdélyi jegyzékre; Bethlen 1933-as angliai előadásaira és ugyanebben az évben Berlinben, valamint 1936-ban Milánóban tartott beszédére; 1937. évi Szent István-napi írására; 1940 elején a magyar diplomácia orientálása céljából készített emlékiratára és az angol külügyminisztériumhoz eljuttatott, 1943 kora tavaszán írt memorandumára irányulnak.[2]

Történeti érvek

Bethlen István revíziós érvei között több alkalommal szerepelt – a két világháború közti magyar történetírás által kidolgozott téziseket hangoztatva – az „elsőbbségre", a magyarságnak a Kárpát-medence kormányzására formált „történeti jogára" és „hivatástudatára", valamint a „Szent István-i állameszmére" való hivatkozás.

1933-as angliai előadóútján az elsőbbség kérdésével kapcsolatban így fogalmazott: „mikor a magyarok ezer évvel ezelőtt mai hazájukat elfoglalták, a horvátokon kívül, akik akkor még csak az Adriai tenger mellékein laktak és talán a tótok egy egész csekély töredékén kívül Nyitra vidékén, más nemzet itt nem élt, amelynek érdekében Trianonban Magyarország testéből területeket szakíttattak ki, [...] ennélfogva a magyarok, akik először alapítottak itt ezer évvel ezelőtt tartós államot, egyuttal őslakói is ennek a területnek a többi nemzettel szemben."[3]

Bethlen a magyarság Duna-medencében betöltött hivatásáról szólva úgy nyilatkozott: a magyarok azok, akik „egy évezreden keresztül Európa ezen részén nem minden dicsőség és eredmény nélkül kormányozták a népeket, akik ennélfogva mérhetetlen tapasztalatot, helyi ismeretet és gyakorlatot

gyüjtöttek ezen idő alatt s akiknek sikerült ezen a területen nehéz idő alatt is jól-rosszul a nyugalmat és békét fenntartani, anyagi jólétet teremteni, kultúrát terjeszteni..."[4] A térség békéjét és egyensúlyát a jelenkorban is csak a magyar nemzet évszázadokon át betöltött szerepének föléledése biztosíthatja hosszabb távon – mondta Bethlen ugyanezen évben, Berlinben tartott előadásában.[5] Három évvel későbbi, milánói beszédében a magyart nevezte a Kárpát-medence egyetlen államalkotó nemzetének, amely „nagy tradíciói, kultúrája, politikai fegyelmezettsége, katonai erénye és hazaszeretete" révén „ezen terület önálló megszervezésére egyedül... hivatott."[6]

1937-ben a „Szent István-i állameszméről" szólva megállapította: „Szent István magyar államot alapított a Kárpátok koszorúzta Duna-Tiszamedencében, de nem úgy, hogy az itt élő vagy általa idetelepített nem magyar népeket és néptöredékeket egyúttal erőszakkal megmagyarosítani törekedett volna, sőt ezek mindegyikének, jelentőségének megfelelő, egészen a nemzeti autonómiáig terjedő privilégiumokat adott, meghagyta nekik szokásaikkal együtt saját kultúrájukat, nyelvüket, sőt közjogi különállásukat, és így illesztette be őket a birodalom egységébe." Bethlen szerint „Szent István állama egészen a legújabb korig ezen az alapon magyar volt, de türelmes volt nemzetiségi kérdésekben..."[7] Szent István birodalmát a nagy király szellemében, föderalisztikus formában és nem „a múlt század magyar politikusai által elképzelt egységes magyar állam" formájában kell feléleszteni – tette hozzá.[8] Ezt a gondolatmenetet egészíti ki a nemzetiségek helyzetének történeti értékelése első angliai előadásán. Az „ezeréves magyar elnyomásból egy szó sem igaz, és az nem egyéb, mint teljes történelmi misztifikáció" – mondta. 896 és 1526 között alig voltak nemzetiségeink, így nem nyomhattunk el senkit, 1526-tól 1686-ig „a török irtotta a magyart, ez földönfutó volt saját hazájában" – így elnyomásról szó sem lehetett, 1686 és 1868 között „pedig újból a magyar az elnyomott a saját hazájában, amelyet a Habsburgok [...] mint a töröktől elhódított provinciát" kormányoztak.[9] A fennmaradó ötven év (1868–1918) csupán az, amelyben a „magyar [...] ura saját hazájának" – állította Bethlen –, és ebben az időszakban a magyar politika az 1868-as liberális nemzetiségi törvénnyel kívánt békejobbot nyújtani a nemzetiségeknek, akik azt nem fogadták el, Szerbia és Románia által szeparatista törekvésekre buzdítva.[10]

Az igazságelemeket, csúsztatásokat és valótlanságokat egyaránt tartalmazó historikus érvek – az elsőbbség és a nemzetiségek helyzetének megítélésében – az utódállamok ideológusai és propagandája által hangoztatott, a trianoni békét nagy történelmi igazságtételként és a „történeti jog" érvényesüléseként beállító elméleteket kívánták cáfolni. Emellett pedig „Nagy-Magyarországot" olyan életképes államalakulatnak mutatták, amely belső hagyományaira támaszkodva alkalmas lett volna arra, hogy a benne élő nem-

zetek, nemzetiségek életének továbbra is keretét adja. Mindez az integrális revíziónak, a „történeti" Magyarország restaurációjának igényét hordozhatta magában. Ez az igény azonban az első angliai előadásban csak kimondatlanul jelentkezett. Az előadás-sorozat további fejtegetései pedig egyértelművé tették, hogy Bethlen területi követeléseinek maximuma sem jelentett egyet az integrális revízió szorgalmazásával. Az 1933-as berlini beszéd igen homályos formában, az igények konkretizálása nélkül érvelt a „gyökeres" békerevízió mellett. Az 1936-os milánói beszédben és az 1937-es, a magyar közönségnek szóló Szent István-napi írásban meglehetős egyértelműséggel foglalt állást a régi Magyarország helyreállítása mellett, bár ez utóbbi cikkben egyúttal hitet tett a „hagyományos" föderalisztikus berendezkedés mellett is, és egyik alkalommal sem körvonalazta pontosan területi igényeit.

Gazdasági, gazdaságföldrajzi érvek

Bethlen a revízió egy másik lehetséges megközelítéseként – több ponton Teleki Pálnak már a húszas évek elején kidolgozott tételeire támaszkodva – az Osztrák–Magyar Monarchia hatalmas, egységes piaca szétszabdalásának és – elsősorban – a történeti Magyarország gazdasági egysége feldarabolásának következményeit taglalta. A Monarchiáról szólva negyedik angliai előadásában megállapította, hogy az a benne élő kis népek „gazdasági exisztenciáját szilárd alapokon építette ki", és biztosította „azokat a gazdasági lehetőségeket, amelyeket csakis egy nagyobb gazdasági egység nyújthat lakóinak."[11] A háborút lezáró békerendszer a Monarchia szétrombolásával együtt szervesen kialakult földrajzi, történeti és gazdasági egységeket zúzott szét. Az utódállamok „torzszülöttségét" gazdasági szempontból az bizonyítja, hogy „a világgazdasági krízistől eltekintve is ezen egész területen az összes népek megélhetése hovatovább nehezebbé válik és életstandardjuk, valamint az eddigi kultúrnívó rohamosan süllyed."[12] Mindehhez azonban Bethlen hozzátette, hogy a nagy gazdasági egység kívánatos újrateremtését meg kell előznie a politikai rendezésnek, vagyis a revíziónak. A revízió kikapcsolásával számoló gazdasági rendezési terveket naivnak vagy őszintétlennek nyilvánította.[13] Meg kell jegyeznünk, hogy Bethlen közép-európai rendezési terveiben soha nem szerepelt a Monarchia feltámasztásának gondolata – modernizált, föderalizált formában sem. Kései írásaiban ki is fejtette ezzel kapcsolatos aggályait, amelyek között nyilvánvalóan gazdasági természetűek is szerepeltek. Így 1940-es, a magyar Külügyminisztérium számára készített emlékiratából kiderül, hogy Magyarországot olyan államalakulatban – egy magyar–erdélyi–román trialista államban – látta volna szívesen, amelyben „a magyarság volna [...] pénzügyileg, gazdaságilag [...] is erősebb fél, a vezetés tehát ebben az esetben, úgy, mint a Monarchiában az erősebb Ausztria kezében volt, Magyarország kezében volna". Kifejezetten féltette Magyarország külkereskedelmi érdekeinek érvényesülését egy esetlegesen Közép-Európára oktrojálható, Magyarország mellett az iparilag fejlettebb Csehországot és Ausztriát magában foglaló föderációtól.[14] Bethlen az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásának káros gazdasági hatásait hangsúlyozva tehát egyszerűen a háború utáni rendezés alapvető elhibázottságára utalt. A kis államok gazdasági életképtelenségének tétele a status quo tarthatatlanságához adott újabb adalékot.

Potenciálisan az integrális revízió igényének megfogalmazását hordozták magukban azok az érvek, amelyek a trianoni békeszerződés deklarált alapjául szolgáló nemzetiségi elvvel kényszerítő erejű rendezőelvként állították szembe az egymás mellett fekvő, eltérő földrajzi adottságokkal és erőforrásokkal rendelkező, így különböző termelési ágazatokban jeles tájegységek egymásrautaltságát. Ha ezeket a régiókat állam- és vámhatárokkal vágják el egymástól, az érintett területek lakóinak életnívója – nemzeti hovatartozástól függetlenül – szükségszerűen csökkenni fog: ezen megfontolás alapján Bethlen a Kárpát-medence népeinek közös érdekeként interpretálta a revíziót az európai nyilvánosság előtt.

1933-as berlini előadásában kifejtette, hogy a régi Magyarország az „elképzelhető legtökéletesebb földrajzi egysége [volt] a mezőgazdaságnak, a folyam- és hegyrendszernek..."[15] Második angliai előadásában arról beszélt, hogy a népeket erősebb kötelékként fűzik össze a nyelvrokonságnál – csak ezen alapuló egységeknek tekintette Csehszlovákiát és Jugoszláviát – a „komoly gazdasági érdekek". Részletesen szólt azokról a gazdasági kapcsolatokról, amelyek az említett két utódállamhoz csatolt területeket a magyar Alföldhöz kötötték, ráirányítva a figyelmet azokra a tényezőkre, amelyek a „tökéletes egységből" kiszakított Felvidék és Délvidék számára az új gazdasági egységekben kifejezetten előnytelenek lehettek.[16]

Szlovákiával kapcsolatban megemlítette, hogy „gazdasági érdekei mind a magyar Alföld felé vonzzák, ahová a tót Felföld összes folyói, összes völgyei és ennek folytán közlekedési útjai nyílnak." Rámutatott, hogy a kevés és rossz földdel bíró szlovákság mezőgazdasági munkaerejének feleslegét évszázados hagyomány szerint a termékeny Alföld nyújtotta idénymunkák szippantották fel. A trianoni határok tehát egy alapvető megélhetési forrástól vágták el a szlovák parasztságot. A szlovák lakosságnak ugyancsak jelentős hányadát kitevő famunkások és erdőmunkások keresete pedig amiatt csappant meg, a fakitermelés azért „csökkent le", mert „a fa bevitele és a tutajozás az Alföldre, a fa fogyasztó piacára megszűnt, illetve lecsökkent." Ugyancsak megnehezítette a szlovák háziipar, illetve a házaló „tótok" helyzetét a trianoni határok megvonása, hiszen ők termékeikkel szintén az Alföldön ke-

reskedtek. A Csehországgal való gazdasági közösség Szlovákiára gyakorolt hatását Bethlen abban látta, hogy a „tót vidéki gyárakat tönkretette a fejlettebb cseh ipar konkurrenciája, úgy hogy a tót gyáripari munkás is munkanélkülivé vált."[17] Az egyes tájegységek kapcsolataiban megmutatkozó kölcsönös érdekeltséget hangsúlyozva mindehhez hozzátette: „az Alföldnek szüksége van a tót hegyvidék fájára, érceire, gyáraira, továbbá vízierőire az Alföld öntözése és energiával való ellátása érdekében. Ez a kölcsönös összekapcsolódás tette virágzóvá mindkettőt, amíg együttéltünk, széjjelválasztásuk pedig mindkét népre sínylődést, bajt és szerencsétlenséget hozott."[18]

A „ruthén Felföld", vagyis Kárpátalja helyzetét Szlovákiáéval teljesen megegyezőnek ítélte. Úgy nyilatkozott, hogy „a magyar Alfölddel való kapcsolat nélkül pusztulás vár" erre a területre.[19]

A Délvidék, vagyis a Dunától és a Szávától északra fekvő bácskai, bánsági és baranyai terület lakóinak pedig „összes gazdasági érdekei [...] a magyar alföldi nép érdekeivel abszolút azonosak, [...] hiszen természetes határvonalat ezen az asztalsímaságú alföldön vonni egyáltalán nem lehet." A terület Jugoszlávián belüli szerepe nem más, mint hogy gazdag földjével eltartsa a szerb államot, „mert Horvátországgal együtt több adót présel ki belőle a szerb kormány, mint Jugoszlávia egész többi területéből" – fűzte tovább gondolatait Bethlen.[20]

Mindemellett hangot adott azon nézetének, hogy a szorosabb értelemben vett gazdasági érdekek mellett a „természet és a közös sors", az „életfelfogás és a tradíciók" közössége úgyszintén szerves kapcsolatot biztosított a békeszerződéssel mesterségesen elvágott területek között. Úgy vélte, nem is lehet kérdés, hogy e területek – a Felvidék és a Délvidék – lakossága nemzeti hovatartozástól függetlenül a Magyarországhoz való csatlakozás mellett döntene, ha véleményének kinyilvánítására lehetősége nyílna.[21]

A nemzetiségi elv – a nemzeti önrendelkezés elvének érvei

Az eddigiekben láthattuk, hogy Bethlen bizonyos összefüggésben a nemzetiségi elvre mint a határrendezés elégtelen és „hibás princípiumára" tekintett, és a „megnyugtató" rendezés érdekében más szempontok figyelembevételét javasolta. Azonban nem mulasztotta el azt sem, hogy rámutasson a nemzeti önrendelkezés elvének – a békeszerzés deklarált fundamentumának – és a békeszerződés(ek) gyakorlatának ellentmondásaira is.

Ilyen – mellesleg a béke alkotóinak (Bethlenével természetesen homlokegyenest ellenkező nézőpontú) gazdasági és biztonsági-stratégiai megfontolásaival magyarázható – ellentmondás volt az, hogy Csehszlovákiához, Romániához és Jugoszláviához kerültek olyan döntően vagy többségükben

magyarok lakta területek is, amelyek az új határok mentén terültek el. Ezen területek – a trianoni határok és a Pozsony–Selmecbánya–Kassa–Munkács–Zilah–Nagyvárad–Arad–Zenta–Zombor–Eszék–Dráva vonalon belüli sáv – népszavazás nélküli visszacsatolását Bethlen a revízió minimumának tekintette, és – a nemzetiségi elv inkorrekt alkalmazását számon kérve – legsoványabb revíziós tervezeteiben, így az 1920-as francia–magyar tárgyalásokon is szerepeltette.[22] A későbbi, „gyökeresebb" revíziós igények mellett érvelő tervezeteknek a határ menti sáv visszaigénylése magától értődően része. Bethlen az 1933-as angliai előadóúton így fogalmazott: a határokon kívül rekedt magyarság sorsa „annyira ismert tény az egész világon, hogy ennél időzni nem akarok. Csak megállapítom, hogy nekünk, magyaroknak nemzeti gyászunk és fájdalmunk emiatt mérhetetlen és hogy a magyar nemzet elsősorban emiatt, de sok más okból is, soha nem nyugodhatik bele a trianoni szerződésbe..."[23] Az előadásokat követő viták során pedig leszögezte, hogy a mondott területsáv Magyarországhoz csatolásának – az etnikai revíziónak – népszavazás nélkül végbe kell mennie.[24]

Bethlen szerint azonban a határ menti területek esete csak tünete volt annak az általánosabb gyakorlatnak, amit a saint-germaini és a trianoni békeszerződés követett. Eszerint a békerendszer megalkotásakor azon nemzeteket, amelyeknek önrendelkezési jogát elismerték, egy privilegizált – csehek, románok, szerbek – és egy diszkriminált – magyarok, osztrákok – csoportba osztották be, a győztes hatalmakkal kialakult kapcsolataik alapján. Másrészt viszont a Monarchia számos népének önrendelkezési jogát – a szlovákokét, a ruténekét, a horvátokét és szlovénokét – el sem ismerték. Az „elismert" nemzetek közti különbségek a határok részrehajló kijelölésében, a nemzetiségi elvnek a diszkrimináltak rovására történő eseti negligálásában nyilvánultak meg. Az elismerést sem kapott népek azonban még csak nem is nyilatkozhattak arról, hogy milyen állami keretek között képzelnék el sorsukat.[25] Második angliai előadásában Bethlen azt hangoztatta, hogy 1918-ban, a központi hatalmak összeomlása után csupán a románok és a horvátok nyilatkoztak arról, hogy el kívánnak szakadni a magyar államtól. Úgy vélte, hogy a horvát nép azóta „keservesen megbánta" ezt a lépést.[26] Bethlen ezen az alapon állva szorgalmazta azt, hogy Szlovákiát, Kárpátalját és Horvátországot teljes nemzeti autonómiával ruházzák fel, hogy hovatartozásukról szabadon dönthessenek. A kevert etnikumú Délvidék státusát népszavazással kívánta megállapítani. „Mi ettől a döntéstől nem félünk, inkább úgy látjuk, hogy azok félnek tőle, akik azzal az üres argumentummal küzdenek ellene", hogy e népek már 1918-ban döntöttek sorsukról – mondotta Bethlen. Azt remélte, hogy Kárpátalján és Szlovákiában a magyarság mellett a szlovákok és a rutének is a Magyarországhoz való csatlakozás mellett döntenének, a már ismertetett gazdasági kapcsolatok és egyéb „életmódbeli" összefonódá-

sok, valamint a Csehszlovákiában érvényesülő, kétségtelenül igen antidemokratikus nemzetiségi politika következményeként.[27] Horvátország esetében a nemzeti önrendelkezés elvének következetes megvalósításától nem várt ilyen gyümölcsöket, de egy, a horvátok által kezdeményezett gazdasági uniót, vagy „valamely föderációt [...] a teljes egyenjogúság alapján" nem ellenzett volna.[28]

Bethlen korábban azt is vitatta, hogy az erdélyi románság ténylegesen megkapta volna a sorsa felőli rendelkezés lehetőségét. 1920-as érvelése szerint a gyulafehérvári gyűlés csatlakozási határozatát „döntő súllyal mozdította elő Románia katonai beavatkozása". Feltételezte, hogy az „erdélyi oláhság" egy demokratikus népszavazás során inkább voksolt volna arra, hogy Erdély – román nemzeti autonómia kikötése mellett – továbbra is Magyarországhoz tartozzék, vagy független állammá váljon, mintsem hogy Romániába olvadjon be.[29]

A történeti, a gazdasági és a nemzeti önrendelkezésre hivatkozó érveken keresztül az eddigiekben elsősorban Bethlennek a Szlovákiához és Jugoszláviához csatolt hajdani magyar területekkel kapcsolatos 1920 és 1933 közti álláspontját ismerhettük meg. A döntően magyarlakta határ menti területsáv etnikai alapú visszaigénylése az említett 1920-as francia–magyar tárgyalásokon és az 1933-as angliai előadásokon kívül – Csehszlovákiával kapcsolatban – az 1921-es marienbadi csehszlovák–magyar tárgyalásokon is megjelent, tehát állandó követelésnek tekinthető.[30]

Szlovákia, pontosabban a Felvidék szlovák többségű területei visszacsatolásának igénye az 1920-as francia–magyar tárgyalásokon és a marienbadi tárgyalásokon nem szerepelt, de 1923-ban Bethlen már igényt tartott az egész Felvidékre, s ennek szellemében tárgyalt német katonai vezetőkkel.[31] Ehhez az állásponthoz 1933-ban is ragaszkodott. Kárpátalja külön tételként szerepelt a francia–magyar tárgyalások második szakaszában és az angliai beszédekben. Bethlen mindkét alkalommal a visszacsatolás mellett érvelt.[32] Szlovákia hovatartozásának kérdése tehát változó tényezője koncepciójának, bár 1923-tól fogva elég következetesen ragaszkodott a terület Magyarországhoz való visszacsatolásához.

Láthattuk, hogy Bethlen a magyar revizionizmus „hagyományos" történeti érveit használva nem fogalmazott meg igényt konkrét területekre. Ezek az integrális revízió gondolatát támogató érvek inkább csak lehetőségként, az integrálisnál mérsékeltebb igények minél jogosultabb színben való feltüntetéseként szerepelhettek Bethlen revíziós érvrendszerében.

Míg a többi elcsatolt terület esetében Bethlen érvelési módja mindig aszerint változott, hogy milyen mértékű területi revíziót látott szükségesnek, addig az erdélyi kérdés megítélésében, rendezésének javasolt formájában Bethlen mindig ugyanazt a gondolatmenetet vezette végig – „csak" Erdély államjogi státusára vonatkozó elképzelései változtak. Erdély ügye mégis a saját törvényszerűségeit követő „zárványként" jelentkezett a hajlékonyan alakuló revíziós tervezetekben – ezért látszik indokoltnak itt külön témaként tárgyalnunk.

Az erdélyi kérdésben Bethlen kiindulópontja az volt, hogy a történeti Erdély olyan sajátos földrajzi, történeti és kulturális formáció, amelynek egységét mindenképpen meg kell őrizni. Egy etnikai elv alapján megkísérelt felosztás egyébként is szükségszerűen kudarcot vallott volna, hiszen az Erdélyben élő nemzetiségek területi elhelyezkedése mellett ez úgyszólván lehetetlenség. Etnikai határok csak egy lakosságcsere után lettek volna meghúzhatók, de ezt barbár megoldásként ítélte el Bethlen.[33]

Az integer Erdély hovatartozását azonban szintén lehetetlen etnikai alapon eldönteni – szögezte le többször is Bethlen. Igaz ugyan, hogy a románság aránya a legnagyobb (55%) a nemzetiségi megoszlásban, de a magyarság aránya is igen jelentős (34,3%) és az erdélyi szászság arányszámát hozzáadva ez 43%-ra nő. Tehát „a magyar és a szász nemzet Erdélyben együttvéve a lakosságnak [...] közel felét" teszi ki, önrendelkezési joguk biztosítása már csak emiatt is jogos lenne – hangsúlyozta az erdélyi jegyzék, amelyet Bethlen másokkal együttműködve készített a békekonferencia számára 1919 és 1920 fordulóján.[34]

A románok „numerikus fölényével" emellett szembeállítható az erdélyi magyarság és szászság történeti joga, hiszen ezek a nemzetek voltak Erdély „autochtón államalkotó fajai", szemben az apránként bevándorolt románsággal, amely már készen kapott társadalmi keretekbe illeszkedett be, illetve „beszivárgott" az erdélyi magyarság és szászság állami, gazdasági és társadalmi szervezetének rései közé[35] – historizált Bethlen.

A legnagyobb hangsúlyt azonban a szászság és a magyarság kulturális és gazdasági fölényének bizonyítására helyezte. A jegyzékhez csatolt statisztikai mellékletek tanúskodtak arról, hogy minél nagyobb Erdélyben egy város vagy község lélekszáma, annál nagyobb benne a magyarok és a szászok számaránya; hogy a magasabb kvalifikációhoz kötött foglalkozásokban sokkal nagyobb arányban szerepelnek magyarok és szászok, mint a népesség egészében; hogy a minél magasabb képzettséget nyújtó iskolatípusokban végzettek között e két nemzet képviselői rendre mind jelentősebb számarányban képviseltek. A gazdasági fölény bizonyítására az adózókra, a mezőgaz-

dasági és erdőbirtokok tulajdonosaira, az ipari és bányavállalatok, a hitelélet és a forgalom eszközei felett rendelkező tőkésekre és részvényesekre vonatkozó nemzetiségi statisztikákat közölt.

A jegyzék megállapította, hogy Erdélyben az alsó és középfokú oktatás a felekezetek autonómiájába tartozó ügy volt, így a románság alacsony kvalifikációját, a román középiskoláknak a magyarokénál és szászokénál jóval kisebb számát és alacsonyabb tanulói létszámát, a románság körében mutatkozó analfabetizmus „kétségbeejtő rekordját" nem lehet valamiféle elnyomó politikával magyarázni. Bethlen azt állította, hogy „a magyar állam a román felekezeteket és oktató intézményeket több segítségben részesítette, mint a magyar és szász felekezeteket."[36] A románság „elmaradottságát" történeti okokra vezette vissza: a román népnek a Nyugat eszmeáramlataitól és intézményeitől elzárt, bizáncias társadalomfejlődésére, valamint az erdélyi románságnak az „intézményes" erdélyi társadalmon kívül rögződött csonka-társadalom voltára.[37]

A kulturális és gazdasági fölény Bethlen szerint „indokolt és természetes" vezető szerepet biztosított a magyarság és szászság számára. Erdély Romániához való csatolása – erre utal a román megszállás óta folytatott gyakorlat is – maga után vonná erőszakos leszorításukat e pozícióról.[38] Az – ugyancsak Erdély kérdésével foglalkozó – harmadik angliai beszédben pedig civilizáció- és haladásellenes döntésnek nevezte Bethlen a trianoni békét, mondván, hogy ennek következtében Erdélyben a kormányzat „a kulturában, a gazdasági téren előrehaladottabb, kormányzati tapasztalattal bíró nép" kezéből az addigi nívót fenntartani teljesen képtelen nép kezébe került.[39] Hangsúlyozta, hogy ez a „nívósüllyedés" a teljes erdélyi népesség számára káros: „visszahat az ottani román nép életstandardjára is, úgy, hogy a distancia közte és a két másik nép között még sem enyészik el."[40]

Az erdélyi jegyzékben mindazonáltal egy speciális erdélyi öntudat, külön erdélyi hazafiság létezéséről is szólt, és – mint más összefüggésben említettük – vitatta, hogy az erdélyi románság – mely „mégis inkább a nyugati kultúrközösség tagjának érzi magát" – többségének akarata lenne a Romániához való csatlakozás.[41]

Mindennek alapján Bethlen legelsősorban azt javasolta, hogy Erdély tartozzék államjogilag Magyarországhoz, másodsorban azt, hogy legyen független. Ezeket tartotta „megnyugtató, igazságos" rendezésnek, míg a Romániához való csatolást csak egy népszavazás – nem várt – eredményeként fogadta volna el. Államjogi hovatartozásától függetlenül Erdély „svájci típusú" megszervezését tartotta kívánatosnak. Erdélyt – ha nem független államként szerveznék meg – az adott országon belül autonómiával kell felruházni, Erdélyen belül pedig négy autonóm területet kell létrehozni a tervezet szerint: egy magyart, egy románt, egy szászt és egy vegyes nemzetiségűt. Ezek az autonóm területek széles körű kormányzati és közigazgatási jogkörrel rendelkeznének. A központi kormányzat háromnyelvű lenne, a központi törvényhozó testületben pedig a három nemzet egyenlő arányban lenne képviselve. A kisebbségi jogok érvényesülését csak ilyen intézményesült keretek biztosíthatják, mert a „papírforma szerinti" kisebbségvédelmi nyilatkozatok betartatására semmiféle garancia nem létezik – hangsúlyozta Bethlen.[42]

Harmadik angliai előadásában felvonultak ugyanazok a történeti és kulturális, valamint „civilizatorikus" érvek, amelyek már az 1920-as erdélyi jegyzékben is szerepeltek. Bár kifejtette, hogy az erdélyi kérdés lényege: „vajjon megfelel-e az emberi igazságszolgáltatásnak az, hogy [...] a háziúrnak a háza odaítéltessék az általa befogadott jövevénycsaládnak...?"[43], két lényeges ponton mégis változott az álláspontja: egyrészt nem tagadta az erdélyi románság Romániához való csatlakozási szándékát; másrészt immáron úgy vélte, hogy a román részről a „numerikus" fölény, magyar részről a „kvalitás-beli" fölény alapján Erdélyre megfogalmazott jogcímek „kiegyenlíthetetlen konfliktusba" kerülnek egymással, amíg Erdély az egyik vagy a másik országhoz tartozik. „Ezen két nép különféle jogcímen igényel egy olyan külön geográfiai egységet képező területet, amely közöttük fekszik, és amelyen a két nép annyira keverten lakik, hogy nyelvhatárokat vonni ezen a területen alig lehet. Közülük ma már egyik sem fog soha belenyugodni abba, hogy e terület végleg a másiknak az uralma alá kerüljön, mert mindegyik kész a legközelebbi alkalmat felhasználni arra, hogyha ma a szerencse a másiknak kedvez, holnap a szerencse kerekét a maga számára fordítsa vissza."[44] A dilemma egyetlen lehetséges feloldásaként független erdélyi állam létrehozását tartotta szükségesnek, svájci típusú berendezkedés mellett.[45]

Biztonsági érvek

Bethlen 1933-tól fogva részletes revíziós tervezeteiben arra tett kísérletet, hogy a revízió ügyét szorosan összehangolja biztonsági koncepciójával, vagyis Magyarország szuverenitása hosszú távú és hathatós garantálásának ügyével.

1933-ban, negyedik angliai előadásán arra figyelmeztetett, hogy Németország és – ahogy ő említette – Oroszország „politikai leveretése" és passzivitása csak átmeneti jelenség lehet. Németország esetében a „belső vajúdás" és a nemzetközi elszigeteltség időszakának végéről beszélt, Oroszországgal kapcsolatban pedig annak dinamikus demográfiai fejlődésére, és kimeríthetetlen erőforrásaira hivatkozott.[46] „Ma 170 millió lakossága van ennek a nagy országnak, egy-két generáció mulva 250 millió lakosa lesz, míg Európa né-

pessége, néhány országot leszámítva, fogy vagy stagnál" – emlékeztetett egy későbbi beszédében is.[47] Profetikus módon feltételezte, hogy ez a két hatalom előbb-utóbb talpra állva ismét „hagyományos" expanzív politikáját fogja felújítani, és a *Drang nach Osten* illetve a pánszlávizmus jegyében igyekszik majd hatalmi befolyása alá vonni Közép-Európa kis népeit, esetleg egymással kiegyezve és osztozkodva azok felett.[48] Kifejtette, hogy tévedés lenne törést feltételezni a cári Oroszország és a Szovjetunió külpolitikája között. Minthogy az előbbi törekvéseinek sem a szláv nacionalista érzelmek vagy az „emberi fantázia", hanem a természet jelölte ki az irányát – vagyis a birodalmiság belső hajtóerői és a geopolitikai helyzet –, az utóbbi számára is folytatható hagyományt jelenthet – megváltoztatott köntösben – a pánszláv alapú politizálás, kiegészítve a bolsevizmus terjesztésének eszközével.[49] Oroszországnak társadalmi berendezkedéstől függetlenül örök célja, hogy „kontinentális elzárkózottságából kibontakozzon és több tengerparthoz jusson, és hogy vele többé-kevésbé szomszédos kisebb szláv népek erejével a saját hatalmát öregbítse, azokat a maga vezetése alá helyezve és e révén Európára döntő súllyal nehezedhessék."[50]

Az első világháborút megelőzően az Osztrák–Magyar Monarchia képes volt Közép-Európa kis népei érdekeinek „nagyhatalmi pozíciót és figyelembevételt" biztosítani, és egyúttal határt szabni Németország keletre, valamint Oroszország nyugatra irányuló terjeszkedési szándékainak. A háború után megalakult független kisállamok politikájuk szorosabb összehangolása nélkül nem lesznek ugyanerre képesek – hangsúlyozta Bethlen. Együttműködésük megszervezése mindnyájuk számára az egyetlen lehetőség biztonságuk hosszú távú szavatolására. Ezt az együttműködést azonban lehetetlenné teszi az, hogy a népek közé falként állnak a versailles-i rendezés jogtalanságai, amelyek korántsem csak a magyarságot érintik. Az együttműködés szükséges előfeltétele tehát a revízió – érvelt Bethlen. 1933-ban, negyedik angliai előadásán egyúttal arra is figyelmeztetett, hogy az új közép-európai rendezést addig kell végrehajtani, amíg az orosz és a német „partnernek" még nem áll módjában döntő befolyást gyakorolni a terület sorsára.[51] Konkrét föderációs tervvel ekkor nem állt elő, az viszont a többi angliai előadás kontextusából kiderülhetett[52], hogy Bethlen a közép-európai népek együttműködését akadályozó tényezők elhárítása alatt gyakorlatilag egy nagyrevíziót értett. Ezt az együttműködést egy Szlovákiával, Kárpátaljával és esetleg a Délvidékkel egyesített, Horvátországgal alkalmasint gazdasági vagy gazdasági és politikai uniót alkotó Magyarországgal az élen képzelte el.

A XIX. századi Európa „hagyományos" diplomáciája szerint Anglia volt az a nagyhatalom, amelyik legegyértelműbben az „egyensúly" fenntartásában volt érdekelt, tehát abban, hogy a kontinentális nagyhatalmak egyike se jusson hegemóniához, s ha ennek a veszélye fenyegetett, akkor politikai eszközökkel vagy erő alkalmazásával is közbelépett. Bethlen a Közép-Európában kialakult hatalmi vákuum veszélyeit ecsetelve Angliát erre a „hagyományos" kiegyensúlyozó szerepére kívánta emlékeztetni. Ez a tervezet azonban nem felelt meg azoknak a feltételeknek, amelyeket Bethlen később a jól működő biztonsági koncepció ismérveként így jellemzett: „Tisztában kell ugyanis avval is lennünk, hogy csak olyan megoldást szuggerálhatunk a sikerre való kilátással a jövendő győztesnek [jelen esetben: a koncepciónknak megnyerendő nagyhatalomnak], amely ugyanakkor, amikor a magyar érdekeket kielégíti, egyúttal jobban elégíti ki a győztes [a mondott nagyhatalom] által európainak vélt érdekeket is, mint minden olyan más konkurens megoldás, amelyet mások fognak neki javasolni, akik a rendezésben épúgy vannak érdekelve, mint mi."[53] Anglia számára kétségkívül kívánatos lehetett az „egyensúly" fenntartása, de – mint a Lengyelország megtámadásáig lezajlott német expanzió elismerése mutatta – közvetett közép-európai érdekeit végül is nem érezte olyan alapvetőnek, mint azt Bethlen „szuggerálni" akarta. Az pedig végképp nem volt magától értődő Angliában – többek között éppen a Németországban bekövetkezett radikális belpolitikai fordulat miatt sem[54] –, hogy a kétoldali defenzívára alkalmas Közép-Európa megszervezésére a lehető legjobb megoldás a status quót alapjában felforgató magyar nagyrevízió lenne.

Bethlen határozottabban „kongruensnek" érezte Magyarország és Olaszország érdekeit. Többek között ezen érdekközösség kifejtését adta 1933 tavaszán a berlini *Deutscher Kulturbund*ban tartott előadásában. Ezen az előadáson is – akárcsak a pár hónappal később megtartott angliai előadó körúton – a közép-európai hatalmi vákuum veszélyeit hangsúlyozta, de ezúttal természetesen csak a keletről fenyegető potenciális veszélyekkel foglalkozott. A trianoni békét „szláv" békének nevezte, amely az északi és a déli szlávok egyesülésének útjában álló Magyarországot – megfosztva a Kárpátok, illetve a déli Duna–Száva vonal alkotta természetes határaitól – „papírfallá" változtatta.[55] A pánszláv veszély megelőzése Magyarország és Ausztria közös érdeke Közép-Európában, és e két ország érdekei lényegében megegyeznek Olaszországéival – fejtegette. Olaszországnak ugyanis három érdeke fogalmazódik meg a Duna-medencében: hogy balkáni befolyását – és így tengeri uralmát – veszélyeztetve a délszláv népek ne váljanak valamilyen pánszláv együttműködés részeseivé; hogy a kisantanton keresztül érvényesülő francia hegemón törekvéseknek a térségben legyen számottevő ellensúlya; végül az előzőekből következően: hogy Magyarországot és Ausztriát – esetleg Romániát – támogassa. Bethlen mindehhez hozzátette, hogy a pánszláv veszély és a francia hegemón törekvések elhárítása érdeke nemcsak Olasz- és Magyarországnak, hanem Németországnak is, ez utóbbinak tehát éppúgy érdeke „a magyarok kicsiny népének önálló fennállása és fejlődése"

is.[56] Magyarország szuverenitása azonban a jelenlegi országhatárok mellett nem tekinthető biztosítottnak. Magyarország ezért olyan államterületért küzd, „amely garantálni képes a magyarság nemzeti biztonságát, nemzeti egzisztenciáját, és amely a nemzeti egységet is lehetőleg helyreállítja" – mondotta Bethlen, igényeinek konkretizálása nélkül.[57]

Megreformált koncepciójának a nemzetközi helyzet újabb fordulataihoz alkalmazkodó, részletes kifejtésére 1936 decemberében Milánóban került sor. Jóslatának beteljesedését láthatta Németország katonai hatalmának felélédésében, és a régi német imperialista doktrína újrafogalmazásában, sőt továbbfejlesztésében.[58] Emellett a Berlin–Róma tengely létrejötte közelebbinek mutatta az európai status quo megváltoztatásának esélyeit, így azon belül a magyar revízió megvalósulását is. A Németországgal kapcsolatos poltikai ambivalenciáról tanúskodik a milánói beszéd.

Közép-Európa helyzetét elemezve a jövő három lehetséges útját vázolta fel. 1. „Oroszország" és Németország háborút vív a térség birtoklásáért, amelynek lezárultával a Duna-medence és a Balkán a győztesé lesz. 2. Oroszország és Németország békés megegyezéssel két érdekszférára osztja a régiót, fenntartva a kisállamok függetlenségének látszatát. 3. „[...] megteremtetnek az előfeltételei annak, hogy az e területen élő népek önálló életet élhessenek."[59] Bethlen természetesen a harmadik út megvalósulását nevezte kívánatosnak, de, mint ismeretes, a másodikként és az elsőként ismertetett „lehetőségek" váltak egymás után valósággá.

Bethlen – bár hangsúlyozta, hogy Ausztria függetlensége olasz és magyar érdek – az osztrák köztársaságot „ég-föld közt lebegő bizonytalan képletnek" nevezte, és kizárta annak a lehetőségét, hogy az a létrehozandó közép-európai szövetség tagja legyen.[60] Vagyis nem számolt komolyan Ausztria szuverenitásának megmaradásával, és nem akart az „osztrákbarátsággal" Németország felé kihívást intézni. A bethleni „harmadik út" 1936-ban egy szoros, olasz támogatásra támaszkodó lengyel–magyar–román együttműködést jelentett volna. Mint kifejtette, a lengyel–litván síkság, a Kárpátok övezte „magyar medence" és a román medence képezte három „nagy földrajzi-történeti gravitációs centrumot" „területi összefüggésbe" kell hozni egymással. Hangsúlyozta, hogy a Kárpát-medence „megszervezésére egyedül a magyar nemzet hivatott. Erre Magyarországot újból képessé kell tenni, mert mai földrajzi határai, amelyek a Kárpátoktól, az egyedüli természetes védelmi vonalától elszakították, védtelenek bármily invázióval szemben."[61]

Az együttműködési tervnek, amelyik Románia hatáskörét a „román medencére" szorította, és Magyarországot – legalábbis sejthetően – egy nagyrevízió segítségével kívánta a szövetség hasznos tagjává tenni, a román fél nyilván nehezen lett volna megnyerhető. Bethlen talán azzal számolt, hogy Románia elég fenyegetettnek érzi magát a Szovjetunió és Bulgária részéről

– Besszarábia és Dél-Dobrudzsa birtoklására támasztott revíziós igényeik miatt –, hogy hajlandó legyen területi kompromisszumokra egy biztonságát szavatoló „új rend" fejében. Románia igazi veszélyeztetője a háromoldali szláv tenger – mondta Bethlen, és a román szuverenitás zálogaként említette a Magyarországgal való viszony rendezését.[62] A „magyar medencére" fenntartott igényt mindazonáltal annál kevésbé lehet konkrét területi követelésként értelmezni – eltekintve a lengyel-magyar közös határ létrehozásának szorgalmazásától, tehát Szlovákia vagy esetleg csak Kárpátalja Magyarországhoz való csatolásának implicit megfogalmazásától –, mert Bethlen ebben az időszakban a revízió vitakérdésének „kikapcsolását" ajánlotta föl a román politikusoknak, akiket együttműködési tárgyalásra hívott fel.[63]

Olaszország Duna-medencei érdekeltségének már Berlinben is hangoztatott motívumai mellé egy újabbat állított: „Meg vagyok teljesen győződve arról, hogy Németországnak eszeágában sincs, hogy a Duna-medencében bármilyen [a francia kísérlethez] hasonló kizárólagos hegemóniára törjön... De ha ezt mégis megkísérelné, nem fűződik e Olaszországnak érdeke ahhoz, hogy itten erős és hatalmas Magyarország álljon őrt...?"[64]

Már citált Szent István-napi írásában, 1937-ben a „Szent István-i birodalom" föderalisztikus szellemű feltámasztásának gondolatát Anglia figyelmébe ajánlotta, de egyúttal Németország felé is gesztusokat tett. Anglia érdeke abban áll, fejtegette, hogy Közép-Európában „végleges és nyugodt állapotok teremtessenek" – ez pedig nem a status quóhoz való ragaszkodással érhető el, hanem Németország „jogosult érdekeinek" figyelembevételével, és a Kárpát-medence politikai egységének – autonóm–föderalista alapú – visszaállításával.[65]

1940-es emlékirata, amelyet a magyar diplomácia orientálására készített, ismét tartalmazott egy „profetikus" elemet: kiindulópontja az volt, hogy a náci Németország el fogja veszíteni a háborút. Bethlen a „demokratikus hatalmak" győzelmével számolt – ekkor még a Szovjetunió a németek szövetségese –, és a nyugati hatalmak béketerveivel – „amelyekről már ma hallani lehet" – próbálta a (vélt) magyar érdekeket összeegyeztetni.[66]

A béketervek egyik csoportja a német nyelvterület „dismembrációjával" kívánt volna élni, Ausztria és esetleg más déli területek Németországról való leválasztásával. E tervezetek Közép-Európát az Osztrák–Magyar Monarchia részleges feltámasztásával szervezték volna meg, Ausztria, Magyarország és Csehország vagy esetleg Ausztria és Magyarország föderatív szervezetbe tömörítésével. E tervezeteket Bethlen alapvetően rossznak ítélte meg, a már ismertetett gazdasági okokon kívül biztonsági megfontolások miatt is. Úgy vélte, hogy Németország felosztása – vagy akár csak Ausztria kiszakítása – nem lehet állandó állapot, felszámolására Németország éppúgy törekedne, mint Ausztria. Egy újabb *Anschluss* esetén az Ausztriával összefűzött Ma-

gyarország könnyen Lengyelország sorsára juthatna.[67] Ha azonban a nyugati hatalmak ragaszkodnának ehhez a megoldáshoz, akkor azt Magyarországnak csak négy feltétellel szabad elfogadnia: 1. Szlovákia autonóm területként Magyarországhoz kerül; 2. Erdély szintén visszakerülne Magyarországhoz, „esetleg [!] autonómiával és a három nemzet egyenjogúsításával" (az autonómia csak a történeti Erdéllyel kapcsolatban jönne szóba, a Királyhágón inneni részek „minden további nélkül kerülnének vissza Magyarországhoz"); 3. „Jugoszlávia határa visszaszoríttatnék a Duna–Dráva vonalra"; 4. „Ausztriával szemben a Fertő melletti határ kiigazíttatnék a javunkra."[68] Bethlen szerint ezekhez a területekhez azért kéne ragaszkodni, hogy Magyarország a föderációban megfelelő ellensúlyát képezze a gazdaságilag erősebb partnereknek, másfelől pedig azért, mert egy föderációba „csonka alakban belemenve" örökre le kellene mondani a „volt Magyarország" föltámasztásáról.[69] Hangsúlyozta azonban, hogy ez a megoldás annál is inkább rossz lenne, mivel Erdély kérdésében továbbra is fenntartaná a román–magyar ellentétet, és a status quo újabb bomlásakor Erdély Romániához való visszacsatolását eredményezhetné. Erdéllyel kapcsolatban emellett változatlanul szükségesnek tartotta a svájci típusú berendezkedés kiépítését.[70]

A béketervek másik csoportja a „nagy" Németország megtartása mellett, Csehország és Lengyelország szuverenitásának visszaállításával kívánta „megorganizálni" Közép-Európát. Ebben az esetben Bethlen a lengyel–magyar–román együttműködést tartotta kívánatosnak, amelynek szilárd magja egy magyar–erdélyi–román trialista állam lett volna. Minthogy Románia önként nem mondott volna le Erdélyről, Bethlen háborús megoldást látott szükségesnek. Feltételezése szerint egy magyar győzelemmel végződő háború után már Románia számára is kielégítő megoldásként jelentkezett volna az említett trialista állam, melyben a Király-hágón inneni területek automatikusan csatlakoztak volna Magyarországhoz, és amelyben Erdély magyar–román kondomíniumként szerepelt volna. Bethlen azonban – hasonló megfontolásokból, mint amelyek miatt Ausztria szövetsége „nemkívánatossá" vált – csak egy Dél-Dobrudzsától és Besszarábiától „megszabadított" Romániát látott volna szívesen a magyar–román államban, illetve azt, amit „Romániából [...] Oroszország meghagyna". [71] A szövetség másik tagjával, Lengyelországgal való szoros kapcsolat és hosszú közös határ érdekében Szlovákia e terv szerint is Magyarországhoz került volna.[72] Bethlen tervezete Csehország izolálását sugallta – szerinte Csehország részvétele a szövetségben a szlovák szeparatizmus szításával járna, és – geopolitikai okokból – kihívást jelentene Németország számára. Úgy fogalmazott, hogy Csehországnak Svájc-szerű neutrális államnak kell lennie.[73] Az erdélyi kérdés „karddal való megoldásának" sikerében egyébként maga Bethlen is kételkedett, és szorgalmazta – „addig is" – a magyar haderő fejlesztését.

1943-as memorandumában, amelyet az angol külügyminisztériumhoz juttatott el, álláspontja Észak-Erdély visszaszerzéséhez „alkalmazkodva" változott. Immáron nem tartotta szükségesnek a Romániával való együttműködést – az erdélyi kérdés megoldásaként elsősorban a Magyarország javára történő határkorrekciót javasolta – vagyis teljes Erdély Magyarországhoz csatolását –, másodsorban pedig Erdély független államként való megszervezését: mindkét esetben a nemzeti autonómiák kiépítésével.[74] Ekkor egy közép-európai és egy balkáni szövetség kialakításával látta megoldhatónak a térség viszonyainak megszilárdítását. A közép-európai szövetség két biztos tagja a Litvániával kibővített Lengyelország és Magyarország lett volna. Kívánatosnak látta, hogy Szlovákia is csatlakozzon ehhez a szövetséghez, vagy – autonóm területként – közvetlenül Magyarországhoz.[75] Horvátország kérdésében, mint kifejtette, Magyarország „nincs nagyon érdekelve", az angolszász hatalmaknak kell dönteniük ezen állam föderatív hovatartozásáról.[76]

Az elmondottak összegzéseként megállapíthatjuk tehát, hogy az erdélyi kérdés megítélésének lényeges pontjait illetően – a területi egység megőrzésében és a három nemzet egyenjogúságát hatékonyan biztosító, autonómiákon alapuló intézményrendszer kiépítésében – Bethlen álláspontja 1920 és 1943 között nem változott. Erdély függetlenségének kinyilvánítását – amelyet 1933-ban a megnyugtató rendezés egyetlen lehetséges módozatának vélt – Észak-Erdély Magyarországhoz való visszakerülése után már nem tartotta elkerülhetetlennek, és csak másodsorban említette, a Magyarországhoz tartozó integer Erdély után. Erdély államjogi hovatartozását tekintve tehát álláspontja nagyfokú változékonyságot mutatott, és kevésbé volt „elvszerű", mint Erdély belső berendezkedését illetően.

Szlovákia visszacsatolása – autonómia biztosítása mellett – 1923 és 1940 között állandó eleme volt a tervezeteknek – az 1936-os, konkrét igényeket nem tartalmazó milánói beszéd sem teszi kétségessé Szlovákiára formált igényét –, míg az 1943-as memorandum kívánatos, ám más megoldással is behelyettesíthető tényezőnek tekintette Szlovákia visszacsatolását. Figyelembe véve az 1923 előtti tervezeteket is, Szlovákia államjogi státusának megítélését tehát Bethlen koncepciója változó elemének kell tekintenünk.

A határ menti magyarlakta területek visszacsatolásának igénye, amely az 1933-ig elkészített tervezeteknek állandó eleme volt, a későbbi biztonsági jellegű tervezeteknek is magától értődő részét képezte.

Horvátországgal kapcsolatban konkrét nyilatkozatot a revíziós tervezetekben 1933-ban, a második angliai előadáson és az 1943-as memorandumban találunk. Mindkét alkalommmal csak egy esetleges, egyenjogúságon alapuló föderáció lehetősége merült fel – a második esetben egy szélesebb kö-

zép-európai együttműködés részeként –, hangsúlyozva, hogy Magyarországnak ebben sincs konkrét érdekeltsége. Horvátországhoz hasonlóan Burgenlandról is lemondott Bethlen. E tartomány nem is szerepel a revíziós tervezetekben, eltekintve az 1940-es emlékiratban kifejtett „első variáns" részleges határkiigazítást igénylő pontjától.

Így Bethlen revíziós programjának minimumát a határ menti magyarlakta területek visszacsatolása és a független – vagy végső esetben Románián belül autonómiát élvező – Erdély megszervezése képezte. A program maximumát pedig a történeti Magyarország föderalizált vagy autonomizált helyreállítása jelentette – Burgenland és Horvátország nélkül.

JEGYZETEK

[1] Bethlen István: A békerevízió gyakorlati politikája. In *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. 2. köt. Budapest, 1934, Genius. 375. o.

[2] a) A magyar béketárgyalások VIII. jegyzéke. Az erdélyi kérdésről. In *A magyar béketárgyalások. Jelentés a Magyar Békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben 1920 január–március havában*. 1. köt. Budapest, 1920, Külügyminisztérium. 117–133. o.

b) *Bethlen István angliai előadásai*. Budapest, é. n., Genius.

c) Bethlen István: Magyarország az új Európában. *Magyar Szemle*, 1933. április. 297–307 o.

d) Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye. *Pesti Napló*, 1936. december 16. 1–5. o.

e) Bethlen István: Szent István napján. *Pesti Napló*, 1937. augusztus 20. 2–3. o.

f) Bethlen István emlékirata a várható békefeltételekről. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–40*. Budapest, 1962, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. /Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945, 4./ 743–761. o.

g) Schrecker Károly magyar megbízott memoranduma Sir H. Knatchbull-Hugessen ankarai brit nagykövetnek. In Juhász Gyula (szerk.): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, 1978, Kossuth, 118–134. o. (Bethlen memorandumának Schrecker Károly csupán továbbítója volt. [Romsics Ignác: Bethlen István. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet. 294. o.])

[3] Bethlen István: Az ezeréves magyar királyság fennállása – igazságtalanság? In *Bethlen István angliai előadásai*, i. m. 30–31. o.

[4] Uo. 4. o.

[5] Bethlen István: Magyarország az új Európában, i. m. 299. o.

[6] Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye, i. m. 4. o.

[7] Bethlen István: Szent István napján, i. m. 2. o.

[8] Uo.

[9] Bethlen István: Az ezeréves magyar királyság fennállása – igazságtalanság?, i. m. 32. o.

[10] Uo.

[11] Bethlen István: A trianoni szerződés revíziója és Európa békéje. In *Bethlen István angliai előadásai*, i. m. 99., 105. o.

[12] Uo. 104–105. o.

[13] Uo. 116–117. o.

[14] Bethlen István emlékirata a várható békefeltételekről, i. m. 747., 755. o.

[15] Bethlen István: Magyarország az új Európában, i. m. 298. o.

[16] Bethlen István: Hogyan bánt el a trianoni szerződés a Dunamedence kis népeivel? In *Bethlen István angliai előadásai*, i. m. 44–55. o.

[17] Uo. 49–50. o.

[18] Uo. 51. o.

[19] Uo. 51., 53. o.

[20] Uo. 54. p.

[21] Uo. 46–47. o.

[22] Romsics Ignác: i. m. 104. o.

[23] Bethlen István: Hogyan bánt el a trianoni szerződés a Dunamedence kis népeivel?, i. m. 42. o.

[24] Romsics Ignác: i. m. 248–249. o.

[25] Bethlen István: Hogyan bánt el a trianoni szerződés a Dunamedence kis népeivel?, i. m. 42–43., 58. o.

[26] Uo. 39. o.

[27] Uo. 50–55. o.

[28] Uo. 55. o.

[29] A magyar béketárgyalások VIII. jegyzéke. Az erdélyi kérdésről, i. m. 124. o.

[30] Romsics Ignác: i. m. 128. o.

[31] Uo. 140. o.

[32] Uo. 104. o.

[33] Bethlen István: Az erdélyi kérdés. In *Bethlen István angliai előadásai*, i. m. 84. o.

[34] A magyar béketárgyalások VIII. jegyzéke. Az erdélyi kérdésről, i. m. 120. o.

[35] Uo. 123 o.

[36] Uo. 121–122., 145–163. o.

[37] Uo. 122. o.

[38] Uo. 121. o.

[39] Bethlen István: Az erdélyi kérdés, i. m. 83. o.

[40] Uo. 73. o.

[41] A magyar béketárgyalások VIII. jegyzéke. Az erdélyi kérdésről, i. m. 125. o.

[42] Uo. 129–130., 133. o.

[43] Bethlen István: Az erdélyi kérdés, i. m. 82. o.

[44] Uo. 67. o.

[45] Uo. 84. o.

[46] Bethlen István: A trianoni szerződés revíziója és Európa békéje, i. m. 97. o.

[47] Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye, i. m. 3. o.

[48] Bethlen István: A trianoni szerződés revíziója és Európa békéje, i. m. 91. o.

[49] Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye, i. m. 3. o.
[50] Uo. 2. o.
[51] Bethlen István: A trianoni szerződés revíziója és Európa békéje, i. m. 98., 107–108. o.
[52] Ld. Bethlen István: Hogyan bánt el a trianoni szerződés a Dunamedence kis népeivel?, i. m.
[53] Bethlen István emlékirata a várható békefeltételekről, i. m. 743. o.
[54] Romsics Ignác: i. m. 249. o.
[55] Bethlen István: Magyarország az új Európában, i. m. 300. o.
[56] Uo. 306–307. o.
[57] Uo. 299. o.
[58] Romsics Ignác: i. m. 269. o.
[59] Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye, i. m. 4. o.
[60] Uo. 3. o.
[61] Uo. 4. o.
[62] Uo.
[63] Romsics Ignác: i. m. 270. o.
[64] Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye, i. m. 3. o.
[65] Bethlen István: Szent István napján, i. m. 3. o.
[66] Bethlen István emlékirata a várható békefeltételekről, i. m. 745–746. o.
[67] Uo. 747–748. o.
[68] Uo. 748–749. o.
[69] Uo. 749. o.
[70] Uo.
[71] Uo. 754–760. o.
[72] Uo. 758. o.
[73] Uo. 756–757. o.
[74] Schrecker Károly ..., i. m. 133. o.
[75] Uo. 130. o.
[76] Uo. 132. o.

IFJ. BERTÉNYI IVÁN

SZEKFŰ GYULA

Szekfű Gyula a XX. század első felének legnagyobb hatású magyar történésze volt, a Hóman Bálinttal közösen írt *Magyar Történet* mind a mai napig leggyakrabban forgatott magyar történeti összefoglalásaink egyike. Bár írásaiban kimondottan a trianoni békeszerződéssel általában nem foglalkozott, 1920 utáni életművének jelentős része erre a sorsdöntő eseményre adott válaszként is felfogható. Ezúttal Szekfű ide vonatkozó nézeteinek rekonstruálására teszünk kísérletet.

A trianoni sokk hatása alatt – Szembenézés a múlttal

A Monarchia és benne a történelmi Magyarország szétesését, a forradalmakat és az ellenforradalom hatalomra jutását Szekfű Bécsben érte meg. Itt írta a *Három nemzedék*et, mely az első szembenézés az új helyzettel: keresi, hogy mi miatt következett be ez a katasztrófa. Művének feltűnő sajátossága, hogy a történelmi Magyarország megsemmisülését kizárólag belső okokkal magyarázza, a külpolitikai összefüggésekre nem is tér ki. A korabeli közhangulattal ellentétben kijelenti, hogy a két forradalomnál mélyebben fekvő okok vezettek az összeomláshoz. Értelmezésében a magyarság elmúlt száz esztendeje fokozatos hanyatlás volt, melyet csak betetőzött 1918–1919.

A XIX. század elején az országban nem volt igazi polgárság, *tiers état*, így a jómódú középnemességnek kellett átvállalnia szerepét. Körükben azonban egyre inkább a franciás liberalizmus vált népszerűvé a Széchenyi-féle konzervatív reformpolitika helyett. Szekfű szerint a liberális politika vezetett a nemzetiségi viszálykodáshoz, de végeredményben a közjogi kérdés kiélezéséhez és a későbbiekben a gazdasági–társadalmi problémák figyelmen kívül hagyásához is. A szabadságharc bukása után a közvélemény 48-as, sőt 49-es érzelmeket táplált, így a Szekfű által „végrehajtható 48"-ként

értékelt[1] kiegyezést az ország többsége elutasította. A kormány, hogy hatalmát és a 67-es rendszert megőrizhesse, kénytelen volt szűk körű választójogot, korrupciót és protekciót alkalmazni, mely erkölcsromboló hibákért elsősorban a liberális parlamentarizmus szervezete tehető felelőssé. Az ellenzék az anyagi korrupcióra érzelmi és értelmi korrupcióval válaszolt a gyűlölködő sajtó révén. A kormánypárt nem adott átfogó programot, s ezzel átengedte a kezdeményezést az ugyancsak liberális ellenzéknek, mely egyedül a közjogi kérdésben különbözött a hatalmon levőktől, s ezért állandóan közjogi viták szerepeltek a parlament napirendjén. A közjogi vitáktól és doktrinér liberalizmusától elvakított vezetés a nemzetiségi és a gazdasági–társadalmi problémákra nem fordított kellő figyelmet. A gazdasági pályáktól idegenkedő magyar köznemesség helyett a zsidóság szerzett meghatározó pozíciókat az ország gazdasági életében, ami az állandó galíciai bevándorlás révén csak hangsúlyosabb lett. Az anyagilag meggyengült magyar középosztály alig volt képes fenntartani a nemzeti kultúrát, terjedt a liberalizmus és a materializmus, s a századfordulóra a csak felületesen megmagyarosodó zsidóság a szellemi életben is döntő befolyást szerzett, elsősorban Budapesten.

A liberális elvek a nemzetiségi kérdés kezelését is hátrányosan befolyásolták. Az állami omnipotenciában bízók a magyarosítást pusztán közigazgatási eszközökkel, magyar nyelvű iskolákkal vélték megoldhatónak. A gyarapodó nemzetiségek ellen igazi ellenlépések nem születtek. 1920-ból visszatekintve Szekfű mérsékelt, de a nemzeti érdekeket határozottan képviselő nemzetiségi politikát tartott volna kívánatosnak. Ez a kulturális autonómia tiszteletben tartását, az 1868:XLIV. törvényben megadott jogok biztosítását jelentette volna egyfelől, másfelől viszont a magyarságnak gazdasági-társadalmi önszerveződését: nemzeti szempontú földbirtokpolitikát, erőteljes telepítési akciókat: azaz a liberális és a nacionalista program sajátos keveredését.[2]

Szekfű rámutat arra, hogy a liberális elit a nép nevelését és szervezését is elmulasztotta, az egészségtelen birtokviszonyokon sem változtatott. A jobboldali kezdeményezések (pl. a Katolikus Néppárt) gyengének bizonyultak. Annál eredményesebb volt a baloldali kritika, a jórészt zsidók által vezetett, a magyarságtól elszakadt szociáldemokrata és polgári radikális mozgalmak eszméi egyre gyorsabban terjedtek, különösen Budapesten. A század elején megsokasodó válságjelenségeket észlelve Tisza István megpróbálta feltartóztatni a bukást, de maga is foglya volt kora liberális felfogásának. Így „Tiszát legyűrte Károlyi Mihály, az erkölcsi rendet a kóros anarchia, Nagymagyarországot a belső feloszlás és az általa nagyranőtt, kis tehetetlen szomszédok."[3]

A békediktátum által új helyzetbe kerülő Magyarországról először 1922 januárjában írt elemzést Szekfű Gyula, amikor papírra vetette *A magyar állam életrajzá*nak VII. fejezetét.[4] Szokásos mértéktartó realizmusával kijelenti, hogy bár biztos abban, hogy a rendszer változásának „előbb-utóbb be kell következnie, mert hisz a békeszerződések nem örökéletűek", de lehetséges, hogy ez csak a távolabbi jövőben valósul meg, ezért az elszakított területek magyarsága jobban teszi, ha „hosszú, évtizedes, tán nemzedékeken át tartó idegen uralomra rendezkedik be és nem adja át magát a gyors változás, a hirtelen hazakerülés reményében az ősi illúzióknak és üres kesergésnek".[5] Szekfű rámutat arra, hogy „A kisentente megalakulását lehetetlen volt megakadályozni, mert természetesebb szövetkezést el sem lehet képzelnünk, mint azokét, akik minket kiraboltak és most félnek, hátha megerősödnénk és visszavennénk zsákmányukat."[6] A nemzetközi helyzet jelenlegi állása szerint annak is örülnünk kell, ha a „Népszövetség és nagy államok formális tekintetekből néha visszatartják a reánk rohanó éhes szomszédokat". A legyőzöttek védelme ugyanis egyáltalán nincs megoldva a háború utáni Európában, mert a Népszövetség megalakulásakor „csak a legyőzöttek szövetsége szűnt meg, s ők védtelen bárányokként vétetnek fel egyenkint a karmos és fogvicsorgató farkasok új, pacifista szövetségébe".[7] Mindez a történelmi, évszázados német szövetség[8] felbomlásának eredménye. Ám mégis óv attól, hogy a legyőzött Németországhoz kössük szekerünket, mert a jelenlegi helyzetben ez semelyik fél számára nem járhat előnyökkel. Ám meggyőződéssel hirdeti, hogy „mai szorongattatásunkból valaha csakis a régi módon, a német Középeurópával kart öltve, menekedhetünk, ez a mi történetünknek egyik legvilágosabb tanítása".[9]

A magyar állam szétdarabolása a XVI. századi három részre szakadt országra emlékezteti Szekfűt, ám a mai katasztrófa nagyobb, mert az utódállamok tudatosan törekednek a magyarság megtörésére, s ehhez a szellemi és a gazdasági életben is találnak eszközöket. A magyarság szegénysége, erőtlensége is nehezíti a helyzetet és az anyaország sem tud segíteni, mert az utódállamok kisebbségellenes politikája lehetetlenné teszi a határokon át való kapcsolattartást is.[10] Ezért az új határokon túlra szakadt magyarságnak „a saját lábán kell megállnia, saját gazdasági, társadalmi és szellemi kultúrát kell alkotnia, külön középpontokkal, melyeknek a leszakadt magyar talajból kell kinőniök, Prágától és Bukaresttől, de egyuttal Budapesttől is függetlenül, földszagú, autochton kultúra módjára."[11] „És ugyancsak az ő feladata lesz a régi Magyarországról leszakadt idegen nemzetiségekkel, elsősorban a tóttal a kontaktust fenntartani, avagy újra helyreállítani, mert a békekény-

szer lazulása idején ettől, az elszakadt magyarok és az illető nemzetiségek közti viszony minéműségétől fog sokban függni a régi állam helyreállítása."[12] Vagyis Szekfű abban bízik, hogy ha az elcsatolt területeken élő nemzetiségekkel a kisebbségi magyarok jó kapcsolatot alakítanak ki, akkor a biztosan bekövetkezőnek vélt változáskor a nem magyarok is önként a Magyarországhoz való – valamilyen formájú – visszatérést fogják választani. Azaz nem csupán a magyarok visszatérésére számít, nem etnikai revíziót akar, hanem az egész történelmi Magyarország visszaállításában reménykedik, a nem magyarok visszatérésével együtt.

Az anyaországi magyarok a lezárt határok miatt jelenleg nem tudnak segíteni. De Szekfű inti Budapestet, hogy ha újra lehetségessé válik a kapcsolattartás az erdélyi, felvidéki, délvidéki magyarokkal, akkor „mennél erősebbek és öntudatosabbak lesznek a leszakadt magyar kultúrák, Csonka-magyarországnak annál inkább kell majd korlátoznia beavatkozását testvéri szeretetre, vezetésre és példaadásra és óvakodnia a régi centralizációtól és uralomra vágyó gyámkodástól."[13] Ez összhangban van a világháború előtti magyar állam központosítását bíráló szekfűi nézettel[14], egyúttal a „Szent István-i" türelem és regionalizmus módszeréhez való visszatérést is jelenti.

De addig sem mindegy az elszakított magyarság szempontjából, hogy mi történik a csonka országban. A helyzet ugyan katasztrofális, de „Bármily mélységben vagyunk, helyzetünk még nem olyan, hogy még mélyebbre ne sülyedhetnénk... Még egy összeomlásnak feltétlenül következése lenne benn az anarchiának állandósulása, kifelé pedig a szomszéd hatalmak vágyainak teljesülése: az ország új és teljes felosztása, vagy annak kis-ententei satrapiává alakítása."[15] Ezért Szekfű sürgeti a magyarországi belső viszonyok teljes konszolidálását. Igen, a fehérterror érthető jelenség Trianon és a forradalmak borzalmai után, de nem helyeselhető. Konszolidáció kell, a főbb problémák megoldásával (királykérdés, zsidókérdés, földkérdés, választójogi kérdés). A kivezető utat a belpolitikai válságból szerinte a keresztény politika fogja megmutatni, a keresztény középosztály nagyobb szerepvállalásával, a szükséges földreformmal.[16] Amíg a nemzetközi hatalmi helyzet nem fordul kedvezőbbre, addig „Nekünk most nem marad más, mint hosszú évek kemény munkája, mely előkészület legyen azokhoz, amiket történeti hivatásunk fog, mai elnyomóinkkal szemben, tőlünk megkívánni. A legjobb előkészület pedig, eddigi fejlődésünkhöz képest, a nagy német kultúrára is támaszkodva, a gazdasági és szellemi művelődésnek Csonkamagyarország népességében minél szélesebb és minél egyenletesebb elterjesztése."[17] – fejezi be a könyv 1924-es kiadását a történész.

Az első számvetés után Szekfű még többször visszatér a kisebbségek problematikájához, mondhatni, szakértőjévé válik. 1942-ben e tárgykör-

ben írt tanulmányait a Magyar Szemle Társaság külön kötetben ki is adja.[18] A továbbiakban 1945 előtt megjelent írásaiból kíséreljük meg Szekfű Gyula idevonatkozó nézeteinek megvilágítását, néhány főbb kérdés köré csoportosítva.

A határokon túlra került magyarok sorsa

A leszakított magyarságot az utódállamok minden eszközzel igyekeztek ellehetetleníteni. A korábbi magyar földbirtokos osztályt földönfutóvá tették „tisztán nacionalista szempontokat érvényesítő földreformjaikkal", amiből a magyar parasztságot kirekesztették; a városi intelligenciát a hivatali állásokból az államnyelv ismeretének megkövetelésével kiszűrték; az állami alkalmazottakat saját nemzetbéliekkel váltották föl. A magyar városokba idegeneket telepítettek, akiket a gazdasági versenyben is támogattak a magyarság rovására. Ez azt eredményezte, hogy a megélhetési gondokkal küszködő magyarok jelentős része a csonka hazába menekült. Helyükre újabb telepesek érkeztek és az elszakított területeken élő magyarok lélekszáma egy évtized alatt is érezhetően csökkent.[19]

Ám ezekről a folyamatokról Magyarország csak felületesen értesült. A trianoni helyzetet egységesen elutasító magyar közvéleményben Szekfű helyzetértékelése szerint két végletes vérmérsékletű hozzáállás alakult ki; vannak igen nagy számban optimisták, „... akik a bennünket körülfogó trianoni ércfal ledöntését közeljövőben várják, amiből természet szerint az következik, hogy a revízió érdekében sem különösebb pozitív lépéseket, még kevésbbé nemzetpolitikánk rendszerének megváltoztatását nem látják szükségesnek. Ezek voltak azok, akik korábban évről-évre, aratásról-szüretre, s onnan tavasz nyíltára várták a nagy változást, vagy utóbb éveken át egy jóindulatú angol lord pártfogásában bizakodtak."[20] Másfelől vannak pesszimisták is, akik szerint ha rövid időn belül nem következik be a revízió, akkor az elcsatolt magyarok menthetetlenül beolvadnak. Trianon szorításában nem tudunk semmit tenni, így ennek a nézetnek a hirdetői is tétlenek maradnak. A lényeget illetően a két elterjedt nézet egyformán veszedelmes, mind a határokon belüli, mind az azokon túli magyarságra nézve. Egyik sem látja ugyanis szükségét a szervezett munkának az elszakítottak érdekében, mert vagy úgyis hiábavalónak ítéli meg azt, vagy szükségtelennek. Így nem meglepő az a sajnálatos tény, mondja Szekfű Gyula, hogy a hazai közvélemény jelentős hányada nem is igazán érdeklődik az elszakítottak sorsa iránt. A szokásosnál nagyobb jogtiprásokon fölháborodik, de a kisebbségi magyarság mindennapjai, valós problémái, igazi élete nem jut el a tudatáig. Ez azt is eredményezi, hogy a szellemi, kulturális kapocs anyaország és elcsatoltak

között hovatovább teljesen megszakad, és kénytelenek leszünk beletörődni abba, hogy „... a trianoni politikai határok mindinkább kulturális határokká is alakuljanak, melyeken túl a csonkaországitól egyre eltérőbb színezésű magyar kultúra él és fejlődik..."[21]

A honi közvélemény jobb tájékoztatására is alakult meg az a folyóirat, amely a konzervatív magyar értelmiség legjobbjait tömörítette. A *Magyar Szemle* 1927 szeptemberében indult, Szekfű Gyula szerkesztésében. Az első szám bevezető cikkében a lap szándékai között hangsúlyos helyen szerepelt: „...a lelki kapcsolatok fenntartása és megszilárdítása, mely a trianoni határok közé szorúlt magyarságot köti össze leszakított testvéreivel. Az új nemzeti öntudatnak mindenkit, határon innen és túl, akár lesznek határok, akár nem, össze kell kapcsolnia."[22] A kezdeti programnak megfelelően rendszeresen jelentek meg alapos tanulmányok az elszakított magyarokról; Erdélyről elsősorban Jancsó Benedek és Szász Zsombor; a Felvidékről Steier Lajos; a Délvidékről Bajza József, Prokopy Imre és Fekete Lajos közölt írásokat. Figyelemmel kísérték az antirevíziós propagandát és feladatuknak tartották az azzal folytatott vitát is. Gyakran foglalkoztak az ifjúság tevékenységével és nagy teret szenteltek a kisebbségi magyarság kulturális mozgalmainak, hiszen ez „...életüknek sokszor egyetlen megnyilatkozási lehetősége volt."[23]

Szekfű Gyula a kisebbségi sorsban élő magyarság életét elemezve megállapította, hogy annak fejlődése a magyarországitól eltérő irányt vett. A határokon túl nem alakult ki a keresztény-nemzeti ideológia uralma és a „neobarokk társadalom". A hagyományos magyar elit hatalmi helyzetének megrendülése miatt jóval demokratikusabbá váltak a kisebbségi magyar társadalmak. Ez magyarázható az értelmiség meggyengülésével is, mely az asszimiláció fölerősödésével vagy káros eszmék elterjedésének veszélyével is járt. Különösen a Felvidéken alakult ki ez a helyzet, ahol – az „erősen demokratikus és szocialista cseh nevelés" illetve bizonyos októbrista hatások eredményeképpen – a „sarlósok" korosztálya, Szekfű véleménye szerint „el is tévelygett a magyarság útjáról ... s végül valami vegyes, cseh-magyar kommunizmusban állapodtak meg."[24]

Egészen más, Szekfű számára rokonszenvesebb irányt vett az erdélyi magyarság útja. A román állami elnyomás ellen a létszámában, műveltségében, kultúrájában, múltjában bízó értelmiségiek „most nem annyira a Magyarországgal összekötő, azonos elemeket hangsúlyozták, hanem a külön színezetűeket, az erdélyiséget, a transzilvánizmust."[25]

Nézetük szerint „Erdély külön egység, mely Kelettel és Nyugattal egyaránt érintkezik, de van önálló léte és van önálló célja, miről egyik szomszédja kedvéért sem mondhat le. Sem a multban, török és Habsburgi német-magyar közt, sem a jelenben, magyar és oláh közt." Gyárfás Elemér megfogalmazásában: „Az erdélyi magyarságnak az az Istentől rendelt, világtörténelmi hivatása, hogy összekötő kapocs legyen a Középeurópa tengelyében elhelyezkedett román és magyar népfaj között."[26] Gyárfásék szerint a 48-as és a 67-es unió nem volt előnyös az erdélyi magyarok számára, hiszen „a magyarság gazdasági megszervezésével – a magyar uralom alatt! – senki sem törődött." Míg a szászok és a románok csekélyebb létszámuk és kisebbségi létük miatt összefogtak és erősen érvényesítették érdekeiket, addig az erdélyi magyarok beolvadtak az összmagyar érdekbe, ám Budapest nem törődött helyi kívánságaikkal. Most ezért azt kérik, hogy „Magyarország engedje át az erdélyi politikát az öntudatára ébredt erdélyi magyarságnak."[27]

Jellemzőnek tarthatjuk Szekfű reakcióját a transzilvánizmus problémájára. Mint „labanc", „Habsburgiánus" és katolikus történetíró Erdély önállóságát egyáltalán nem tartja nagy jelentőségűnek.[28] Szekfű amellett érvel, hogy Erdély a múltban mindig Magyarország integráns része volt, és önállóan soha nem volt önmagában életképes. Azt azonban ő is elismeri, hogy „az erdélyi magyarság arculatja bizonyos specifikus 'hamisítatlan erdélyi' vonásokat nyert" a XVI–XVIII. századi különállás eredményeként.[29] Szekfű idealisztikusnak és hosszú távon eredményhez nem vezetőnek tartja a transzilvanizmust, de mivel az erdélyi magyarság számára erőt és önbizalmat ad, a magyarországiaknak is örömmel kell fogadni.[30]

A trianoni Magyarország és a külföld

Szekfű – itt is Széchenyit követve – gyakran ostorozta a magyart azért, mert csak a magyar glóbuszt látja, európai kitekintése nincs. A klebelsbergi kultúrpolitika jegyében Szekfű is fontosnak tartotta a világháború miatt megszakadt nyugati kulturális kapcsolatok újrafelvételét. Ennek a revízió szempontjából is jelentősége volt, hiszen az elszigetelt és az ellenséges propagandának kiszolgáltatott Magyarországnak kisebb az esélye meggyőzni a nyugati hatalmakat a trianoni békediktátum igazságtalanságáról, mint az európai szellemi élet vérkeringésébe visszatért országnak. Ezért hangsúlyozta korán elhunyt egykori Eötvös Collegium-i társára, Gragger Róbertre emlékezve, hogy „A külfölddel való szellemi kapcsolat nemzeti felemelkedésünknek egyik feltétele, annak hathatós eszköze... Az, ami régebben csak kulturális haladásunk vagy megállásunk kérdése volt, az most a katasztrófa borzalmai közt nemzeti létkérdéssé súlyosodott."[31]

Az igazi szellemi kapcsolatok jelentőségét többre becsülte a mégoly költséges propagandaművekénél, melyekről messziről lerí a szándék.[32] A színvonalas ismeretterjesztés munkájában ő is részt vállalt, így előszót írt az amerikai köz-

vélemény megnyerésének céljával írt Kosáry-féle magyar történelmi összefoglaláshoz, kiemelve a magyar történelemből azokat az elemeket, melyeket az amerikai olvasó várhatóan rokonszenvvel fogadna. Például: „There was a time in Europe when Hungary was considered the bulwark of Christianity." A protestáns többségű Amerikához szólva a katolikus történész még a magyar protestantizmus jelentőségét is hajlandó kiemelni...[33] Hangsúlyozza, hogy mindig a magyarságé volt a politikai vezető szerep a Kárpát-medencében, de Szent István óta mindig türelmes és méltányos volt a nemzetiségi politika. „The relations between Magyars and their nationalities were essentially unchanged until the 19th century, when the new nationalism began to threaten the old moral unity of the Carpathian basin."[34]

Szekfű a hazai közvélemény külpolitikai látókörének bővítését is fontosnak tartotta. Erre a feladatra is vállalkozott a *Magyar Szemle*. Szekfűnek nagyra tartották kitűnő világtörténelmi felkészültségét, jó tájékozódó képességét a diplomáciatörténetben.[35] Előnyös adottságait a politikai helyzet elemzésénél is kamatoztathatta. Amíg a Magyarországot körülvevő kisantant szilárdnak tűnt, nem sok lehetőség nyílt önálló magyar diplomáciai kezdeményezésre. A harmincas években azonban, Németország megerősödésével a helyzet alapvetően megváltozott. Megjelent a Duna-medencében egy nagyhatalom, ráadásul a térség majd' minden országában jelentős számú német kisebbség élt, így hazánkban is. Szekfű néhány más jellegű írásában röviden vázolta Magyarország lehetőségeit az új külpolitikai helyzetben.[36]

A Habsburg-birodalom szétverése után – az antant szándékai és reményei ellenére – hatalmi vákuum keletkezett a térségben, mely ide vonta a Párizs-környéki békékben hatalmi igényeiben nem kielégített államok figyelmét. Olaszország ugyan nem jelent veszélyt nemzeti önrendelkezésünkre, de mind a Harmadik Birodalom, mind a Szovjetunió esetében a „lehetőség is, [a] törekvés is megvan a Dunavölgybe nyomulni. Úgy a német, mint az orosz hatalommal szomszédságunkban, számolnunk kell öncélúságunk ugyanolyan, sőt sokkal súlyosabb megcsonkulásával, valaminő formában, talán közjogilag nem is a régi értelemben, de a valóságban annál inkább, mint a Habsburg-monarchia fennállása idején." Ezért most a magyar vezetésnek az a feladata, hogy „...óvatos és előrelátó, illúzióktól mentes politikával biztosítsa [a] túlhatalmas szomszédokkal szemben jelenünket és jövőnket."[37]

A korábban a német–magyar egymásrautaltságot és természetes szövetséget („keresztény-germán kultúrközösség") hangsúlyozó Szekfű a náci Németországban már nem az egykori szövetségest, hanem sokkal inkább a fenyegető veszedelmet látta. A jövőt pontosan megjósolva, Hitler előretörését már nagyon korán, 1934-ben veszélyesnek minősítette. Miután Ausztria, sőt, esetleg Csehország német bekebelezése is lehetséges, ez a közép-európai hatalmi egyensúly teljes felborulását hozná magával. És a magyarságra nézve a német veszély még az orosz előretörésnél is nagyobb, mert míg „az orosz kultúrával, mint testünktől-lelkünktől idegennel szemben a mienk ösztönösen" védekezhet, addig a német a hozzánk legközelebb álló kultúra, így fennáll a veszély, hogy „csak nagyon későn tudná észrevenni nemzetünk, hogy a kis népek szabad mozgását megkötő új nagy kollektivitás már nem a keresztény gondolatnak, hanem csak saját államrezonjának engedelmeskedik..."[38]

A kisebbségi kérdésre nézve ebből azt a következtetést vonta le, hogy mivel „túlkevesen vagyunk, hogy nagy szomszédainkkal ... szemben önállóságot tanúsíthassunk, törekednünk kell egyrészt a számbeli megerősödésre, másrészt saját nemzeti szellemünk megszilárdítására." Az első célt a revízióval lehet elérni, lehetőleg beleértve a nem magyarok visszatérését is. Ennek feltétele azonban „a kisebbségi gondolkodásba beilleszkedés és a kisebbségvédelem modern megvalósítása saját köreinkben is, elsősorban hazai németségünkkel szemben."[39]

Revíziós elképzelések

A nem-magyarok megnyerésére számos terv született a húszas-harmincas években. Szekfű maga nem állt elő konkrét és részletes elképzeléseivel, viszont más koncepciókra adott válaszai kirajzolják álláspontját. Elsőként Ottlik László tervezetét idézzük, mert ez a *Magyar Szemlé*ben jelent meg, és Szekfű maga is gyakran hivatkozott rá.[40] Ottlik a klebelsbergi neonacionalizmus mintájára megalkotja a „neopatriotizmus" fogalmát, mely visszatérés a középkori türelmes magyar nemzetiségpolitikához. Saját meghatározása szerint: „Neopatriotizmusnak ... azt a felfogást neyezném, amely belátván azt, hogy Szent István hagyatéka nem kisebbségé és nem többségé, nem uraké és magyaroké csupán, hanem mindazoké, akik véreztek vagy izzadtak ezért a földért..."[41] „Tudjuk, hogy tíz év alatt kegyetlenül nagyot fordult a világ s tudjuk, hogy a Pater Familiasnak akkori fölényes helyzete helyett ma már legföljebb az idősebb testvér szerepében vagyunk otthon." Ottlik a horvátoknak a történelmi autonómia hagyományaihoz visszanyúlva föderatív uniót ajánl. A szlovákokkal bonyolultabb a helyzet. Ők ugyanis nem hajlandók lemondani Szlovenszkó magyarlakta területeiről, mert ezzel még inkább kiszolgáltatnák magukat a cseh többségnek. Ezért ezt elfogadva kell a területet kétnyelvűvé tenni, Dél-Afrika mintájára. Erdélyben a mostani román vezetés sértett magyargyűlölete hátráltatja a megegyezést. Újabb politikai elit hatalomra jutása esetén viszont megvalósulhat a független Erdély. Rutén-

földnek pedig Magyarország hajlandó megadni a csehek által megígért, de csak részben teljesített autonómiát.[42]

Bár Ottlik terve lényeges elemeiben Jásziéhoz hasonlított, a szerző azzal védekezett, hogy 1918-ban ugyanazt felajánlani a történelmi állam szétesésének fölgyorsulásához vezetett, míg az 1928-as Csonka-Magyarországról ugyanazt javasolni talán a remélt békés revíziót eredményezheti.[43]

1929 januárjában jelent meg a *Magyar Szemlé*ben Szekfű tanulmánya egy fiatal társaság rendezési elképzeléseiről.[44] A tervezet szerint Kelet-Európa három földrajzi egységből áll, melyek egyúttal gazdasági entitások is. A „Balkáni Államszövetség", „Magyarország népeinek uniója" és az „Orosz Államszövetség" „mindegyike uralaltáji és szláv népekből állana" és lakóinak teljes politikai és nemzeti egyenjogúságot biztosítana, s ezáltal előkészíthetné az Európai Egyesült Államokat. A koncepció lényege, hogy Magyarországon a „turáni", azaz ősmagyar erényekkel rendelkező parasztságnak kell átadni a hatalmat. Mivel a turáni és a szláv parasztság életformája alig különbözik, a létrejövő szerb, román és más szláv parasztállamokkal a turáni-magyar parasztállam meg fog tudni egyezni.[45] Szekfű kimutatja, hogy az életmód azonossága nem igazolható, a magyar parasztságra a török korig a nyugat-európaihoz hasonló társadalmi változások voltak jellemzőek, és csak a török elnyomása miatt kezdett hasonlóvá válni a szlávokhoz, de nem a balkáni vagy orosz jobbágysághoz, hanem a közép-európaihoz. Így a tervezetet „nem lehet elég eréllyel visszautasítani."[46] Szekfű kijelenti, hogy „... a magyar nemesi nemzet volt, aminthogy sem a lengyel, sem a cseh nép nem utalható be egy dunai parasztkonföderációba, csak azok, amelyeknek nemességét, értelmiségét többszázados török elnyomás teljesen megsemmisítette."[47]

A népiség (*Volkstum*) alapjára helyezkedő, a náciktól Szabó Dezsőig sokféle árnyalatban jelentkező felfogást szintén elutasította. A hagyományos francia nemzetállami eszmével szemben ez az út kirekeszti a nemzet köréből az idegen eredetű/nevű/vérségű polgárokat (elsősorban a zsidókat és a svábokat), s ezt Szekfű szerint az amúgy is gyönge trianoni ország nem engedheti meg magának. A revízió szempontjából is veszélyesnek látta ezt az elvet, mert alkalmazása azt vonná maga után, „hogy lemondanók a történeti magyar államfogalomról, mely békén, védőleg fogott össze egy évezreden át a magyarral együtt annyi más nem-magyar nemzetiséget !"[48] Vagyis Szekfű elutasítja a vérségi alapú nemzetfölfogást, mert ez az etnikailag tiszta Magyarországot, az etnikai revíziót jelentené, és nem is lépne föl a történelmi Magyarország visszaállítása érdekében.

Ugyanilyen okból ítélte el a – főleg Gömbös alatt elharapózó – névmagyarosítási kampányt. „Széchenyi mondotta, hogyha az egész világ megtanulna is 'magyarul csevegni', fajtánk akkor sem lenne megmentve, sem feldicsőítve." Ugyanez áll a magyar névre. Már maga a névmagyarosító kampány ténye is „mutatja a nemzetiség lelki felfogásától való eltévelyedést." A revízió szempontjából is elgondolkodtató ennek értelmetlensége: „...ha a Dunamedencében, a 'négy folyó országában' még vezető nép akarunk lenni, nem mondhatunk le egyik tehetségünk gyakorlásáról sem: arról sem, hogy minél többen csatlakozzanak hozzánk s arról sem, hogy nemcsak idegen névvel, de idegen nemzetiséggel is jól érezzék magukat minél többen a mi helyreállítandó 'birodalmunkban'. A 'kismagyar' szemlélet sajnálatos terjedésének ... ez a névmagyarosító akció egyik bizonyítéka."[49] A több ízben is bírált magyar gyakorlat ráadásul hátrányokkal járhat az elszakított területek lakosságára nézve is. Hiszen a határokon túlról nézve nem sok a különbség a romániai vagy jugoszláviai „név-vegyelemzés" és a hazai névmagyarosítási kampány között.[50]

Ha most arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy milyen revíziót is akart Szekfű Gyula, a fentiek alapján abban összegeznénk nézeteit, hogy olyan, lehetőleg integrális (azaz a történelmi Magyarország egészét visszaszerző), nem a vérségi alapra helyezkedő koncepcióról van szó, melynek egyik igen lényeges eleme a nem magyar nemzetiségűek megnyerése, a méltányos kisebbségi politika.

Hogyan bánjon Magyarország megmaradt nemzetiségeivel ?

Széchenyi és Szent István alapján Szekfű „Tudatában van annak, hogy a nemzetiségi kérdés jelenléte oly realitás, melyen nem változtat a hatalmi apparátus. Hangoztatja az ország egységét és magyar jellegét, a magyar vezetés jelentőségét és elsőbbségét, ugyanekkor azonban megemlíti, hogy ebben a magyar jellegű államban mindig voltak és lesznek nemzetiségek. Tehát törekedni kell a velük való harmónia megteremtésére."[51] Ez nem zárja ki a békés asszimiláció lehetőségét, de ez nem lehet hatalmi nyomás eredménye, a beolvadás csak önként és erkölcsi alapon történhet. A dualista korszak hangos és sikertelen magyarosítási szellemiségét Szekfű mélyen elítéli. A helyzet különben is döntően megváltozott a magyarság hátrányára, ezért, valamint a jelentkező disszimiláció kivédésére még nagyobb türelmet és megértést javasol.

Szekfű türelmes kisebbségpolitikai hozzáállása messzemenően találkozik a gróf Bethlen István által hirdetett *elvekkel*. A volt kormányfő is felismerte, hogy a magyar kisebbségek hathatós védelme szükségessé teszi, „hogy megtámadhatatlan erkölcsi alapon álljunk és senki se vethesse szemünkre, hogy vizet prédikálunk, de bort iszunk és hogy a magyar kisebbségek jogait rekla-

máljuk, de magunk sem adjuk meg ezt saját kisebbségeinknek, amit másoktól számunkra követelünk."[52] „Mindenekelőtt meg kell abban egyeznünk, hogy semmiféle kisebbségi politikának nem lehet célja a közöttünk élő kisebbségeknek elnemzetietlenítése, hanem ellenkezőleg, azt kell célul kitűznünk, hogy a kisebbségekben a hazához való ragaszkodás érzetét azzal is felébresszük és erősítsük, hogy nekik a közöttünk való boldogulást és életet nemzeti sajátosságaik feláldozása nélkül is lehetővé tegyük."[53]

A hazai németség vezetője, Bleyer Jakab azonban éppen 1933-ban (nem sokkal halála előtt) szokatlanul élesen bírálta a kormány nemzetiségi politikáját, ami általános elutasításra talált a magyar politikai elitben.[54] Bleyer Bethlen fenti nyilatkozataival szemben ugyanis nem tartotta megfelelőnek és méltányosnak a kormány nemzetiségi politikáját, különösen a német iskolarendszer átszervezését bírálta. Sokan – és nem is teljesen alaptalanul – az új német vezetést sejtették a hangváltás mögött, így Bethlen is: „Minden olyan propagandának ellen kell szegülnünk svábjaink között, amely külföldről azzal a céllal akarná a hazai németséget megmozdítani, hogy életében mindenáron elkülönüljön tőlünk..." Bethlen rámutat arra a tényre, hogy az országnak, de az egyénnek is érdeke, hogy minél tökéletesebben beszélje az államnyelvet, „de állítom viszont azt is, hogy semmiféle országos vágy magyar érdek nem szenved csorbát azáltal, hogy a hazai németség iskoláiban a német nyelv olyan mértékben érvényesül, amily mértékben azt a német kisebbség maga óhajtja és kívánja." Nem szabad üldözni a kétnyelvűséget.[55]

Bethlen szerint a revíziós siker két feltétele („eltekintve az internacionális helyzet kedvező alakulásától") egyrészt az, hogy az elcsatolt területeken élő nem magyarok lássák be, hogy a magyarországi kisebbségek számára a gazdasági felemelkedés és a kulturális szabadság jobban biztosított, mint náluk, s így nem kell tartaniuk a visszatéréstől; másrészt hogy ha a tót, rutén és más önálló tudatú népek „...visszacsatlakoznak hozzánk, akikkel ezer év óta együttéltek, itt olyan teljes nemzeti autonómiában fognak részesülni – és ezt nekik ma már expressis verbis kilátásba helyezzük és megígérjük, – mint amilyenért régóta küzdenek és mint amilyenre új hazájukban sohasem lehet kilátásuk."[56]

Szekfű 1934-ben felhívja a figyelmet arra, hogy a Trianon óta eltelt másfél évtized alatt volt nemzetiségeink önálló államaikban „...elérték a magyarság fejlődését. A nacionalizmus európai korszaka, mely számunkra már a XIX. század első felében kiteljesedett, az akkor még gyermekkorukat élő tótok, oláhok, szerbek számára csak most hozta meg a teljes nemzeti öntudatot, melyet politikai, kulturális, anyagi tereken visszafejleszthetni: alig volna lehetséges. A régi Magyarországban még csak egyetlen férfi korbeli nemzetegyéniség élt, a magyar, s mellette a többiek gyermekcipőben jártak vagy sihederkorban feleőtlenkedtek, – a Trianon megszüntetésével, a történet ritmusában majdan

újra előálló Magyar Birodalomban már mindnyájan férfiak lesznek, akik közt, Bethlen István gróf megállapítása szerint is, a magyar csak primus inter pares lehet. Erre a szerepre most kellene készülnünk..."[57]

Bethlen – igaz, a hatalomtól egyre távolabb, de még mindig befolyásos politikusként – 1937-ben konkrét elképzeléseit is papírra veti: a Szent István-i birodalom csak „föderalisztikus összefogás mellett" támadhat föl, „megadván minden itt élő népnek a magáét, de őket összefogva a közös védelemre a hatalmasabb szomszédok ellen és összefogva őket a közös európai kultúrmunkára, tiszteletben tartva mindegyiknek nemzeti birtokállományát és életszükségleteit."[58]

Szekfű Gyula olyannyira elfogadja Bethlen álláspontját, hogy hosszan idéz a fenti cikkekből.[59] A bethleni revíziós elképzelésekkel azonosuló történész tehát a „Szent István-i birodalom" feltámasztását a Szent István-i nemzetiségi politikával gondolta elérhetőnek. A méltányos, türelmes hozzáállást a kor erőviszonyaihoz igazítja: az „egymásra utalt népek együttélésének formájaként 'modern szóval élve föderalisztikus összefogás' merül fel". [60]

A magyar értelmiségi átállása 1945 után

1945 új korszakot nyitott a magyar történelemben. Az eddigi ősellenség, a bolsevik Szovjetunió hadserege foglalta el az országot, egyúttal kiűzve a németeket és nyilas csatlósaikat. A helyzet egy ideig bizonytalan volt, senki nem tudta, mit akar Sztálin, meddig marad itt a Vörös Hadsereg, mekkora hatalomra tesznek szert a kommunisták. A magyar értelmiség egy része úgy gondolta, hogy a kommunista–orosz befolyás tartós marad. Vérmérsékletük és jellemük szerint emigrálhattak, visszahúzódhattak, vagy szolgálatra jelentkezhettek az új hatalomnál. Szekfű Gyula ez utóbbi megoldást választotta. Nem feladatunk tettének morális megítélése, sem működése utolsó tíz évének részletes elemzése. Érdeklődésünk középpontjában csak a (megint) határainkon túlra került magyarsággal kapcsolatos meglátásai és geopolitikai elemzései állnak.

Szekfű Gyula gyorsan felmérte a térségben a világháború végével kialakult hatalmi helyzetet: a Vörös Hadsereg kivonásától függetlenül a Szovjetunió szava döntő lesz Közép-Európában. Ha nem is kívánja majd a megszállása alatt álló országokban bevezetni a proletárdiktatúrát, az az alapvető és minimális biztonságpolitikai érdeke, hogy megelőzzön egy újabb, ellene irányuló támadást. Ezért „...nemcsak jó viszonyt akar fenntartani kis szomszédaival, de még ezt megelőzőleg meg akar bizonyosodni arról, hogy azok az erők, melyek korábban ez országok szovjetellenes politikáját irányították, végkép elimináltatnak és nem lesz többé szavuk a kormányzásban."[61] Vala-

mennyi közép-európai állam „különböző okokból ugyan, de egyformán megnyílt a szovjet befolyás előtt."[62]

Magyarország számára a helyzet még egyértelműbb. Mivel mind Jugoszlávia, mind Csehszlovákia, de a távolabbi Lengyelország is a Szovjetunió katonai szövetségese, ezért ez a hatalmi szövetség még az egykori kisantantnál is nagyobb erőt képvisel. Kárpátaljának a Szovjetunióhoz kerülésével pedig létrejött a közvetlen orosz–magyar határ. Ebből következik, hogy „...osztrák-magyar, Habsburg-államrendszerről, s hasonlókról csak gyermekmesékben lehetne beszélni, – ha ez érdekelné a gyermekeket."[63] „Nem beszélhetünk hintapolitikáról sem két hatalmas szomszéd között, mert csak egyetlen szomszédunk van, a Szovjetunió", míg a német birodalom romokban hever. De föl kell adnunk „a Kelet és a Nyugat közti híd" szerepét is, mert egyrészt a Szovjetunió az egyes országokkal közvetlenül építi ki kapcsolatait, másrészt „...mert ez a »Kelet« Nyugat felé terjedésében már áthömpölygött a mi hosszúsági fokunkon." [64]

Szekfű tehát leszámolt azzal, hogy Magyarországnak bármilyen önálló külpolitikai mozgástere lehetne a világháború utáni Közép-Európában. „Eurázsia újra elért bennünket, sokszínű népeivel ismét szomszédságba kerültünk..."[65], ennek minden – Szekfű által elhallgatott – következményével együtt. Ebben a helyzetben az egyetlen lehetséges megoldás Szekfű szerint, „... őszintén elfogadni a helyzetet és megtalálni azt a magatartást, mellyel szomszédaink, elsősorban keleti nagy szomszédunk bizalmát megnyerve, az új és nézetem szerint változhatlan viszonyok között Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk"[66]: azaz, rövidebben: a teljes alkalmazkodás.

Ez az eszmefuttatás akár egy tudós rezignált, de kristálytiszta logikával levezetett elemzése is lehetne. Hogy másról van szó, azt a revízióval kapcsolatos állásfoglalása mutatja. Szekfű az eseményeket túlélt kortárs utólagos bölcsességével kijelenti, hogy nem lett volna szabad Hitlertől elfogadni a visszatért területeket, mert tudni lehetett, hogy „Hitler bukása után Hitler adománylevelei is semmisekké válnak."[67] Kárhoztatja a magyar revíziós propagandát, mely „a magyar közvélemény előtt arról a régi Nagy-Magyarországról beszélt, melyben nem voltak nemzetiségek, melyben minden magyar volt, mienk, s melyet mi joggal kormányoztunk, ezer esztendőn keresztül."[68]

A visszakerült nemzetiségekkel is rosszul bántunk, antidemokratikus közigazgatást vezettek be, „És átültettük az új területekre [a] szabadságjogok korlátozásait, megkezdtük a zsidóság diszkriminálását és megajándékoztuk magunkat ottani elvett birtokokkal."[69] Nem fogadtuk meg Bethlen tanácsát, aki „tekintetbe vévén, hogy Trianon óta nemzetiségeink teljes önállósággal éltek, azon esetre, ha egyszer visszatérnének hozzánk, Szent István szellemére hivatkozva ajánlta az ország föderalizálását nemzetiségi területek szerint."[70] Szekfű a kérlelhetetlen vizsgálóbíró szerepében tetszelegve menny-

dörgi: „Az Úristen próba elé állított minket, amikor a nemzetiségi területek egy részét visszakaptuk. Lehetővé vált nekünk, hogy amit negyedszázados revíziós propagandánkban kifogásoltunk és hiányoltunk, azt végre tökéletesen megvalósítsuk és példát adjunk a világ előtt, hogyan kell a nemzetiségekkel bánni, hogy azok, jogos kívánságaikat elnyerve, meg legyenek elégedve. A próbán szégyenletesen elbuktunk, az ellenkezőjét cselekedve annak, amit kellett és illett volna ... A próbán mindnyájan elbuktunk, nemcsak a kormányok, melyek nevünkben, helyettünk cselekedtek."[71]

Így a magyar külpolitikában „Ezek után ... egyszersmindenkorra el kellett némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának. Erkölcsi alapunkat vesztettük el azáltal, hogy amikor lehetővé vált, magunk sem bántunk jobban a nemzetiségi kisebbségekkel."[72] Milyen lehetőségei maradtak hát Magyarországnak ? Szekfű hangsúlyozza, hogy a Szovjetunióval minél szorosabb kapcsolatot kell kiépíteni. Bízni kell abban, hogy a szomszédos demokratikus államokhoz szoros gazdasági kapcsolat és baráti, jó viszony fogja fűzni hazánkat. Ellenben Szekfű az újra kisebbségi sorba kényszerült magyarság visszacsatolását, tehát az etnikai revíziót sem tartja már elképzelhetőnek. „Egyetlen kívánságunk velük szemben a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük,"[73] ami az akkori csehszlovákiai helyzet miatt nem volt annyira természetes és minimális követelés, mint ma.

Összegezve eddigi megállapításainkat, láthattuk, hogy Szekfű Gyula pályája során eljutott az ellenforradalmi rendszer ideológusának szerepétől a szovjetbarátság hirdetéséig. A trianoni Magyarország tennivalóiról alkotott nézetei is ennek megfelelően változtak. A Horthy-korszakban a lehetőleg minél teljesebb, a történelmi határokig terjedő revízió szerepelt elképzelései között, és ennek érdekében sürgette a méltányos nemzetiségi politikát a magyarországi kisebbségekkel szemben, ezért lépett föl a határokon túlra került nem magyar népek megnyerése érdekében. A *Magyar Szemlé*ben igyekezett bemutatni a határokon túlra került nemzetrészek életét, törekvéseit. Az elképzeléseitől különböző más koncepciókkal szemben (így a népiek nemzetfelfogásával vagy a „turáni – szláv parasztállam" ábrándjával) határozottan föllépett, egyre nyilvánvalóbban képviselve a konzervatív, bethleni koncepciót, mely az „integrális revízió" érdekében a föderatív berendezkedést ajánlotta. 1945 után teljesen szakított korábbi nézeteivel. Felmérte, hogy a szovjet megszállás alá került Magyarországnak önálló külpoltikára nincsen lehetősége, ezért a revízió helyett a szomszéd államokkal kialakítandó jó viszonyban és a Szovjetuniónak való behódolásban látta a magyarság sorsának biztosítását.

JEGYZETEK

[1] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, Élet Irodalmi és Nyomda R.T. 175. o.
[2] Már az összeomlás előtt, az 1918-ban megjelent A magyar állam életrajza c. művében is hasonló nemzetiségi politikát sürgetett. (Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Második kiadás. Budapest, 1924, Dick Manó könyvkereskedése. 197–198. o.)
[3] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, Élet Irodalmi és Nyomda. 322. o.
[4] Először *Az utolsó fejezet* cím alatt látott napvilágot. *Napkelet*. 1923. I. kötet. 299–311. o.
[5] Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Második kiadás. Budapest, 1924, Dick Manó könyvkereskedése. 214. o.
[6] Uo. 221. o.
[7] Uo. 222. o.
[8] *A magyar állam életrajzá*nak ez az egyik fő tézise.
[9] Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Második kiadás. Budapest, 1924, Dick Manó könyvkereskedése. 222. o. Nem véletlen, mondja, hogy a csehek és a szerbek mindenáron el akarják választani a Nyugat-Dunántúlon kialakítandó „korridorral" Magyarországot a németektől.
[10] Uo. 212–214. o.
[11] Uo. 213. o.
[12] Uo. 214. o.
[13] Uo.
[14] Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, Élet Irodalmi és Nyomda. 238–240. o.
[15] Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Második kiadás. Budapest, 1924, Dick Manó könyvkereskedése. 215. o.
[16] Uo. 215–221. o.
[17] Uo. 223. o.
[18] Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest, 1942, Magyar Szemle Társaság.
[19] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 385. o.: „... az egész leszakadt terület nemzetiségi viszonyai gyökeresen megváltoztak a magyarság hátrányára. Ehhez képest folyvást, fel nem tartóztathatóan esik is ott a magyarság száma: míg a Csehország kezébe esett Felvidéken a megszállás kezdetén még elérte az egymilliót, most már alig több 760.000-nél, majdnem hasonló a helyzet Jugoszlávia és Románia területén is."
[20] Uo. 386. o. A kétféle vérmérséklet rövidebb jellemzésére: Szekfű Gyula: A magyarság és kisebbségei a középkorban. In Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest, 1942, Magyar Szemle Társaság. 39–53. o. (A tanulmány első megjelenése: *Magyar Szemle*. XXV. kötet. 1935 szeptember–december, 5–13. o.)

[21] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 388. o.
[22] Szekfű Gyula: A magyar folyóirat problémája. *Magyar Szemle*. I. kötet. (1927. szeptember – december) 3–4. o.
[23] Uo. 4–5. o.
[24] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 458. o.
[25] Uo. 459. o.
[26] Szekfű Gyula: Az erdélyi probléma. *Napkelet*. 1925. (V. kötet.) 457. o. (Az idézet forrása: Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák. 1903-1923*. Cluj–Kolozsvár, 1923, Erdélyi Irodalmi Társaság. 5. o.)
[27] Szekfű Gyula: Az erdélyi probléma. *Napkelet*. 1925. (V. kötet.) 461–462. o.
[28] Ez a hozzáállása azután nagy vitát eredményez Rugonfalvi Kiss István református történésszel, *Bethlen Gábor*-könyve kapcsán.
[29] Szekfű Gyula: Az erdélyi probléma. *Napkelet*. 1925. (V. kötet.) 462–464. o.
[30] Uo. 464-465.o. ill. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 463. o.
[31] Szekfű Gyula: Gragger Róbert művelődésünk történetében. In *Gragger Róbert emlékezete*. Budapest, 1927, k. n. 37. o.
[32] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 387. o.
[33] Dominic G. Kosáry: *A History of Hungary*. Cleveland – New York, 1941, Benjamin Franklin Bibliophile Society, With a Foreword by Professor Julius Szekfű. To the Memory of Count Pál Teleki. VIII.
[34] Uo. VIII–IX.
[35] Még a híres botránykönyv, *A számûzött Rákóczi* is kiváltott ilyen jellegű dicséreteket.
[36] A *Magyar Szemle* rendszeresen közölt külpolitikai elemzéseket, de ezeket nem Szekfű írta, hanem például Gratz Gusztáv vagy Ottlik György.
[37] Szekfű Gyula: *A mai Széchenyi*. Budapest, 1935, Révai. 27. o.
[38] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 473. o.
[39] Uo. 473–474. o.
[40] Például: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 389. o.
[41] Ottlik László: Uj Hungária felé. *Magyar Szemle*. IV. kötet. (1928. szeptember – december) 4. o.
[42] Uo. 4-9. o.
[43] Ottlik László: „Uj Hungária" és „Keleti Svájc". *Magyar Szemle*. 1929. szeptember – december. VII. kötet. 113–124. o.
[44] Szekfű Gyula: A „turáni – szláv parasztállam". *Magyar Szemle*. V. kötet. (1929. január–április) 30–37. o.
[45] Raith Tivadar: Keleteurópa ismeretlen föld. *Magyar Írás*. 1927. 2. szám. 30–31. o.
[46] Szekfű Gyula: A „turáni – szláv parasztállam". In Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Budapest, 1942, Magyar Szemle Társaság. 286. o.

A jobbágyság társadalomtörténeti változásairól alkotott Szekfű-kép ma már sok tekintetben elavultnak hat... – Németh László az elutasításban saját maga ellen irányuló támadást vélt felfedezni. „Ki nem látja, hogy itt Ady, Szabó Dezső s a Tanu dunai iránya meríttetik meg egy kis elhagyott, de becsületes vad magyar csoport 'obszkuritásában' s a szerző rosszindulatában." Németh ugyan nem állítja, hogy a dunai összefogás megalakulhatott volna, hogy működőképes lett volna, „de hogy a mi szerepünk sokkal dicsőségesebb és önérzet adóbb lett volna, ha ebben a végzetszerű folyamatban a Kossuth s nem a Szekfű 'birodalmáért' küzdünk: aligha kétséges." „Szekfű egész rosszhiszeműen módon megakadályozza, hogy a magyarságba valami faji öntudat féle magot alkothasson." Németh hangsúlyozza, hogy az ő elméletében nem a biológiai alapú fajról van szó, hanem erkölcsi kategóriáról. Németh László: *Szekfű Gyula*. Második kiadás. Budapest, 1940, Bolyai Akadémia. 112–114. o.

[47] Szekfű Gyula: Még egyszer az asszimilációról. *Nyugat*. 1939. II. kötet. 3. o.

[48] Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. In Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Budapest, 1942, Magyar Szemle Társaság. 210. o.

[49] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 393–394. o. Az akció különben magyar nemzeti szempontból is sok helytelen gondolattal terhes. Ahelyett, hogy olyan igazolhatóan ősi magyar neveket, mint Kis, Nagy vagy Kovács választanának, sokszor olyan új neveket vesznek föl, melyek rossz nyelvújítási képzések vagy nemesi nevek értéktelen utánzatai.

[50] Uo. 395. o.

[51] Gogolák Lajos: Nemzetpolitika. In *Szekfű Gyula, a történetíró és nemzetnevelő 60. születésnapjára.* Budapest, 1943, Magyar Szemle Társaság. 60. o.

[52] Bethlen István: Magyarország kisebbségi politikája. *Magyar Szemle*. XVIII. kötet. (1933. május – augusztus). 103. o.

[53] Uo. 90. o.

[54] Erre pl. Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, 1981, Magvető. 159–161. o.

[55] Bethlen István: Magyarország kisebbségi politikája. *Magyar Szemle*. XVIII. kötet. (1933. május – augusztus). 95. és 97. o.

[56] Uo. 103–104. o.

[57] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 389. o.

[58] Bethlen István: Szent István napján. *Pesti Napló*. 1937. augusztus 20. 2–3. o. A cikk elején a gróf határozottan szükségtelennek tartja a német vagy olasz típusú diktatorikus államberendezkedés átvételét. A németek növekvő befolyásától való félelem ösztönözhette talán Bethlent a minden addiginál nagyvonalúbb javaslat megtételére...

[59] A *Magyar Szemle* tanulmányát idézi Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1934, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 390–391. o. A *Pesti Napló* ünnepi vezércikkét: Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, 1938, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. III. kötet. 22–23. o.

[60] Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, 1938, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. III. kötet. 23. o. (Az idézőjelbe tett szavakat szó szerint Bethlen 1937-es vezércikkéből vette át.)

[61] Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Budapest, 1947, Cserépfalvi. 88. o.

[62] Uo. 87. o.

[63] Uo. 119–120. o.

[64] Uo. 121–122. o.

[65] Uo. 121. o.

[66] Uo. 122. o.

[67] Uo. 66. o.

[68] Uo. 67. o.

[69] Uo. 68. o.

[70] Uo. 70. o.

[71] Uo. 68–69. o.

[72] Uo. 69. o.

[73] Uo. 203. o.

ZEIDLER MIKLÓS

GÖMBÖS GYULA*

A területi revízió a magyar külpolitikai gondolkodásban

A két háború közötti magyar diplomácia tengelyében a trianoni békeszerződés revíziója állt, s a korszak vezető politikusai és a közvélemény java részének ideálja az integrális revízió, vagyis a történelmi Magyarország helyreállítása volt. (Mindjárt le kell szögeznünk, hogy, néhány szélsőséges, súlytalan politikust leszámítva, Horvátországot még az integritás hívei sem követelték vissza.) Ugyanakkor ennek az időszaknak a diplomáciai tárgyalásai során hivatalos magyar részről nemegyszer olyan utalások, állásfoglalások is elhangzottak, amelyek arra vallottak, hogy a magyar fél részleges határmódosítást is elfogadna.

A történeti szakirodalom általában úgy oldotta fel ezt az ellentmondást, hogy pl. az etnikai és az önrendelkezési elv érvényesítésére vonatkozó magyar követeléseket csupán az elsősorban a külföldnek szánt propaganda szólamának tartotta, amivel a magyar kormány merőben az integer Magyarország visszaállítására vonatkozó törekvését leplezte. Megítélésünk szerint azonban hiba volna ezeket a nyilatkozatokat merőben diplomáciai cselfogásnak tekinteni. Sokkal inkább arról van szó, hogy a politikai élet egyes szereplői – meggyőződésből vagy a realitásokkal való kényszerű számvetés eredményeképpen – csakugyan leszámoltak a történelmi Magyarország illúziójával és hajlottak a kompromisszumos megoldásra.[1]

E nézetkülönbségek akkor kerültek napvilágra, amikor – az 1927 júniusában Rothermere lord által indított, etnikai revíziót propagáló sajtókampánnyal kapcsolatban – a hazai politikai közvélemény 1920 óta először nyilatkozott meg programszerűen a revízió kérdésében. Az uralkodó felfogás – egyben a hivatalos külpolitika – nem engedett az integritásból, legalábbis nem volt hajlandó önként föladni azt. Támadt viszont egy etnikai revíziót hirdető csoport, amely belenyugodott abba, hogy „különválassza azokat a vágyakat, amelyeket vérzőn a lelkünk mélyére kell parancsolnunk, azoktól a

reális és szerencsés körülmények között megvalósítható revíziós kívánságoktól, melyeknek éppen a kiváló angol lord adott világraszólóan kifejezést".[2]

A kormány számára az etnikai revízió hirdetése egyszerre volt örvendetes – mert a nemzetközi közvélemény egy részét megismertette a magyar sérelmekkel – és kényelmetlen – mivel a területi igényeket a néprajzi határokra korlátozta. Nem csoda, hogy 1929 tavaszán a Külügyminisztérium körrendeletben igazította el a misszióvezetőket: „Ha a Rothermere lord által kifejtett propaganda kerül valamely alkalommal szóba, úgy a külképviseletek vezetőinek a legnagyobb szimpátia hangján kell ezen akcióról, mely megismerésünket külföldön lehetővé tette, beszélniök, de nem szabad kételyt hagyniok aziránt, hogy ez nem a magyar kormány propagandája."[3]

Az egykorú iratokból az is kitűnik, hogy a húszas évek végére megszilárdult egy olyan formula, amely eleget tett a magyar diplomáciával szemben támasztott kettős elvárásnak – ti. hogy az integrális revízió lehetőségét nem szabad veszélyeztetni, egyszersmind a magyar területi igényeket megfelelően mértéktartó formában kell megfogalmazni. Ez pedig nem volt más, mint a nemzetiségi elv és az önrendelkezési jog gyakorlati alkalmazásának jelszava, ami a magyar diplomácia szótárában azt jelentette, hogy a zömében magyarlakta területeket haladéktalanul vissza kell adni az anyaországnak, a többi elcsatolt területen pedig népszavazásnak kell döntenie a hovatartozás kérdéséről.[4] E megfogalmazás alkalmat adott arra, hogy a magyar követeléseket általánosságban tartsák és ugyanakkor széles körben elfogadott jogelvek mögé rejtsék. A Dísz téren általában kerülendőnek tartottak minden ezen túlmenő „veszélyes konkretizálást", s a karrierbeli diplomaták csakugyan aprólékos óvatossággal, szavaikat valósággal patikamérlegen kimérve közvetítették tárgyalópartnereik részére a Külügyminisztérium e revízióval kapcsolatos állásfoglalását.

Bethlen István gróf miniszterelnök, aki a külpolitika irányítását hivatali ideje alatt mindvégig magának tartotta fenn, diplomáciai tárgyalásai során ennél nagyobb szabadságot engedett meg magának. Több olyan dokumentum is fennmaradt, amely arra utal, hogy a kormányfő – részben bizonyára a tájékozódás céljából – időnként hajlandó volt részletesebb eszmecserébe is bocsátkozni a magyar revíziós követeléseket illetően. Így 1928 júniusában Ercole Durini di Monza gróf olasz követ, majd 1930 novemberében Musztafa Kemál pasa előtt tételesen is feltárta elképzeléseit: igényei kiterjedtek a Felvidék és Kárpátalja egészére s részben a kelet-magyarországi területekre, lemondott viszont Horvátországról és a történeti Erdélyről, azzal a megszorítással, hogy a független állami léttel felruházandó Erdélynek szoros gazdasági kapcsolatokat kell fenntartania Magyarországgal. Megbeszéléseket folytatott e kérdésről Louis de Vienne budapesti francia követtel is, s ezek

során több olyan revíziós változatot is felvázolt partnerének, amely helyenként még az etnikai határokat sem érte el.[5]

Létezett továbbá egy – részben generációsan is elkülönülő – csoport a külügyi apparátuson belül, amely elképzelhetőnek tartotta, hogy a revízió több fázisban, mintegy részletekben valósul meg, s ezért elsőként beérte volna az etnikai alapú határkiigazítással. Ez kezdetben nyugtalanította a minisztérium nagyhatalmi reflexeket örökölt vezető tisztviselőit, hiszen ők, éppen ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy újabb nagyszabású határmódosítás csupán kivételes alkalom lehet, ezért nem szabad önkéntes föladással örökre lemondani az idegen ajkú népesség lakta területekről. Az évek során azonban a vezető gárda részleges kicserélődése, a megváltozott politikai viszonyok, valamint a harmincas és negyvenes évek fordulójának tapasztalatai jelentősen módosították a külügyi kormányzat és az apparátus felfogását, mely a részleges megoldásokat – az első és második bécsi döntést, a kárpátaljai és délvidéki bevonulást – már kevesebb fenntartással fogadta.[6]

Ugyancsak a korlátozott revízió pártján állt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, mely az etnikai revízió ügyét mindvégig a belső demokratizálás kérdésével igyekezett összekapcsolni. Felfogásuk szerint a szomszéd országok magyarsága és az egykori nemzeti kisebbségek, valamint a meghatározó világpolitikai tényezők – vagyis a nyugati nagyhatalmak – számára a revízió gondolata csak abban az esetben lehet rokonszenves, ha Magyarország politikai rendszerének korszerűsítésével teszi magát vonzóbbá. Mások egyszerűen kiléptek a történelmi Magyarország és a revíziós politika kínálta hagyományos fogalmi keretből, és a megalkotandó dunai konföderáció határai között képzelték el az új Magyarországot.

Mi most egy diplomáciatörténeti tanulmány keretében Gömbös Gyula eddig ismeretlen területi revíziós tervét mutatjuk be.[7]

Gömbös nézetei a területi revízióról

Gömbösnek a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos álláspontját[8] alapvetően meghatározta az a tény, hogy vezérkari tisztként vett részt a világháborúban, majd rövid ideig katonadiplomataként, utóbb aktív ellenforradalmárként dolgozott a fegyveres honvédelem érdekében. A háborús vereséget 1920-ban írott visszaemlékezéseiben – a Dolchstoss-elmélettel egybehangzóan – a forradalmi hátország bűnének mondta.[9] Gömbös tisztában volt azzal, hogy az ország háborús részvételéért jelentékeny területveszteséggel fog fizetni, ám 1918 novemberének első felében, mint az újonnan felállított zágrábi követség katonai attaséja, éppen e várható veszteségek csökkentését igyekezett

elérni. Helyesen ismerte fel a fegyveres jelenlét fontosságát, s ennek jegyében javasolta Budapestnek a Muraköz azonnali katonai megszállását. Munkáját azonban csak néhány hétig végezhette, mert a Horvát Nemzeti Tanács a követséget rövid úton felszámoltatta.

Gömbös ezután az ellenforradalmi szervezkedések felé fordult, s 1919 januárjában a Magyar Országos Véderő Egyesület országos elnöke lett. Megválasztásában szerepet játszott vezérkari múltja, közismert szervezőkészsége és az alakuló nagygyűlésen elmondott, fegyveres honvédelemre felszólító beszéde, amely az idegen csapatok beözönlését és a kormány tehetetlenségét dühösen és aggódva figyelő ellenforradalmárokban osztatlan egyetértésre talált. Gömbös a fenyegető internáltatás miatt hamarosan elhagyta az országot és a bécsi Antibolsevista Comitéhoz állt, majd megindította az élesen forradalomellenes *Magyar Futár* című lapot. Munkájának elismeréseként 1919 áprilisában már a szegedi kormány honvédelmi államtitkáraként érkezett vissza Magyarországra. Az 1919–1920 fordulóján nyilvánosságra kerülő békefeltételekre, majd a trianoni békére a fajvédők hevesen reagáltak. Gömbös ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy Magyarország önmagában gyönge – és gyönge is lesz – a békeszerződés megváltoztatásához. Eleinte, másokhoz hasonlóan, a francia orientációt sem zárta ki a számításból, de azért kezdettől a német kapcsolatban bízott jobban. 1920 nyarán pedig ő is közreműködött a bajor–osztrák–magyar puccs – kormány tudtával folyó – előkészítésében, melyben magyar részéről a MOVE és az Etelközi Szövetség vett részt. 1921. január 1-jén a fajvédők lapjában, a *Szózat*ban közölt, antibolsevizmustól és irredentizmustól ihletett programcikkében öt pontban foglalta össze a magyar külpolitika feladatait. Hosszú távú revíziós koncepciót követelt a kormánytól: nevezetesen annak eldöntését, hogy az ország az olasz–német potenciális revíziós blokk vagy a közép-európai hatalmi helyzetet uraló francia diplomácia oldalán keresse sérelmeinek orvoslását. Ekkor még mindkét orientációt elfogadhatónak tartotta, de következetességet sürgetett, s egyben figyelmeztetett a brit külpolitikához való igazodás fontosságára. Szorgalmazta a Jugoszláviával való kibékülést is, ami megnyithatta volna a tengeri kereskedelemhez vezető útvonalat s amit, Gömbös szerint, megkönnyített volna az a tény, hogy Jugoszlávia vette el Magyarországtól a legkevesebb területet. Gömbös ugyancsak kívánatosnak mondta Nyugat-Magyarország megszerzését, s ezért később mint a szabadcsapatok és a miniszterelnök közötti közvetítő maga is sokat tett.[10]

Gömbös 1927 márciusában mondta el a képviselőházban azt a beszédét, amellyel egész további politikai pályafutását megelőlegezte. Magyarország számára olyan külpolitikai orientációt javasolt, amely „egyrészt Berlinben, másrészt Rómában gyökeredzik, és talán messzebb, Londonban keresi azt a bázist, amely a maga külpolitikai elhelyezkedésére szükséges". A frankha-

misítási botrány árnyékában és a német–olasz kapcsolatok javulása idején a francia kapcsolatot immár végérvényesen kihagyta külpolitikai terveiből.[11]

Látható, hogy a húszas évek folyamán Gömbös külpolitikai koncepciója egyre határozottabb kontúrokat nyert. Felfogása ebben az időszakban a következőkben foglalható össze: Magyarország legfontosabb külpolitikai célja nemzeti függetlenségének megőrzése és elcsatolt területeinek lehető legteljesebb mértékű visszaszerzése. Mivel önmaga erre – különösen a területszerzésre – nem képes, szövetségesekre van szüksége. E szövetségesek köréből az ország puszta létét fenyegető kisantant, valamint a status quón őrködő Franciaország és a pánszláv imperializmus legveszedelemesebb hatalma, a bolsevista Szovjetunió kizárható ill. kizárandó. Németország és Olaszország viszonyának javulása egy közép-európai revíziós blokk kialakulását vetíti előre, melyhez Magyarországnak föltétlenül csatlakoznia kell, elkerülve azonban a térségbe történő túlzott német behatolás veszélyét. A revíziós politika szempontjából feltétlenül szükséges a mindenkori brit felfogás tekintetbevétele. A területi kérdésben katonai erő felmutatása – és adott esetben alkalmazása – nélkül eredményt elérni nem lehet. A fentiek értelmében a revízió sikere érdekében alapos diplomáciai és katonai előkészítésre van szükség.

Mindez tulajdonképpen nem mondott gyökeresen ellent a kormány elképzeléseinek, a lehetséges együttműködők körét azonban Gömbös a bethleni koncepcióhoz képest – különösen, ami Franciaországot illeti – leszűkítette.

Gömbös 1932. október 1-jén foglalta el a miniszterelnöki széket, s ettől fogva, bár a külügyi tárcát nem tartotta meg magának s egy későbbi átmeneti időszakban is csupán egy hónapra vette át, mindvégig jelentős befolyással rendelkezett a külpolitikában. Már 1932. október 11-én mondott, a rádió által is sugárzott bemutatkozó beszédében kijelentette, hogy „minden békés eszközzel törekszünk a békeszerződés revíziójára". Ez nem jelentett éppen újdonságot – Bethlen már 1927-ben kiadta a békés revízió jelszavát –, mégis nyersebben, sőt fenyegetőbben hangzott Gömbös szájából, akit kortársai általában az „erős kéz emberének" ismertek, itthon és külföldön egyaránt.

Elődeihez hasonlóan róla is bízvást elmondhatjuk, hogy vágya az integrális revízió volt. De Gömböst már honvédelmi államtitkárrá, majd miniszterré történt kinevezése, miniszterelnöki megbízatása pedig még inkább, a húszas években hangoztatott külpolitikai elveitől való eltávolodásra kényszerítették, részint a kormányzati fegyelem és felelősség, részint a politikai realitásokhoz való igazodás kényszere miatt.

Ahhoz, hogy a koncepciójában végbement módosulást felmérhessük, célszerű abból kiindulni, hogy Gömbös mely államokat óhajtotta megnyerni politikai szövetségeséül. Gömbös ideálja az ún. Berlin–Róma–Budapest-tengely megalkotása volt (bizonyos tekintetben Bécs is ide tartozott), ettől a blokktól várta, hogy politikai súlyával és katonai potenciáljával kikényszerítheti a békerevíziót. Magától értetődik azonban, hogy ilyen szövetségben Magyarországnak igazodnia kellett a jóval hatalmasabb partnerek elképzeléseihez – még akkor is, ha Gömbös sűrűn ismételgette az öncélú magyar külpolitika hangzatos szlogenjét. A két nagyhatalom külpolitikai törekvései és területi aspirációi pedig több esetben keresztezték a magyar elképzeléseket. Olaszország már évekkel korábban jelezte, hogy közép-európai érdeklődése mindenekelőtt Jugoszlávia és Románia felé fordul, s nem lehetett számításon kívül hagyni Németországnak az Ausztriára és Csehszlovákia egyes részeire támasztott igényét sem, még ha ez egy ideig hivatalosan nem volt is része Berlin politikájának. E területekkel kapcsolatban tehát a magyar revíziós igények meghatározásakor óvatosnak kellett lenni. Ekképpen mindjárt a szövetségi koncepció megfogalmazásánál előállott a legfőbb nehézség: a két cél elérése, a tengely létrehozása és a történelmi Magyarország helyreállítása, egyidejűleg nem volt lehetséges. Valamelyik ideált fel kellett adni, s a gömbösi logika szerint – ti. hogy magyar revízió nélkül megszülethet a tengely, de a tengely nélkül a magyar revízió aligha – a tengely létrehívása volt a fontosabb és időben is első feladat. A miniszterelnök tehát e gondolatmenethez igazította revíziós követeléseit. Ez utóbbiak formába öntése azonban egyelőre nem látszott sürgősnek, hiszen a német és olasz támogatás még csupán remény volt, és másutt sem akadt számottevő pártfogó.

Az olasz diplomácia 1933 tavaszától egyre erősödő érdeklődést mutatott Magyarország konkrét területi követeléseivel kapcsolatban. A *Palazzo Chigi* részéről Fulvio Suvich külügyi államtitkár tette ez irányban az első komolyabb tapogatózó lépéseket Gömbös új külügyminiszterének, Kánya Kálmánnak, március közepén Rómában tett bemutatkozó látogatása alkalmával. Suvich érdeklődésére Kánya maximális igényként a teljes revíziót nevezte meg, és taktikai szempontból sem tartotta megfelelőnek lemondani erről. Suvich kérdésére, hogy nem volna-e célravezetőbb elfogadni bármilyen határmódosítást, fenntartva a további követelések jogát, Kánya megismételte álláspontját, de hozzátette, hogy adandó alkalommal Magyarország elfogadna csekélyebb határmódosítást is. Ám amikor Suvich az iránt tudakozódott, hogy a lényegében a közvetlen nyelvhatárt követő Rothermere-vonal megfelel-e a magyar kormány elképzeléseinek, Kánya kitérően válaszolt.[12]

Nem sokkal ezután Mussolini felkérte Gömböst, hogy ismertesse vele a magyar kormány hivatalos és a realitások talaján álló revíziós követeléseit. Nem tudjuk, hogy e felkérés pontosan mikor és milyen formában jutott el Gömböshöz – valószínűleg egyszerű magánlevélben –, ám annyi bizonyos, hogy Gömbös áprilisban vagy május elején írott válaszában három pontban vázolta felfogását a revízióról: Magyarország követeli a fegyverkezési egyenjogúságot, a magyar kisebbségek megfelelő kezelését és a határok módosítá-

sát. Ez utóbbit nem fejtette ki bővebben, ígéretet tett azonban arra, hogy a kormány rövidesen részletesen is kidolgozza e programot és azt késedelem nélkül eljuttatja a Ducéhoz.[13]

Mussolini számára minden valószínűség szerint azért lett egyszerre sürgős a magyar álláspont megismerése, mert éppen 1933 márciusában kapott ajánlatot Ramsay MacDonald brit miniszterelnöktől egy, a közép-európai viszonyok normalizálását célzó többhatalmi egyezmény megalkotására. A bizonyos határkiigazítások lehetőségét is kilátásba helyező tárgyalásokba hamarosan Franciaország és Németország is bekapcsolódott. A német külügyminisztérium május végén jelentést is kért a kisantant-államok, valamint Törökország és Görögország kormányainál delegált követségeitől az érintett államok által Magyarország és Bulgária javára esetleg teendő területi koncessziókról, a nagyhatalmak alapvető véleménykülönbségei miatt azonban a paktum végleges szövege nem tett érdemi említést a területi revízióról.[14] Budapesten pedig nem siették el a Duce által kért revíziós terv összeállítását, így az egész ügy le is került a napirendről. A magyar diplomácia csupán a paktum „kiherélése" fölötti csalódásának adott hangot Róma felé.

A magyar revízió ügye egészen 1933 végéig holtponton maradt. Ekkor a revíziós propaganda két prominens személyisége, Bethlen István és Eckhardt Tibor, egymástól aligha függetlenül, mindenesetre külön-külön angliai előadó körútra indult. Különösen Bethlen előadásai váltottak ki izgalmat a kisantant államai és az európai nagyhatalmak körében. Bethlen négy előadásában a történelmi Magyarország hivatásáról és a revízióról mint a kárpát-medencei megbékélés alapfeltételéről értekezett. Kifejtette, hogy az önrendelkezési elv érvényesítése esetén Szlovákia és a Ruténföld automatikusan Magyarországhoz csatlakozna, míg a Délvidék hovatartozásáról népszavazásnak kellene döntenie, Horvátország pedig esetleg föderáció keretein belül térhetne vissza Magyarországhoz. Erdély kérdésében azonban mind a plebiscitum, mind a területi megosztás lehetőségét elvetette. Javaslata szerint a történeti Erdély határáig húzódó területeket Magyarország visszakapná, maga Erdély pedig önálló föderatív államként élne tovább. Az utolsó előadást követő vitában Bethlen ismét a határ menti többségi magyar területek visszacsatolását, másutt népszavazások megrendezését indítványozta – az említett okok miatt Erdély kivételével.[15]

Az előadások tartalma némi fejtörést okozott a külképviseleteken, Bethlen ugyanis, elsősorban Erdély vonatkozásában, olyan koncepciót vázolt fel, ami nem illeszkedett szorosan az önrendelkezési jog alkalmazásától hosszabb távon a nemzetiségi területek Magyarországhoz való csatlakozását remélő külpolitikai elképzelésekhez. Ez bizonyos zavart idézett elő a magyar diplomaták revíziós kommunikációjában is, Bethlen körútjának alapos előkészítése ugyanis azt a benyomást tette – helyesen –, hogy ez esetben nem magánkezdeményezésről, hanem a kormány tudtával folyó propagandaakcióról van szó.[16] Ha pedig mindebben a Külügyminisztérium keze is benne volt, az utalhatott egy kísérleti léggömb felbocsátására, de jelezhette akár a hivatalos felfogás változását is. Wettstein János prágai követ mindenesetre tanácstalanul jelentette Apor Gábor bárónak, a politikai osztály vezetőjének, hogy mivel „Bethlen István legutóbbi nyilatkozatai a revízió kérdésére vonatkozó magyar felfogást illetőleg bizonyos nóvumokat tartalmaznak (Erdély önállósága), melyekre a fent említett utasítás nem terjed ki, néha csak halandzsával tudom az érdeklődőket abspeisolni." Egyszersmind mielőbbi felvilágosítást kért arról, hogy „a revízió aktuális kérdéseiben mi a hivatalos magyar álláspont".[17] A Dísz térről éppen ezért 1934 elején tájékoztató ment a magyar külképviseletekhez s ez – támpontot nyújtván a Bethlen-koncepcióra vonatkozó várható kérdésekre adandó válaszhoz – leszögezte, hogy „bár az előadások tartalma nagyjában egyezik a kormánynak a revízió ügyében elfoglalt álláspontjával, az ezen az előadáson elhangzottak mégsem tekinthetők a m. kir. kormány hivatalos állásfoglalásának".[18]

Gömbös revíziós terve

Ebben a helyzetben időszerűvé vált, hogy a kormány a területi revízióra vonatkozó negatív és homályos nyilatkozatok helyébe tételes tervet állítson. Gömbös stratégiai, gazdasági és etnikai elvekre alapozott tervének részletes kimunkálását a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetőjére, Mengele Ferencre bízta – valamikor 1934 első hónapjaiban.

Az osztály már dolgozhatott a terven, amikor 1934. február második felében Suvich Budapestre érkezett. Gömbös a külügyi államtitkár előtt kifejtette, hogy „Magyarországnak centrális programja a *revízió* és a területi integritás felé való törekvés", s ehhez számít Olaszország támogatására, mely az 1933. júliusi római titkos protokollban vállalta, hogy „külpolitikai programjává teszi Magyarország revíziós törekvéseinek támogatását." E megbeszélésen a délszláv állammal kapcsolatos politikai célokat fogalmazták meg, s ennek során Gömbös leszögezte: „Jugoszláviának drágán kellene megfizetnie azt, ha Olaszország, tehát az őt közvetlenül határoló nagyhatalom és Magyarország részéről teljes nyugalma biztosítva lenne. Magyarországnak revíziós követelései a jugoszlávokkal szemben a következők: A Murától északra lévő terület visszaadása, a baranyai háromszög visszaadása, a Dunától északnak, a Duna–Tisza közötti és a Tisza bal partján levő területekből, Belgrád környékén egy hídfőnek megfelelő terület meghagyásával, az *egész terület visszaadása.*" Ellenkező esetben Magyarország politikája az kell legyen, hogy „Jugoszláviára Olaszországgal egyetemben állandóan ránehezedjen és gaz-

daságilag az olasz kormány Jugoszláviát ne részesítse semmilyen előnyben. (...) minden körülmények között először ezen revíziós koncessziók érendők el, és csak akkor térhetnénk át egy gazdasági vagy politikai kooperációra".[19] A miniszterelnök ugyan ismételten említette az integritásra való törekvést – megítélésünk szerint immár merő szólamként –, a Jugoszláviával szembeni konkrét területi követelések felsorolásakor azonban korábbi önmagához és a történelmi Magyarország helyreállítását követelőkhöz képest bizonyos mértéktartásról tett tanúságot.

1934. március közepén Gömbös másodszor is Rómába utazott, ezúttal az olasz–osztrák–magyar hármas találkozóra, de a tárgyalások napirendjén ezúttal nem szerepelt a revízió. Röviddel a miniszterelnök hazatérése után a sajtóosztályon elkészítették a revíziós elaborátum első változatát, majd a magyar és angol nyelvű szövegből kigyomlálták a stiláris és statisztikai hibákat.[20] Újabb igazítás után április 10-én megszületett a miniszterelnök „elgondolása alapján készült bizalmas feljegyzés": *A magyar revízió problémája* című tervezet, s hamarosan elkészítették az angol szöveg tisztázatát is.[21] A meglehetősen rövid és egyszerű írás, és különösen a hozzá tartozó, szakszerűtlenül válogatott és elkészített térképmellékletek semmi kétséget sem hagynak afelől, hogy a feljegyzés csupán belső használatra készült vázlat. Mindez arra vall, hogy a tervezetet Gömbös szigorúan titkosan kezelte és inkább látta szerényebb kivitelben bizalmas körben, semmint tetszetős formában a Külügyminisztérium falain kívül.[22]

Arra azonban volt gondja a miniszterelnöknek, hogy az egyre népesebb, bár politikai súlyát tekintve nem túlságosan jelentős, magyarbarát brit parlamenti csoporthoz eljusson a terv. E csoport néhány tagja 1934 tavaszán éppen a magyar fővárosban tartózkodott, s vezetőjük, Sir Robert Gower megkérte Gömböst, „közölje vele bizalmasan a magyar kormány revíziós elgondolását". Mivel a terv ekkor lényegében már készen volt, Gömbös fel is vázolta azt Gower előtt, és megígérte, hogy arról írásbeli feljegyzést fog hozzá eljuttatni. Mengele 1934. május 9-i számjeltáviratában kérte meg Bárdossy László londoni követségi tanácsost, hogy a revíziós tervről készült feljegyzést, mely „a jelenlegi kormány felfogását tükrözi vissza és mint ilyen, adott esetben tárgyalási alapnak volna tekinthető", személyesen adja át Gowernek. Mengele hozzátette még, hogy mindez nem tekinthető hivatalos lépésnek: „A miniszterelnök úr őexcellenciája – éppen a megbeszéléseknek ezen teljesen magánjellegére való tekintettel – azt az óhaját fejezte ki, hogy a jelen levélben közölteket kizárólag *személyes ügy* gyanánt kezelni és az emlékiratban foglaltakat mással – beleértve az ottani hivatalos magyar személyiségeket is – közölni ne méltóztassál".[23]

Az óvatosságnak ez a mérve azt sejteti, hogy a Külügyminisztérium még saját diplomatáinak egy részét sem kívánta – legalábbis idő előtt – beavatni a

terv részleteibe. Gower érdeklődését Gömbösék, úgy véljük, arra kívánták felhasználni, hogy a tervezetet a brit parlamenti csoporthoz eljuttatván a helyszínen, de mégis bizalmas közegben mérjék le annak hatását, és kedvező esetben a tervet e magyarbarát képviselők révén terjesszék el politikai körökben és a köztudatban – ezzel mintegy elfedve annak eredetét. A műkedvelő külpolitikusokkal és azok olykor túlságosan is direkt akcióival szemben gyakorta ellenérzéseket tápláló karrierbeli diplomaták azonban bizonyára óvakodtak e kényes portékát avatatlanok kezébe adni. Széchényi László gróf londoni követ mindenesetre nem rokonszenvezett a terv ilyetén megszellőztetésének ötletével, és leállította az ügyet.[24]

A feljegyzés tehát minden bizonnyal továbbra is talonban maradt, de a miniszterelnök annak egyes pontjait olykor felfedte tárgyalópartnerei előtt. Gömbös 1934. október elején ausztriai látogatása során közölte Franz von Papen bécsi német követtel, hogy Magyarország a Jugoszláviával való kibékülésért cserébe a Mura–Dráva–Duna határt kéri, s ennek fejében széles hídfőt hagyna Belgrád védelmére. Ez pedig egybecsengett mind a Suvichnak tett februári nyilatkozattal, mind a revíziós tervezetben foglaltakkal.[25] A diplomáciai előkészítés tehát haladt a maga útján – Karl Schnurre, a budapesti német követség követségi tanácsosa egyenesen úgy vélte, hogy a magyar ajkú „aránylag szűk határ menti terület" átcsatolásával járó „szerény méretű határrevízió" megvalósulása esetén „nem lenne többé semmi vitapont a két állam között"[26] –, ám ekkor tragikus esemény történt: Marseille-ben egy usztasa terrorista meggyilkolta Sándor jugoszláv királyt és Louis Barthou francia külügyminisztert.

A merénylet motívumait feltáró nyomozás szálai hamarosan Jankapusztára vezettek és – jóllehet az érintett országok közül néhányat jóval nagyobb felelősség terhelt az ügyben – Magyarországnak a Nemzetek Szövetsége előtt kellett megvédenie magát.[27] Ebben a helyzetben természetesen szó sem lehetett arról, hogy a revíziós elaborátumot szélesebb körben terjesszék, Gömbös 1934. november eleji római útjára mégis magával vitte a teljes anyagot. A magyar miniszterelnök utazásának elsődleges célja éppen a marseille-i ügyben követendő magyar és olasz magatartás összehangolása volt, és a kétnapos római tartózkodása alatt folytatott három megbeszélés túlnyomórészt valóban erről a kérdésről folyt.

Gömbös 1934. november 4-én utazott el Rómába, de útját Bécsben megszakította és rövid megbeszélést folytatott Kurt Schuschnigg osztrák kancellárral és Egon von Berger-Waldenegg báró külügyminiszterrel, s csak másnap este érkezett meg az olasz fővárosba. November 6-án délelőtt 11 órától több mint két órán át tárgyalt Mussolinival a Palazzo Veneziában. Gömbös ekkor adta át a Ducénak a revíziós tervezetet, amelynek anyaga immár nyilván megfelelően kidolgozott állapotban volt, de legfeljebb né-

hány kisebb ponton térhetett el a tavasszal készült vázlattól. A magyar kormányfő elmondta, hogy a térképen a magyar területi igényeket jelző határvonal van „feltüntetve, melyet a magyar hivatalos körök revíziós határul elfogadnak; és amelyek megvonásánál néprajzi, földrajzi, valamint gazdasági okok voltak mérvadók, valamint a lengyel–magyar közös határ kívánalma". Gömbös megjegyezte azt is, hogy a politikai szövetségesnek tekinthető „Ausztriával szemben a berajzolt határok nem képeznek »conditio sine qua non«-t", és ismét kifejtette hárompontos revíziós elképzelését, mely szerint „revízió alatt a magyar kormány a területi revíziót, a magyar kisebbségek intézményes érdekeit és a fegyverkezési egyenjogúságot együttesen érti." Mussolini örömmel fogadta a „józan, tárgyilagos, mérsékelt" követeléseket támasztó tervet, mert, mint mondta, addig mindig kitérő választ kellett adnia, amikor nála a magyar revíziós igények felől érdeklődtek. Kérdésére, hogy a tervet mint magyar igényt alkalomadtán előadhatja-e külföldi politikusok előtt, Gömbös igennel válaszolt, „hozzáfűzve, hogy ezeket a határokat az államfő is jóváhagyta."[28]

A feljegyzés[29] sajátossága, hogy feladja az integritás gondolatát, egyszersmind szakít a merőben etnikai érveléssel – a nemzetiségi és önrendelkezési elv hangoztatásával – is, és a hivatalos revíziós politika és propaganda által korábban inkább csak ráadásként említett gazdasági és stratégiai szempontokat egyenrangúként igyekszik érvényesíteni, sőt több ponton ezeket teszi az első helyre. Ezért van az, hogy a vázlatban feltüntetett revíziós határvonal a székelyföldi magyar enklávé kivételével mindenütt túlmegy a szigorúan vett nyelvhatárokon és vagy attól néhány tíz kilométerrel „kijjebb", vagy a védelmi hadászat és harcászat szempontjából kedvezőbb középhegységekben és folyók mentén húzódik. Ugyanígy nem etnikai, hanem stratégiai, politikai és gazdasági megfontolásokkal érvel Kárpátalja visszacsatolása mellett.

Gömbös és munkatársai e tervet kompromisszumos javaslatként fogták fel, amelyben az engedményt Magyarország már 1920-ban, a békeszerződés aláírásakor megtette, most pedig a másik, pontosabban másik négy félen volt a sor, hogy lemondjon bizonyos területekről. Ily módon a kívánt revíziós határ méltányosnak szánt megosztást jelöl ki Magyarország és a környező államok között. Ha megpróbálunk e logika nyomvonalán haladni, azt tapasztaljuk, hogy a terv szinte aggályos pontossággal törekszik arra, hogy „megfelezze" győző és legyőzött között az elcsatolt területeket.

Csehszlovákiától ugyan jóval nagyobb területet követel vissza, mint amennyit a kezén meghagyna, ennek jelentős része azonban olyan vidék – Kárpátalja –, amelyet nem tekint szervesen a cseh és a szlovák nemzethez tartozónak, így az arról való lemondást sem tartja túlzott gesztusnak. Az Északnyugati-Kárpátokban megrajzolt határ mindkét oldalon értékes szén- és érctelepeket hagy, Csehszlovákiának több színesfémet és szenet, Magyarországnak több vasércet és ipari központot.

A Romániával szembeni igények lényegében a történeti Erdély határáig terjednek, csupán két helyen van eltérés: Szolnok-Doboka vármegyében a kívánt határvonal eltér egy darabon a történeti Erdély határától, és a Lápos folyó vonalát követi – ezzel az Avas–Kőhát–Gutin–Lápos érchegység teljes kincsét a megnagyobbítani kívánt Magyarországnak adja –, az Aranyos forrásvidékétől kezdve pedig az egykori Hunyad, ill. Krassó-Szörény vármegyét átszelve éri el a Temes forrásvidékét. E megosztás – mely közelít a természetes és egyben történelmi határokhoz – a nyersanyagokat tekintve Magyarországot tekintélyes érc- és színesérctelepekkel gazdagítja, Romániának viszont szintén számottevő mennyiséget hagy meg ezekből, ráadásul a sótelepek és szénhidrogénkincs túlnyomó hányadát. Kolozs, Torda-Aranyos, Maros-Torda és a Székelyföld magyarságának visszacsatolásával nem számol a tervezet, ezzel szemben az egykori Partium jelentős román tömegeit vonná a magyar határok mögé.

Jugoszláviától a Délvidék legnagyobb részére és legfontosabb városaira számot tart a tervezet, csupán Belgrád védelmére hagy vissza egy komoly kiterjedésű hídfőt, az ajánlati oldalon azonban ott áll egész Horvátország, amelyről a korabeli revíziós politika amúgy is hajlandó volt lemondani. Ausztria esetében a terv az összes elcsatolt terület visszavételét kívánja, de éppen erről tudjuk, hogy azt Gömbös nem tartotta döntő jelentőségűnek.

Gömbös terve végeredményben egy kb. 195 ezer km² területű Magyarország körvonalait rajzolta fel, amely a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekből Csehszlovákiától 40 ezer, Romániától 42 ezer, Jugoszláviától mintegy 16 ezer, Ausztriától pedig 4 ezer km²-t visszanyert. Magyarország népessége a terv értelmében mintegy 6,7 millió fővel nőtt volna: visszatért volna 1,65 millió magyar, 1,58 millió román, 1,1 millió cseh és szlovák, 860 ezer német, 630 ezer délszláv, 570 ezer rutén, ukrán és orosz, valamint 310 ezer egyéb nemzetiségű lakos. Az ekképp jelentősen gyarapodott ország 15,4 milliós népességével – 9,65 millió magyar, 1,6 millió román, 1,34 millió német, 1,2 millió szlovák, 700 ezer délszláv és 910 ezer egyéb nemzetiségű lakosával – a Duna-medencében a kisantant államaival (Románia: 253 ezer km² 15,5 millió lakos; Jugoszlávia: 231 ezer km² 12,65 millió lakos; Csehszlovákia 100 ezer km² 12,19 millió lakos) egyenrangú politikai hatalommá emelkedett volna. Magyarország lakosságaránya e riválís tömbbel szemben 3:16-ról 3:8-ra, területaránya 3:22-ről 3:9-re módosult volna.[30] A területek visszacsatolása révén csökkent volna Magyarország nyersanyagfüggősége, és jelentősen nőtt volna belső piaca. Katonai szempontból is kedvezőbbé vált volna az ország helyzete, hiszen határainak túlnyomó része a jobban védhető folyópartokon és hegységekben húzódott volna.

A tervezet a remélt nyereségek mellett természetesen számos problémát is magában hordott. Az eltérő gazdasági és szociális fejlettségű területeknek a társadalomba és a nemzetgazdaságba történő beillesztése önmagában is komoly gondokkal járt volna. Nehézségeket rejtett volna magában az a körülmény is, hogy a megnagyobbodott Magyarországon a kisebbségek népességen belüli részaránya 37%-ra emelkedett volna – jóval a szomszédos országok nemzetiségi arányszáma fölé. A tervezet nem tér ki részletesen a nemzetiségekkel szemben követendő politikára: sem a kívánt területátcsatolás révén Magyarországhoz kerülő kisebbségekkel, sem a határokon túl maradó magyarsággal kapcsolatban nem szól sem a követendő bánásmódról, sem esetleges lakosságcseréről. Gömbös sűrűn hangoztatott hárompontos általános revíziós tervében is csupán nagy vonalakban, konkrétumok – pl. kulturális vagy területi autonómia – említése nélkül követelte a kisebbségek helyzetének javítását. Ez annál nagyobb hiányosság, mivel a terv megvalósulása esetén immár 5,75 millió nemzetiségi élt volna Magyarországon, ugyanakkor 1,1 millió magyar maradt volna a határokon kívül (Ausztriában 8 ezer, Csehszlovákiában 47 ezer, Jugoszláviában 99 ezer, Romániában 960 ezer). Igaz, a tervezet, különösen annak általunk ismert vázlata, aligha térhetett ki e gyakorlati kérdésekre, hiszen célja csupán a területi igények pontosítása volt.

Gömbös természetesen tisztában volt azzal, hogy a békés revízió megvalósulására szinte semmi esély sincsen, a kérdés hangoztatását és saját koncepciójának kidolgozását azonban a miniszterelnök fontosnak tartotta. Valószínű, hogy közvetlen célja az volt: a revízió kérdése mint szalonképes, sőt gyakori és kézenfekvő beszédtéma szerepeljen a diplomáciai tárgyalások napirendjén, s ezzel mintegy aláássa a Magyarországot körülvevő ellenséges szövetség épületének alapjait. Elképzelhető, hogy a számára egyébként is kedves stratégiai, valamint gazdasági szempontokat felhozó, vagyis a magasztos jogelveket gyakorlatiasabb és kézzelfoghatóbb érvekkel kiegészítő, újszerű és akár még mértéktartónak is tekinthető tervezettől Gömbös azt remélte, hogy alkalmas eszköz lesz e cél elérésére.

November 6-án este Mussolini nyolcvanterítékes vacsorát adott a magyar kormányfő tiszteletére, majd ezt követően Suvich és Gömbös társaságában újabb tárgyalásra vonult vissza. Másnap délelőtt Ulrich von Hassell római német nagykövet felkereste Gömböst a követségen, aki azonban nem szólt neki a revíziós tervezetről.[31] Délután a miniszterelnök újabb bő háromórás tárgyalást folytatott Mussolinival, majd este kilenckor elutazott Rómából. Ausztriában megállt, s bár eredetileg csak magánlátogatást akart tenni, 8-án este megszállt a Semmeringen, majd 9-én délelőtt találkozott az odaérkező Schuschniggal, Ernst Rüdiger Starhemberg herceg alkancellárral és Berger-Waldeneggel. A magyar kormányfő a revíziós térképről osztrák partnereinek sem számolt be, a megbeszélés végeztével délután 3 órakor Budapestre indult, ahová estére megérkezett.

Hazaérkezése után, november 14–15-én a miniszterelnök a szokásoknak megfelelően tájékoztatta az országgyűlés két házának külügyi bizottságát a római tárgyalásokról, a revíziós térképről azonban nem tett említést. Miloš Kobrnak, Csehszlovákia budapesti követének is kitérő válaszokkal kellett beérnie, amikor a hónap vége felé kétszer is a hivatalos magyar területi revíziós követelések felől tudakozódott a Dísz téren.[32]

A magyar követelések bizalmas körben mégis lassan kezdtek elterjedni, ám arra, hogy ez a kör milyen tág volt, csak egészen halvány utalások mutatnak. A diplomáciai iratgyűjteményekből és a magyar levéltári anyagból csak annyi derül ki, hogy az osztrák és a francia diplomácia rendelkezett bizonyos információkkal a térkép felől. Csakhogy minden jel arra mutat, hogy ezeket az információkat, a Duce ajánlkozása dacára, elsősorban nem olasz közvetítéssel, hanem főleg magyar, ill. utóbb osztrák forrásból szerezték.

November közepén Schuschnigg és Berger-Waldenegg bemutatkozó látogatást tett Mussolininál. A Duce azonban nem hozta elő a Gömbös-féle revíziós tervet, ami azzal magyarázható, hogy a bemutatkozó találkozás napirendjén más, fontosabb témák szerepeltek, valamint azzal, hogy olasz részről úgy ítélhették meg: a szerződéses viszonyban álló Magyarország és Ausztria között még ilyen kényes témában sincs feltétlenül szükség közvetítésre. Az osztrákok így december 13–15-i budapesti látogatásuk alkalmával egyenesen Gömböstől értesülhettek a konkrét magyar követelésekről. A magyar kormányfő ekkor tett említést Schuschnigg, Berger-Waldenegg és Theodor Hornbostel külügyi politikai igazgató előtt a Mussolininak átadott térképekről. Az osztrák kancellár azonban hiába kért másolatot, meg kellett elégednie Gömbös szóbeli ismertetésével. Ebből ő is megtudhatta, hogy a miniszterelnök, néprajzi–nyelvi–földrajzi szempontokat szem előtt tartva, Szlovákia főleg magyarok lakta vidékeire, a történeti Erdély határáig nyúló kelet-magyarországi területekre, délen pedig „egy viszonylag nem nagyon terjedelmes" területsávra tart igényt, s Burgenlandról sem mondott le. Gömbös a Burgenlandra vonatkozó, látványos őszinteséggel előtárt igényének nyerseségét taktikusan mindjárt azzal a kijelentéssel tompította, hogy az osztrák–magyar baráti viszonyra tekintettel e területi követelést nem kezeli politikai kérdésként.[33]

Az osztrák külügyminiszter hazaérkezése után, december 17-én Gabriele Preziosi bécsi olasz követtől igyekezett további adatokhoz jutni a Gömböstervről. Hamarosan kapott is egy térképvázlatot, és az abban foglalt magyar területi követeléseket mértéktartóaknak találta. Ugyanaznap Hornbostelt felkereste Gabriel Puaux bécsi francia követ, hogy tájékozódjon az osztrák delegáció budapesti tárgyalásairól. Hornbostel említést tett Gömbös hárompontos revíziós tervéről, Puaux azonban ezt nagy vonalakban már alighanem

ismerte, ezért bővebb információért másnap a külügyminiszterhez látogatott el. Berger-Waldenegg a követ előtt felvázolta a magyar revíziós követeléseket, ismét kijelentve, hogy azok „meglepően mértéktartóak és megalapozottak" – bár aligha megvalósíthatóak. Puaux, talán a tervezet jobb megismerése céljából, meglepően megértőnek mutatkozott, és úgy nyilatkozott, hogy a kérdés megvizsgálható, ha a magyar igények nem „túl nagy népességre és nem fontos városokra" vonatkoznak. A külügyminiszter e burkolt kérdésre nem adott bővebb választ, de értésére adta a követnek, hogy a beavatottabb olasz diplomácia további részletekkel is tud szolgálni.[34]

A tervezet útja azonban itt véget érni látszik. Semmilyen nyoma sincs annak, hogy a későbbiekben akár Franciaország, akár Nagy-Britannia, akár Németország alaposabban megismerte volna Gömbös revíziós tervét. Ugyanígy nem találtunk dokumentumot arra vonatkozólag sem, hogy a kisantant bármely országa tudomást szerzett volna a tételes magyar igényekről.[35] Megkockáztatható tehát, hogy a tervezet nem került be a nagyhatalmi diplomácia információáramába, tartalmát részleteiben csak a római jegyzőkönyvek aláírói ismerték. E három ország közül Ausztriának semmiféle érdeke sem fűződött a terv elterjesztéséhez, Magyarország pedig – nem csupán a marseille-i merénylet miatt – egyszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy ezt nyíltan megtehesse. A magyar igények ismertetését így egyedül az olasz diplomácia vállalhatta volna, és erre Gömbös többször fel is kérte Mussolinit. A magyar kormányfő már a térkép átadásakor hozzájárult, hogy a Duce Pierre Laval francia külügyminiszter várható itáliai látogatása alkalmával előtárja a magyar igényeket – e „hozzájárulást" persze az erőviszonyok ismeretében inkább kérésnek kell tekintenünk –, majd jó másfél hónappal később egy levelében újból emlékeztette Mussolinit a hárompontos tervezetre és arra, hogy „Excellenciád fel van hatalmazva, hogy a magyar revízió kérdésében közvetlenül tárgyaljon Franciaországgal és más hatalmakkal."[36]

Az olasz–francia tárgyalások azonban más napirendet követtek. A két földközi-tengeri nagyhatalom közeledése már 1934 nyarán, Dollfuss kancellár meggyilkolása után megindult. A német előretörés mérséklését és az afrikai befolyási övezetek ügyének rendezését célzó megbeszélések eredményeként december végén megszületett annak a szerződésnek a szövegtervezete, amelynek aláírására Laval külügyminiszter 1935. január elején Rómába érkezett. A Sándor-palotában és a Dísz téren elégedetlenül vették tudomásul már az olasz–francia közeledést is, és mindvégig gyanakodva figyelték a tárgyalások folyamatát, jóllehet olasz részről váltig tagadták, hogy mindez hátrányosan érintené a magyar revíziós célokat. A magyar külpolitikusok attól tartottak, némi joggal, hogy a revízió számára nehezen megszerzett olasz támogatás elenyészhet az Olaszországot kedvezményekkel kecsegtető francia kapcsolat miatt.

A magyar külügy ezért, mivel a közeledés menetét megakadályozni nem

tudta, igyekezett saját célkitűzéseit – a fegyverkezési egyenjogúságot, kisebbségvédelmi kötelezettségek megerősítését és békés revízió elvi lehetőségének fenntartását – becsempészni a tárgyalási témák közé. Ez az igyekezet nem volt teljesen hatástalan az olasz diplomáciára, a francia fél elzárkózását azonban nem tudták feloldani. Pompeo Aloisi báró olasz külügyi kabinetfőnök, Gino Buti külügyi politikai igazgató és Alexis Léger francia külügyi főtitkár római megbeszélésén napirendre került egy olasz javaslat, amely arra irányult, hogy a szerződéshez csatlakozó jegyzőkönyvnek a területi integritás sérthetetlenségére vonatkozó passzusát a magyar észrevételek tekintetbe vételével némileg módosítsák, Léger azonban felhatalmazás hiányában nem volt erre hajlandó, az olaszok pedig feladták tétova szándékukat.[37]

1935. január 7-én Olaszország és Franciaország megkötötte az egyezményt, melyben a két nagyhatalom az érdekek kölcsönös figyelembevételével rendezte az afrikai ügyekben és a dunai országok viszonyainak megítélésében meglévő nézetkülönbségeit. A jegyzőkönyv szövege is az eredeti maradt: az aláírók a területi integritás tiszteletben tartását megerősítették, és elhatározták, hogy az ellene irányuló propagandától távol tartják magukat.[38]

Az olasz diplomácia a magyar revízió ügyét e tárgyalásokon meglehetősen hátra sorolta. A magyar kormány folyamatos neheztelése – és persze a közép-európai olasz befolyás megőrzésének igénye – rábírta ugyan az olasz felet, hogy halvány kísérletet tegyen egy Magyarország számára kedvezőbb formulának a szerződés szövegébe való beiktatására, ennek azonban nem volt számottevő jelentősége, s végül el is maradt. A magyar területi igények sem Mussolini és Laval 1934. január 5-én és 6-án folytatott hosszabb tárgyalásain, sem az államtitkári szintű megbeszéléseken nem kerültek szóba.[39] Ez nem is meglepő, hiszen az olaszok számára a földközi-tengeri jelenlét és az etiópiai foglalás ügye nyilvánvalóan fontosabb volt, semhogy azt a revízió amúgy is igen kényes kérdése kedvéért kockára tegyék.

Mindez nagyban meggyöngítette a magyar revízió hátországát, hiszen azt jelezte, hogy Olaszország többé nem támogatja a minden irányú magyar területi követeléseket. Jogos volt az a félelem is, hogy a francia–olasz egyezmény inkább Franciaország pozícióit erősíti, ráadásul hátráltatja a tengely létrejöttét. A magyar kormány nem rejtette véka alá csalódását, Gömbös és Kánya pedig a diplomácia finom eszközeivel ki is fejezte neheztelését. Olasz részről nem keltett meglepetést a magyarok oppozíciója, s azt kétféleképpen igyekeztek semlegesíteni. A külügyi apparátus támadólag lépett fel és neheztelni látszott a magyarok elégedetlensége miatt, míg Mussolini több levélben is megismételte a magyar revíziós politika támogatására tett korábbi ígéreteit. Így március 23-án írott levelében azzal igyekezett megnyugtatni Gömböst, hogy „Nagyméltóságodnak programja, mint ahogy azt velem közölte, részemről csak a legnagyobb helyesléssel találkozhatik, és Magyaror-

 szág továbbra is számíthat Olaszország politikai és diplomáciai támogatására nemzeti politikája problémáinak megoldásában". A diplomáciai dokumentumok között ennek ellenére nem találtunk olyat, amelyik arra vallana, hogy a revíziós tervet a későbbiekben felkarolta vagy akár csak felvetette volna.[40]

Végezetül e rövid életű és a megvalósulásnak soha még csak a közelébe sem került tervezet utóéletéről szólunk. Úgy véljük, hogy a terv lassú halálában három fontos körülmény játszott szerepet. Elsősorban az, hogy a marseille-i merényletet követően – Magyarország nem csupán a nemzetközi terrorizmus támogatásának gyanújába keveredett, hanem a Nemzetek Szövetsége el is marasztalta ebben az ügyben – a magyar diplomácia defenzívába kényszerült, és ebben a helyzetben nem tűnt időszerűnek, hogy revíziós követelésekkel lépjen fel.

Az is valószínűnek tűnik, hogy Gömbös sem külföldön, sem otthon nem számíthatott túl sok szövetségesre a terv propagálásában. Egyetlen nagyhatalmi támogatója, Olaszország, nem akarván osztozni a politikai gyilkosságért viselendő felelősségben, igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy távolságot tart Magyarországtól, és inkább Franciaország felé tett gesztusokat. Gömbös ugyanakkor valószínűleg nem alaptalanul viseltetett bizalmatlansággal a revízió kérdésében még mindig eléggé merev magyar diplomatákkal és magas rangú minisztériumi hivatalnokokkal szemben sem, akikről feltételézhette, hogy adott esetben hátráltatnák akcióját.[41] Gömbös egyébként már a Mussolinival való találkozásakor, majd a december közepén Budapesten járt osztrák küldöttség előtt is sejtetni engedte, hogy e program megfogalmazásával nem kívánja utódai kezét megkötni, jelezve, hogy a későbbi kormányok esetleg nem elégszenek meg e követelésekkel.[42]

A miniszterelnök 1936 októberében bekövetkezett halála, majd az új utakat találó revíziós politika esélyeinek megnövekedése aztán végérvényesen levették a napirendről e tervet.

Alább a feljegyzés magyar nyelvű tisztázatát és a mellékletek alapján elkészített rekonstrukciós térképet közöljük.[43] A szövegközléskor a ma érvényes helyesírási szabályokat követtük. Az eredetiben alkalmazott aláhúzásos kiemeléseket kurziválással helyettesítettük.

K 67 14. csomó 223. tétel 582–587. lap[44]

A MAGYAR REVÍZIÓ PROBLÉMÁJA

A tartós és mindenki által hőn óhajtott békét nem lehet *erőszakra* alapítani, azt csak olyan nemzetközi helyzet biztosíthatja, mely az egyes államok jogos életérdekeinek *igazságos* kölcsönös elismerésén alapul.

A trianoni szerződés ezt az előfeltételt nem valósítja meg, a Millerand-féle kísérőlevél viszont utal egy revízió lehetőségére.

I.

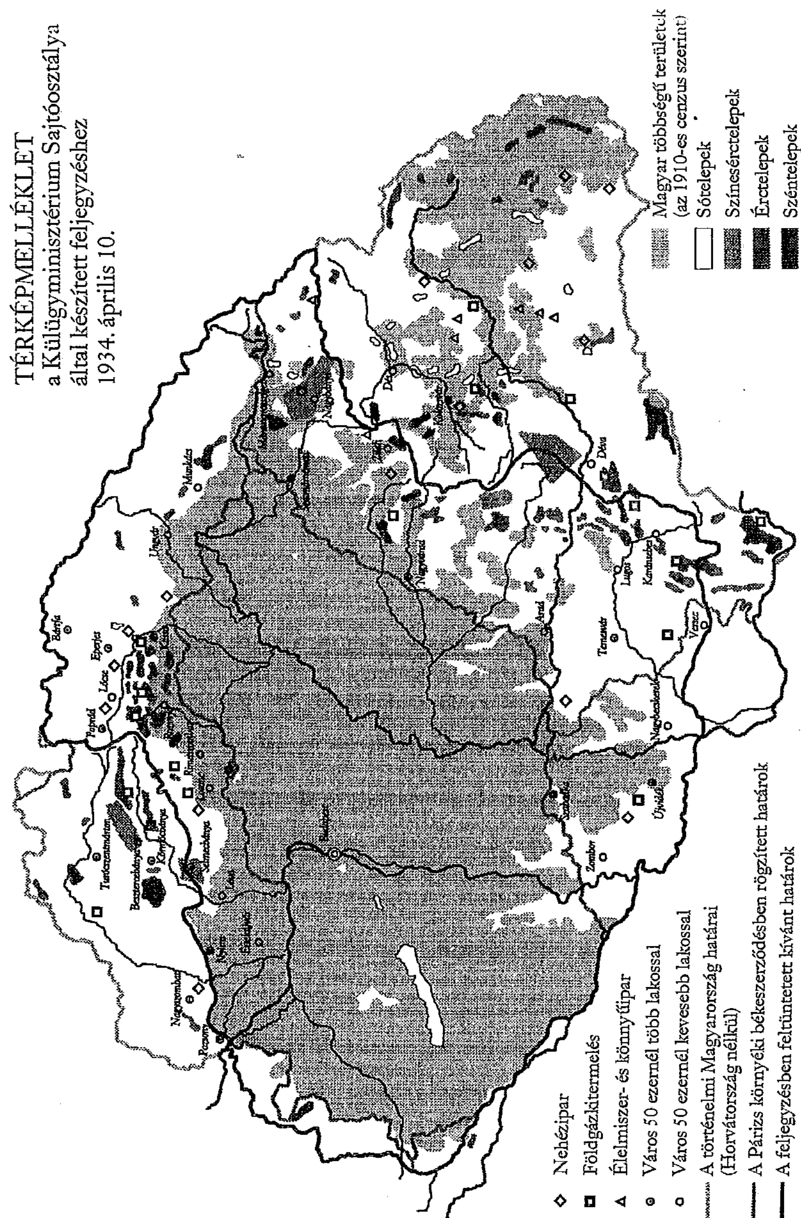
A békét *néprajzi*, *gazdasági* és *földrajzi* tévismeretek alapján és erősen az úgynevezett győzők *katonai* érdekeinek offenzív szellemben való érvényesülése jegyében kötötték meg, elsősorban a szövetséges kisállamok érdekeinek figyelembevételével.

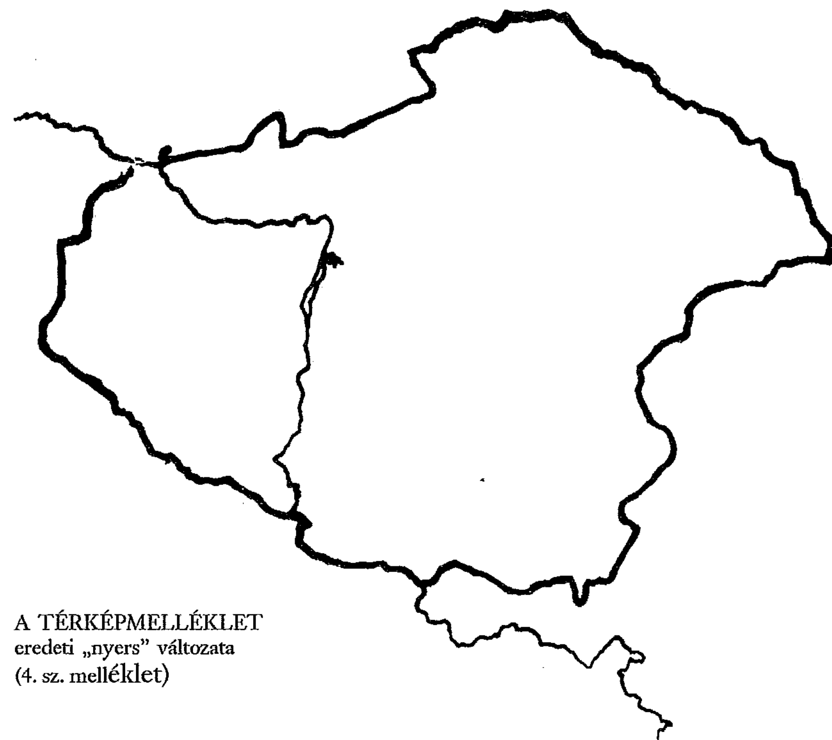
1. Hogy mennyire nem a győzők által hirdetett *nemzetiségi elv*, hanem *imperialisztikus* terjeszkedés valósult meg a békeszerződések művében, azt az 1.) alatt csatolt néprajzi térképen kívül plasztikusan szemlélteti a következő összehasonlítás is:

6,7 millió cseh és
2 millió szlovák részére jut 13,6 millió lakosú államterület.
11,5 millió román részére jut 16,3 millió lakosú államterület.
6,5 millió szerb részére jut 12 millió lakosú államterület.

Ezzel szemben
10,5 millió magyar részére jut 7,9 millió lakosú államterület.
(A fenti számadatok az 1920. évi állapotokra vonatkoznak.)

2. Hogy gazdaságilag milyen katasztrofális helyzetet teremtett a békeszerződés, mutatja egy pillantás a geológiai térképre (lásd a 2. számú mellékletet),

A TÉRKÉPMELLÉKLET
eredeti „nyers" változata
(4. sz. melléklet)

melyből láthatólag Magyarországot úgyszólván minden ipari nyersanyagától: vas- (95%), só- (100%) és fa- (88%) készleteitől megfosztották. Tették ezt azzal a célzattal, hogy gazdaságilag teljesen függő viszonyba kerüljön szomszédaival, és így örök politikai rabságba kényszerüljön. Jelen határai között Magyarország primitív mezőgazdasági állammá degradálódik, holott lakosságának sűrűsége (94 lélek per km^2) sokkal fejlettebb gazdálkodásra utalná.

3. Ami végül a tisztán *földrajzi* szempontokat illeti, a trianoni határ legtöbb szakaszán *nem természetes*, a hegy- és vízrajzi konstellációt figyelmen kívül hagyja és a természeti szempontokat a *katonai offenzív érdekeknek* alárendeli. (Lásd a 3. számú térképmellékletet.) [E melléklet hiányzik. Z. M.]

Nevezetesen:

a) Ha a Duna vonala tisztán földrajzi szempontból természetes határnak minősíthető is, a Dunának Pozsonnyal szemben a csehek javára való átlépése tisztán és kizárólag *stratégiai* jellegű tény.

(Hídfő a Dunántúlra való bevonulás céljából.) Hasonlóképpen kimutatható a stratégiai célzat a határvonal számos pontjának meghúzásánál, így például az Ipoly és Sajó völgyeinek átívelésénél, a határnak a Karancs hegyre való önkényes eltérítése esetében. A Ruszka-Krajnának Csehországhoz való csatolása azt az imperialisztikus célt szolgálja, hogy Csehország és Románia között közvetlen összeköttetés létesüljön és ezáltal Magyarország körülkerítése teljes legyen.

b) A román határ megvonásánál a természetes elhatárolást az erdélyi medence hegyláncának vízválasztója jelentette volna. Ehelyett a határoknak a magyar Alföldbe való mérhetetlen előretolása szemmel láthatóan felvonulási bázist akar teremteni Magyarország elleni hadműveletekhez.

c) Ugyancsak a bevonulás, illetve támadás megkönnyítését célozza a jugoszláv határ mentén a Duna és Dráva szögének önkényes és semmi mással nem indokolható átvágása, valamint a természetes határnak tekinthető Dráva- illetve Mura-vonal elhagyása a zalai részek rovására.

II.

Mint a fentiekből megállapítható, a határvonal kitűzésénél katonai és gazdasági imperialisztikus szempontok domináltak. Következik ebből, hogy ha a békeszerződést az 1919-es háborús mentalitástól mentesen, elfogulatlan európai szellemben igazságos revízió alá vennék, akkor elsősorban fent említett imperialisztikus túlkapásokat kellene orvosolni, illetve a nemzeti és önrendelkezési elvek alapul vételével a határokat úgy rekonstruálni, hogy abban offenzív katonai és gazdasági szempontok ne érvényesülhessenek.

Az egyenlő elbánás elve itt azt követeli, hogy ahol a néprajzi határ a fenti elvekkel nem egészen kongruens, mindkét fél biztonsági szempontjai egyformán vétessenek tekintetbe.

Ezen gondolatmenet – a nemzetiségi elvnek a jogos önvédelmi és gazdasági szempontokkal való összeegyeztetése – alapul vétele mellett a kárpáti medence kiegyensúlyozott politikai határait körülbelül a következő vonal mentén kell keresnünk. (Lásd a transzparens vázlatot. 4. sz. melléklet.)

a) Csehszlovákiával szemben javasolt új határ a néprajzi megoszlást jobban megközelíti. Ruszka-Krajna átcsatolása pedig a *gazdasági kiegyenlítődést* is elősegíti. Gazdasági szempontból az egész rutén föld Magyarországra van utalva. Néprajzi okok a Csehországba való bekebelezést nem indokolják, ezt érezték a békeszerződés szerzői is, amikor részére autonómiát írtak elő.

b) Romániával szemben tervezetünk eliminálja a jelenlegi, Magyarország *biztonsága* szempontjából is igen veszélyes helyzetet. A Magyarországhoz kerülő román nyelvszigetekért bőséges ellensúlyt képeznek az Erdélyben maradó magyar és székely tömegek, eltekintve attól, hogy az idecsatolandó terület nagyobb része lakatlan.

c) Jugoszláviával szemben a természetes határt jelentő Duna-vonal követeléséről (sic) hajlandók vagyunk eltérni – az egyenlő elbánás szellemétől vezérelve – oly módosítás érdekében, amelyet a jugoszláv főváros biztonsága megkövetel.

Összefoglalás

A Kárpátok medencéjének a fent vázolt keretekben való politikai rekonstrukciója:

1. Jobban megközelíti a modern államszervezés első irányelvéül tekintett *nemzeti önrendelkezés* elvét;

2. Az államalkotásnál szintén nem mellőzhető *földrajzi, gazdasági és biztonsági* szempontokat igazságosabban összeegyezteti;

3. Ilyképp úgy politikailag, mint gazdaságilag kiegyensúlyozottabb helyzetet teremt, és ezáltal a *békés fejlődés egészséges és tartós alapjait rakja le.*

JEGYZETEK

* Ezúton mondok köszönetet Pietro Pastorellinek, Stefania Ruggerinek, Plihál Katalinnak és Walcz Amarylisznek kutatómunkám megkönnyítéséért, valamint Pritz Pálnak és Romsics Ignácnak, akik tanácsaikkal segítették munkámat. A térképvázlat elkészítésében Kádár Enéh és Sümeghy Zoltán térképész nyújtott nélkülözhetetlen segítséget. A tanulmány megírása idején az MTA–RSYLFF Alapítvány ösztöndíjában részesültem.

[1] Az etnikai és az önrendelkezési elv együttes hangoztatásának, mint látni fogjuk, kétségkívül volt leplező szerepe – különösen a revíziós külpropagandában. Az is valószínűsíthető továbbá, hogy a korlátozott revízióra vonatkozó utalások, mint afféle tapogatózások, a diplomáciai megbeszélések alkalmával a tárgyalópartner véleményének feltérképezését is szolgálták. Ám úgy véljük, hogy mindez végeredményben mégiscsak a revíziós kérdésben elfoglalt alternatív álláspontokat tükrözi.

[2] Fenyő Miksa szavai az alakulófélben lévő Magyar Revíziós Liga majdani feladatairól. Budapesti Hírlap 1927. július 23. 8. o. Ugyanezt a gondolatot bontja ki Nagy Emil: Az út az orvoslás felé. In *Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata.* Budapest, 1928. 387–402.

[3] Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban OL), K 63. Külügyminisztérium pol.

ir. 1934–39–1650 (1929). Idézi Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között.* Budapest, 1995. 237. o.

[4] Lényegében ez a gondolatmenet húzódott meg már Apponyi Albert grófnak a párizsi békekonferencián 1920. január 16-án elmondott beszéde mögött is.

[5] *I documenti diplomatici italiani* (továbbiakban: DDI), Settima Serie. Vol. VI. 383. Durini di Monza jelentése Benito Mussolini külügyminiszternek. 1928. június 4. Bethlen és Musztafa Kemál megbeszélése. 1930. november 7. *Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919–1945.* IV. kötet. Szerk. Karsai Elek. Budapest, 1967. 265/a. *Documents diplomatiques français 1932–1939* (továbbiakban: DDF), I. Serie. Tome III. 50. De Vienne jelentése Jean-Paul Boncour külügyminiszternek. 1933. január 26. Pritz Pál: i. m. (1995) 239. o. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1991. 182. o.

[6] Pritz Pál: i. m. (1995) 181. és 239–240. o.

[7] A szakirodalom régóta tudott már Gömbös revíziós tervének létezéséről, ám pontos tartalmát nem ismerte. Vö. Carlyle A. Macartney: *A History of Hungary 1929–1945.* New York, 1956. 146–147. o. Ormos Mária: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936.* Budapest, 1968. 342. o., Pritz Pál: i. m. (1995) 181. és 237–239. o., Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936.* Budapest, 1982. 21. o.

[8] Gömbös külpolitikai nézeteinek alakulásához ld. Pritz Pál: i. m. (1982) 26–63. o. és Pritz Pál: i. m. (1995) 165–209. o.

[9] Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló megjegyzései a forradalomról és ellenforradalomról.* Budapest, 1920. 10–11. o.

[10] Szózat 1921. január 1. 1–2. Pritz Pál: i. m. (1982). 33–34. o. Gömbös már zágrábi szolgálata idején is a szerbekkel való együttműködést pártolta. L. Pritz Pál: i. m. (1982). 28. o. A jugoszláv kapcsolathoz fűzött, meglehetősen tartós reményére alapozhatta azt az elképzelését is, hogy a Nyugatra tekintés helyett Magyarországnak a Duna-medencében és a Balkánon kellene teljesítenie kultúraközvetítő hivatását, ahol relatíve kedvezőbb a helyzete. L. Pritz Pál: i. m. (1982). 54–56. o. és Pritz Pál: i. m. (1995). 171. o.

[11] *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója.* II. köt. 85. o. Gömbös képviselőházi beszéde. 1927. március 22.

[12] DDI, Settima Serie. Vol. XIII. 227. Suvich feljegyzése Kányával folytatott megbeszéléséről. 1933. március (17.).

[13] Ulrich von Hassell római német nagykövet távirata Mussolinival folytatott megbeszéléséről. 1933. május 10. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (továbbiakban: ADAP), Serie B. Tom I/1. 220. Ugyanekkor Mussolini Hasselltől is afelől tudakozódott, hogy „konkréte mire irányul Németország revíziós programja". Hassell közölte is magyar kollégájával, Hory Andrással, hogy számíthat olasz hasonló megkeresésre, aki erről azonnal jelentett is Budapestre. Érdemes megemlíteni, hogy Kánya válaszában valószínűtlennek mondta, hogy Mussolini e tárgyban információt kérjen, az okot azonban – hogy a Duce és Gömbös között már lezajlott a diszkrét levélváltás – nem fedte fel előtte. OL, K 63. Külügyminisztérium pol. ir. 1936–39–1491. Hory jelentése Kányának. 1933. május 15. *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* Szerk.

Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, 1968. 9. Hassell jelentése a Külügyi Hivatalnak. 1933. június 30.

[14] A német Külügyi Hivatal utasítása az ankarai (prágai, bukaresti, belgrádi, athéni) követségnek. 1933. május 27. ADAP, Serie C. Tom I/2. 266.

[15] *Bethlen István angliai előadásai.* Budapest, 1933. Bethlen néhány héttel később de Vienne követen keresztül ugyanezt az elképzelést villantotta fel a franciák előtt. L. Romsics Ignác: i. m. 246–250. o.

[16] Bethlen utazásának előkészítéséhez l. Romsics Ignác: i. m. 249. o. 1934-ben a Magyar Revíziós Liga elkészítette a terv propagálását segítő többnyelvű térképeket is, ám azt nem tudjuk, hogy ezek nyilvánosság elé kerültek-e. L. *A Brit Királyi Külügyi Intézetben előterjesztett tervek alapján.* 1:1760000. London, 1934. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár.

[17] OL, K 63. Külügyminisztérium pol. ir. 1936–39–1323 (1933). Wettstein jelentése Apornak. 1933. december 13. A „fent említett utasítást" a Külügyminisztérum 1933. május 15-én küldte el Ghyczy György prágai követhez. L. ugyanott.

[18] OL, K 107. Külügyminisztérium, Népszövetségi Magyar Képviselet iratai. 164. csomó. XIX. 15/biz. Villani Lajos követségi tanácsos körlevele a külképviseleti hatóságoknak 1934. január 5.

[19] OL, K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1934–23–96. Apor feljegyzése Gömbös, Kánya és Suvich 1934. február hó 22-i megbeszéléséről. Kiemelések az eredetiben.

[20] OL, K 67. Külügyminisztérium, Politikai Hírszolgálati Osztály iratai. 14. csomó 223. tétel. 577–580. f. OL, K 66. Külügyminisztérium, Sajtó- és Kulturális Osztály iratai. 219. csomó 1934 I–2. 39140/Res. sz.

[21] OL, K 67. Külügyminisztérium, Politikai Hírszolgálati Osztály iratai. 14. csomó 223. tétel. 582–587. és 589–595. f.

[22] Megkockáztatjuk, hogy ha a munkát valamelyik hivatott intézmény, pl. az Államtudományi Intézet végezte volna, Gömbösnek nem csupán a külügyi apparátus alább bemutatandó ellenkezésével, hanem Teleki és mások tiltakozásával is szembe kellett volna néznie. A miniszterelnöknek így is meg kellett válogatnia Dísz téri bizalmasait, hiszen bizonyára nem felejtette még el, hogy két hónappal kinevezése után hogyan leckéztette őt az apparátus elképzelései és nem eléggé körmönfont szóhasználata miatt. „Sem a jó- sem a rosszakaratú unszolások dacára a kormány eddig nem engedte magát a fent említett álláspontból (ti. általános önrendelkezési jog) kimanövríroztatni – így a Politikai Osztály emlékeztetője. – A magyar kormánynak felfogása a különböző akciók hatása alatt változatlanul az maradt, hogy egy esetleges parciális határkiigazítás előnyeiért az integritás gondolatát és jövőbeni esélyeit kompromittálnunk nem szabad". OL, K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1933–23–13. A Politikai Osztály néhány megjegyzése Gömbös de Vienne-nel folytatott 1932. december 3-i megbeszéléséhez. 1932. december 9. Idézi Pritz Pál: i. m. (1995). 239. o. Az elvi kérdésen túl itt ráadásul minden bizonnyal a külügyi apparátus konzervatív vezetőinek személyes ellenérzése is szerepet játszott, amivel Gömböst mint az új kurzus vezérét fogadták.

[23] OL, K 66. Külügyminisztérium, Sajtó- és Kulturális Osztály iratai. 219. csomó.

1934 I–2. 39140/Res. (35732.) Mengele számjeltávirata Bárdossynak. 1934. május 9. Kiemelés az eredetiben.
[24] Uo. 1934 I–2. 39213/Res./1934. Széchényi levele Mengelének. 1934. június 16.
[25] OL, K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 60. csomó. 1934–21–529. Masirevich Szilárd berlini magyar követ feljegyzés Gömbös, Kánya és Papen megbeszéléséről. 1934. október 7. A kérdéses terület nagysága mintegy 16 ezer km².
[26] Schnurre feljegyzése Gömbössel folytatott megbeszéléséről. 1934. november 2. *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* i. m. 27–1.
[27] A marseille-i merénylet históriájához l. Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben.* Második kiadás. Budapest, 1984.
[28] OL, K 698. Külügyminisztérium, Semsey Andor iratai. 1. csomó. III. csoport. 66–71. f. Gömbös feljegyzése az 1934. november 6-án Mussolinivel folytatott megbeszéléséről. DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 111. Suvich feljegyzése Mussolini és Gömbös megbeszéléséről. 1934. november 6. Az idézetek Gömbös feljegyzéséből valók. A tárgyalásokra általában l. Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (továbbiakban ASMAE). Affari politici (1931–1945). Ungheria (1930–1945). Busta 10. Fasc. 2. Gömbös – Viaggio a Roma. Kánya – Viaggio a Roma c. dosszié.
[29] A tervnek csupán az 1934. április 10-én elkészült vázlatai találhatók meg az Országos Levéltárban, s a Mussolinihoz eljuttatott végső változatot az Olasz Külügyminisztérium Történeti Levéltárának gyűjteményében sem leltük fel. Sem a szakirodalomban, sem a magyar és olasz diplomáciai források között, sem pedig a francia, német és angol forráskiadványokban nem bukkantunk a végleges tervezet nyomára. De nem adnak több információt az egykorú sajtócikkek és az általunk ismert korabeli naplók és visszaemlékezések sem. Sajnos sem Pompeo Aloisi naplója, sem Suvich visszaemlékezései, sem pedig Gömbös barátjának és munkatársának, Antal Istvánnak az emlékiratai nem tartalmaznak még utalást sem a térképek átadására. Antal a tárgyalások fő témájául a marseille-i merénylet kapcsán követendő taktika egyeztetését nevezi meg, Aloisi éppen csak említést tesz Gömbös érkezéséről, Suvich memoárja pedig ebben a kérdésben nem nyújt támpontot. Vö. Antal István: *Emlékiratok.* Kézirat. MTA Történettudományi Intézet. 582. o. Baron (Pompeo) Aloisi: *Journal (25 Juilliet 1932–14 Juin 1936).* Párizs (1957). 228. o. Fulvio Suvich: *Memorie 1932–1936.* Milano, 1984. Az áprilisi vázlat és a novemberben átnyújtott tervezet között azonban csak egészen csekély eltérések lehetnek, hiszen minden egykorú megjegyzés, amit különböző országok kisebb-nagyobb mértékben beavatott diplomatái a Mussolininak átadott térképre tettek, érvényes a térképvázlatra is. Egyetlen zavaró momentum mégis akad a szakirodalomban. C. A. Macartney könyvében idézi Baross Gábor országgyűlési képviselő, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének országos elnöke egyik hozzá írott levelét, mely szerint 1935 elején Gömbös szűk körű értekezleten megmutatta az általa követelt revíziós határvonalat, amely „nagyjából magában foglalta a trianoni határ mentén fekvő összes túlnyomóan magyarlakta területet, valamint a székely körzeteket egy Erdély közepén átvezető folyosóval". L. Carlyle A. Macartney: i. m. 147. o. 3. lábjegyzet. Ez azonban nyilvánvalóan téves, s itt három magyarázat lehetséges: vagy Barosst, vagy Macartneyt csalta meg az emlékezete, vagy Gömbös – hogy az erősebb kritikának elejét vegye – csakugyan úgy tájékoztatta hallgatóságát, hogy követelései a Székelyföldre és a korridorra is vonatkoznak. Az mindenesetre bizonyos, hogy a Mussolininak átadott revíziós igények között ez a terület nem szerepelt. (Az eredeti levelet nem találtuk meg az Országos Levéltár Filmtárában őrzött Macartney-dokumentumok között.)
[30] A népességi adatok kiszámításához az érintett országokban 1930–1934 között tartott népszámlálásokról kiadott hivatalos jelentéseket használtuk. (A magyarországi cenzus az 1930. december 31-i állapotot rögzíti, Csehszlovákiában és Romániában 1930 decemberében, Jugoszláviában 1931 márciusában, Ausztriában 1934 márciusában tartottak népszámlálást.) Ausztriához: *Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung vom 22. März 1934 bearbeitet vom Bundesamt für Statistik. Burgenland.* Wien, 1935. 20–21. o. Csehszlovákiához: *Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930.* Díl. I. Praha, 1934. 79–80. o. Jugoszláviához: *Definitivni rezultati popisa stanovništa od 31 marta 1931 godine.* Knj. II. Belgrad, 1937. VIII–IX. és 6–8. o. Romániához: *Recensământul general al populației României din 29 Decemvrie 1930.* Vol. II. București, 1938. 8–9., 58–59., 116–119., 134–135., 224–227., 232–233., 276–277., 384–385., 394–395., 402–403., 408–409., 414–415., 420–421. és 468–469. o. Magyarországhoz: *Az 1930. évi népszámlálás.* I. rész. Budapest, 1932. 23* o. A nemzeti kisebbségek létszámának megállapításához minden esetben az anyanyelvi adatokat vettük tekintetbe, kivéve a csehszlovák adatsorokat, amelyek csak a nemzetiségi hovatartozást tüntetik fel. A jugoszláviai népszámlálás szintén hiányzó adatait a következő kiadványokból pótoltuk: *A Jugoszláviához csatolt területrészek községeinek népessége anyanyelv szerint az 1910. évi magyar és az 1921. illetőleg az 1931. évi jugoszláv népszámlálások adatai alapján.* (Budapest) 1941. és Kocsis Károly: *Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban.* Budapest, 1990. 114. o. Meg kell említeni, hogy a kisantant államainak népszámlálási eredményeit Magyarországon erős fenntartásokkal kezelték, és helyettük sokszor az 1910-es magyarországi cenzus adataira hivatkoztak. E felmérés szerint a Gömbös-tervben visszakövetelt területen 1910-ben összesen 6,42 millió lakos élt, köztük 2,16 millió magyar, 1,4 millió román, 720 ezer szlovák, 960 ezer német, 480 ezer délszláv, 460 ezer rutén és 240 ezer egyéb anyanyelvű. L. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása.* I. rész. Budapest, 1912. 1–458. o. és *Az 1920. évi népszámlálás.* I. rész. Budapest, 1923. 28*–29* o. Az egyéb nemzetiségek kategóriájába – az eltérő szempontú és finomságú adatfelvételek miatt – némely esetben a tételes bontásban is felsorolt nemzetiségek lélekszám-adatai is bekerültek.
[31] *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, Series C. Vol. III. 310. Hassell római német nagykövet távirata a Külügyi Hivatalnak. 1934. november 8.
[32] OL, K 63. Külügyminisztérium pol. ir. 1936–39–6395. és 6593. Napi jelentés Kánya és Kobr 1934. november 19-i, valamint Hory és Kobr november 26-i megbeszéléséről. (Másolatok.)
[33] ASMAE, Archivio di Gabinetto (1923–1943). Parte Seconda (1930–1943). Serie I. Busta 6. Fasc. 1. 22. f. Suvich feljegyzése Mussolini és Schuschnigg megbeszéléséről. 1934. november 17. Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Neues Politisches Archiv (továbbiakban: HHStA NPA). Fasc. 480. 288–291. f. Hornbostel feljegyzése Schuschnigg és Berger-Waldenegg budapesti tárgyalásairól. 1934. december 17. Idézi Pritz Pál: i. m. (1982). 21–22. o. és Pritz Pál: i. m. (1995). 181. o.
[34] DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 305. és 310. Preziosi két távirata Mussolininak.

1934. december 17. és december 19. DDF, I. Serie. Tome VIII. 271. és 289. Puaux két távirata Laval külügyminiszternek. 1934. december 17. és december 19. Az ekkor már a bécsi követséget vezető Apor év végi jelentése szerint a magyar revíziós igényeket az osztrák külügyminisztériumban megértően fogadták, mert meggyőződtek arról, hogy a kormány „nem kíván lehetetlen dolgokat, nem kívánja vissza az integer Magyarországot, azonban az általa követelt minimum nélkül nem lehet a közép-európai kérdést rendezni". Apor beszámolt Puaux nagyobb rugalmasságra utaló megjegyzéseiről is. Apor jelentése Kányának. 1934. december 28. OL, K 81. Külügyminisztérium, Bécsi Követség és Konzulátus iratai. 564. csomó. 1934 Bizalmas. 1934–547/biz. sz.

[35] Gömbös terve nyilvánosságra kerülése esetén feltétlenül nagy visszhangot váltott volna ki, ezért az egykorú sajtó és a publikált diplomáciai iratok hallgatása arra utal, hogy a terv csak az említett szűk körben vált ismertté. Gömbös római tárgyalásainak kisantantbéli visszhangjához l. OL, K 63. Külügyminisztérium pol. ir. 1934–23/7–3058. alapszám.

[36] Hornbostel feljegyzése Schuschnigg és Berger-Waldenegg budapesti tárgyalásairól. 1934. december 17. HHStA NPA Fasc. 480. 288–291. f. Gömbös levele Mussolininak. 1934. december 31. (Német nyelvű másolat.) OL, K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1935–23–12 (7).

[37] DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 395. Buti napijelentése Aloisi, Buti és Léger megbeszéléséről. 1935. január 5. (Valamint ASMAE, Archivio di Gabinetto (1923–1943). Parte Seconda (1930–1943). Busta 331. Corrispondenza relativa alla visita di Laval a Roma. 1935. f. 127–128.) A francia–olasz tárgyalásokra és ezek magyar visszhangjára l. Ormos Mária: i. m. (1968) 341. o. Pritz Pál: i. m. (1982). 176–178. o.

[38] L. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Második kiadás. Budapest, 1983. 359–362. o.

[39] Vö. DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 391., 395. és 399. és DDF, I. Serie. Tome VIII. 414.

[40] Pritz Pál: i. m. (1982). 191–203. o. OL, K 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1935–23–1. Kánya távirata Villaninak. 1935. január 3. DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 427. Preziosi távirata Mussolininak. 1935. január 10. OL, K 63. Külügyminisztérium pol. ir. 1935–23/7–470. Napi jelentés Kánya és Aloisi megbeszéléséről. 1935. január 11. (Másolat.) Gömbös és Mussolini levélváltásához l. Kerekes Lajos: *Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia.* Budapest, 1963. 161–167. o. Mussolini levele Gömbösnek. 1935. március 23. (Fordítás.) OL, K 35. Miniszterelnökség. Gömbös Gyula iratai. 1. csomó. A/1. dosszié 10–11. f.

[41] Eléggé közismert, hogy Gömbös impulzív karaktere és radikális politikai elgondolásai milyen ellenállást váltottak ki a Bethlen idején kiépült kormányzati apparátus jelentős részében, különösen az amúgy is rátartibb külügyi körökben. Vö. Pritz Pál: i. m. (1995). 181–182. o. Ezt Gömbös is pontosan érzékelhette, és ezért a minisztérium és a diplomaták megkerülésével készíttette és juttatta el a térképeket Angliába – ennek továbbítását a londoni követ még megakadályozta –, majd később, immár személyesen, Mussolinihoz. Az apparátus bevonásának hiányára utal az is, hogy a Külügyminisztérium és a követségek távirat- és levélváltásaiban nem esik szó a tervről, amit csak azzal tudunk magyarázni, hogy még a missziók vezetőit – és talán a

minisztériumi elöljárók legtöbbjét – sem avatták be a Mussolininak átadott tervezet részleteibe. Nem tudjuk pontosan, milyen széles lehetett a beavatottak köre. Kánya külügyminiszter természetesen tudott a tervről. (Vö. DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 427. Preziosi távirata Mussolininak. Bécs, 1935. január 10.) Tudjuk azt is, hogy a Külügyminisztérium Sajtóosztályáról a tervezet még tavasszal átkerült a Miniszterelnökség Pataky Tibor vezette Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályára, arra azonban nincsen pozitív bizonyíték, hogy a tervet máshol is ismerték volna.

[42] DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 111. Suvich feljegyzése Mussolini és Gömbös megbeszéléséről. 1934. november 6. Preziosi távirata Mussolininak. 1934. december 17. DDI, Settima Serie. Vol. XVI. 305.

[43] A részint csonka, részint igen kezdetleges technikával készült térkép rekonstruálásakor a hiányos vagy pontatlan részeknél a tervezet szellemében minimális korrekciókat kellett végeznünk. A rekonstruáláshoz az 1934-ben már elavultnak tekinthető csatolt térképek helyett az ekkor forgalomban lévő jobb térképeket használtuk. Móricz Miklós – Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe az 1910-es népszámlálás alapján.* 1:1000000. Budapest, 1919. Kogutowicz Károly: *Magyarország politikai térképe.* 1:2400000. (Budapest) 1925. Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe az 1910-es népszámlálás alapján.* 1:1000000. 3. kiadás. Budapest, 1927. *Magyarország gazdasági térképe.* 1:1500000. 4. kiadás. Szerk. Fodor Ferenc. Budapest, 1930. Cholnoky Jenő – Kogutowicz Károly: *Magyarország hegy- és vízrajzi térképe.* 1:2400000. (Budapest) 1931. A közismert Teleki-féle nemzetiségi térkép egyéni ábrázolási technikája miatt számunkra nem volt alkalmas. Az egykorú szempontoknak megfelelően így kiigazított határvonal a digitális feldolgozási periódusban már nem szenvedett torzulásokat. A hivatalos területi adatokhoz viszonyított hibahatár minden ellenőrzési ponton 4% alatt maradt.

[44] A magyar nyelvű tisztázat három térképmellékletet is tartalmaz: 1. *Magyarország néprajzi térképe az 1900. évi népszámlálás szerint.* 1:2400000. Terv. Cholnoky Jenő. (Budapest) Magyar Földrajzi Intézet (1900). (A korabeli középiskolai atlaszból ismert térkép.) 2. *A magyar birodalom és a szomszédos országok határos területeinek földtani térképe.* 1:900000. Szerk. id. Lóczy Lajos, Papp Károly. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság, 1922. Fotómásolat. (A térképre ismeretlen kéz bejelölte a kívánt mértékű revízió által érintett területeken található érc-, nemesérc- és sótelepeket.) A 3. sz. melléklet nem található az iratok között. 4. sz. A kívánt országhatár megközelítő vonala pauszpapíron. 1:2400000.

Lengyel Attila

MILOTAY ISTVÁN*

Az első világháború utáni magyar szellemi életet meghatározó személyiségek közül leginkább Szekfű Gyulára és Szabó Dezsőre szokás hivatkozni. Kissé méltatlanul (vagy bizonyos korszakban szándékosan) megfeledkeztek Milotay Istvánról, vagy leegyszerűsítve értelmezték őt, aki pedig korának talán legtermékenyebb és legbefolyásosabb publicistája volt. Harminc éven át minden héten legalább egy vezércikke megjelent. „S akikhez szólt, el is olvasták írásait. Tudatformáló szerepe olvasótáborán belül jelentékeny volt annak ellenére, hogy eredeti, filozofikus mélységű gondolatok nem kerültek ki tolla alól, még kevésbé állítható, hogy valamiféle önálló ideológiát alkotott volna." – írta róla Sipos Péter egy tanulmányában.[1] Milotay írásaiból azonban kirajzolódik egyfajta talán populáris, de határozott irányokat adó politikai program, mely a középosztály értelmiségi csoportjait megcélozva az úriság presztízsének korszerűsítésével kívánta a magyar társadalom modernizálását elérni.[2] Az olvasóival való gondolati azonosulásról sohasem feledkezett meg. Mindenre érzékenyen és azonnal reagált, nem hagyva ki vagy tévesztve bármit is szem elől, ami olvasói érdeklődésére számot tarthatott, legyen az bel-, kül- vagy kultúrpolitikai esemény. „Nekem az jutott osztályrészemül, hogy (...) egy pillanatra se tudjam elválasztani a magam egyéni sorsát, örömét vagy szenvedését az egész magyarság sorsától, s hogy mint eleven ideg, mely együtt érez és él a nagy egésszel, reagáljak annak minden élményére és változására."[3] Annak ellenére, hogy szerkesztőként több ízben is lapot váltott, írásaiban igazán számottevő szemléletbeli változások nem mutatkoznak. Cikkei alapján jól rekonstruálható az „úri középosztály" értelmiségi-hivatalnoki rétegeinek hangulata, eszmei-politikai mozgása a dualizmus végnapjaitól a Horthy-rendszer bukásáig.

„... azt szerettem volna, hogy lehetőleg egységes, folyamatos képét adjam annak a küzdelemnek, melynek vezérmotívuma, ha ugyan helyes ez a meghatározás, a magyarság külső és belső öncélúsága volt, s ezzel kapcsolatban olyan politikai, erkölcsi és szellemi értékek kultusza, amelyek nélkül ez

az öncélúság elképzelhetetlen."[4] A magyarság sorsa cikkeiben két nagy kérdésben összegződik. Ezek a magyarság lelki és faji épsége, valamint az ezeréves nemzeti és politikai integritás.

Trianon gyökerei

A kiegyezés körüli viták a világháború után újra felelevenedtek, alig kevésbé osztva meg a közvéleményt, mint megszületésükkor. Milotay István is szükségesnek tartotta, hogy legalább 1867-ig visszanyúljon ahhoz, hogy Trianon gyökereire rávilágíthasson. 1867-et ugyanis több szempontból fordulópontnak tekintette. Véleménye szerint az akkor még „egészségesen tagolt" magyar társadalom lényeges változáson ment át a kiegyezést követő évtizedek alatt. Akkor ugyanis jelen volt még egy, a történelmi tradícióira büszke, a haladás iránt fogékony arisztokrácia; egy olyan népes középbirtokosi rend, amely politikai és gazdasági függetlenséggel rendelkezett; egy olyan honorácior osztály, amely ugyan szegény, de a kultúra iránt fogékony volt; egy konzervatív, tehetséges és erkölcsileg komoly súllyal rendelkező iparos és kereskedő réteg; egy olyan parasztság, amelynek majdnem minden tagja rendelkezett földtulajdonnal, szabad volt és szűzi érintetlenségben, szellemi jóravalóságban élt.[5] Az átalakult társadalomban „sehol egy születési arisztokrácia múltjához viszonyítva harminc év alatt így le nem romlott, sehol a birtokos középosztály ennyire fel nem morzsolódott, politikai befolyása, anyagi függetlensége ennyire le nem hanyatlott, sehol a kereskedőrend annyira ki nem cserélődött, sehol a nemzeti kisiparosság ennyire el nem vérzett, sehol a parasztság ilyen tömegei föld nélküli proletariátusba nem süllyedtek, sehol az értelmiség s a kultúra hatóeszközei ennyire új kezekbe nem kerültek, sehol a nemzeti közgondolkodás tegnapi önmagától ennyire el nem távolodott és el nem szakadt (...) s ami Magyarországon ma a politikában, társadalomban, gazdasági életben, az irodalomban, a sajtóban uralkodik, nem a nemzeti társadalom régi erőinek a továbbfejlődése és felerősödése útján állott elő, hanem új, merőben idegen sejtszövetek közbetolódásának és elhatalmasodásának, a régiek megbénulásának és elnyomorodásának eredménye (...) Itt nem egy régi világ alakult, fejlődött újjá, hanem egy új ült a régi nyakába, annak erőforrásait saját külön célú gyarapodásának szolgálatába állítva."[6] E hanyatlást vizsgálva két okot jelöl meg: a Monarchián belüli „gyarmati függőségünket" Ausztriától, illetve a „belső gyarmatosítást", amelyet úgymond egy idegen faj, a zsidóság végzett el.

A gyarmatosításokért azonban a gyarmatosítókon túl felelősség terhelte az arisztokráciát is, mely óriási birtokaival konzerválta az antidemokratikus földviszonyokat, történelmi nevekkel fedezte az idegen banktőke térhódítá-

sait, de felelőssé tette a Munkapártot is, mely hatalmát erőszakos, korrupt úton gyakorolta, és nem volt képes a magyarság megerősödését biztosítani. A „belső gyarmatosítás" eredményeképpen a gazdaság, politika, kultúra terén hegemón helyzetbe került zsidóság térnyerésével a magyarság saját országában „másodrangú nemzetiségi" sorba került. A fenti folyamat két okból is veszélyes – mutatott rá Milotay –, egyrészt, mivel a nemzetiségek gazdasági térhódítása és az osztrák politika a magyarságot gyöngíti, s felidézi a Monarchia, illetve a Magyar Királyság felbomlásának veszélyét, másrészről pedig az „idegen faj" térnyerése a hivatali pályákon a középosztálybeli értelmiségi csoportok rovására, megbontja azt a Milotay által feltételezett egységet, amely a volt honorácior értelmiségieket a faluval szoros kapcsolatban tartotta. „A háború előtti fél század politikai és uralmi rendszere áldozatul vetett minket egy idegen hatalom gazdasági, politikai, kulturális pusztításainak, amely egyrészt erőszakkal, a fegyverekre támaszkodva útját állta a nemzeti gondolat érvényesülésének, másrészt állami és társadalmi életünk minden vonatkozásában eltorzította, hamis utakra, hamis képzetekre, egy hamis ideológia kultuszára vezette az egész magyar közgondolkodást. Nacionalizmusnak nevezni azt a gondolatrendszert, azt az érzelmi világot, amelyet a szabadelvű párti uralom fél évszázadon át a magyar társadalom lelkébe ontott, nem egyéb, mint rosszhiszemű meghamisítása mindannak, ami 67 után történt Magyarországon."[7]

Milotay szerint a nemzeti öntudat megrendülése, az idegen érdekek kiszolgálása a nemzetiek hátrányára is olyan tényező volt, amely Trianonhoz vezetett. Az évszázados magyar önállósági politikára hivatkozva ítéli el a háború előtti magyar politikai pártok és sajtó tevékenységét, amiért az ország oly mértékben a német világhatalmi gondolat befolyása alá került, hogy ez lehetetlenné tette egy öntudatos hazai közvélemény kialakulását. Ennek a politikának eredményeképpen a magyarság elvesztette az iránta korábban megnyilvánuló szimpátiát az angol, francia, olasz köztudatban, „amit a német túlsúly elleni múltbeli élethalálharcaink" alakítottak ki.[8] A *Morning Post* tudósítója „szekérhez láncolt kutyához" hasonlította a magyarokat szolgai viselkedésükért a világháború alatt, melyen Milotay szerint semmi csodálkoznivaló nincsen, de annál elgondolkodtatóbb, hiszen „ez az erős, tiszta és határozott nemzeti öntudat és nemzeti önzés megóvott volna bennünket attól, hogy érdekeinket a végső bomlásig azonosítsuk és összekeverjük a mi életcélunkkal ellentétes érdekekkel, s ez utóbbiak által túllicitáltassunk és elhomályosíttassunk önmagunk előtt. Ez az igazi erős nemzeti öntudat – idejében határt kiáltva a másokért való vérontásnak – biztosíthatta volna számunkra a tisztességes békét,"[9] és elkerülhetővé tette volna a megszégyenítő feltétlen kapitulációt.

A nemzetiségi kérdés elfajulásának okait a XIX. század liberalizmusában

jelölte meg, mely a szabadság, a nemzeti erő, nemzeti állam mindent elsöprő gondolataival alapjaiban támadta meg a régi magyar állami egységet. A liberalizmus, bármilyen furcsa is – vallotta Milotay –, alapjaiban türelmetlenebb és reakciósabb volt a nemzetiségi viszonylatokban, mint a régi rendiség, amely összenőtt a partikularizmussal, a történelmileg kialakult autonómiákkal, Erdély vagy a szepesi városok különállásával. A liberalizmus viszont mindent általánosítani, egységesíteni akart. A papírformát próbálta – mindenhatóságában bízva – a régi valóságok helyébe léptetni. A legfőbb hangsúlyt a nyelvre helyezte, megfeledkezve arról, hogy a magyar nyelvhez való visszatérés gondolata is egy idegen nyelv erőszakolt használatának ellenhatásaként született. „Ezért akart mindenkit tűzön-vízen magyarosítani, legalább nyelvében, s ezért hitte, hogy az ötvenkrajcáros magyar név egyben magyar öntudatot és nemzeti beolvasztást is jelenthet."[10] A nemzetiségeket más, jobb nemzetiségpolitika esetén is elvesztettük volna, írta később, hiszen a csehek példáját véve alapul – akik vezető szereppel rendelkeztek a hadsereg, az ipar területén –, a tartományi autonómia, politikai, kulturális egyenjogúság ellenére is cserbenhagyták a Monarchiát, sőt az ellenséges országokban még cseh légiókat is szerveztek ellene. De „az »elnyomott« magyarországi oláh, tót, horvát ezredek vitézül verekedtek, nem ők, politikusaik hagytak cserben a veszély óráiban."[11] A fenti állítások mellett elismeri, hogy kétségtelenül rossz nemzetiségpolitika folyt Magyarországon. Ezért ha a történelmi Magyarország visszaszerzése – akár békés, akár fegyveres úton – megvalósul, a nemzetiségekhez fűződő viszonyt alapjaiban meg kell változtatni. Később, 1940 nyarán *Az új Közép-Európa és a kisebbségi kérdés* című cikkében a következőképpen ír. Mivel a kisebbségek ügye európai s főleg kelet-európai kérdés, ezért csak általános, minden államra kiterjedő és egyformán kötelező rendezéssel oldható meg. Erre történt szerencsétlen kísérlet az első világháborút követően, amikor is a „hazug elvek hazug módon" történő alkalmazása vezetett oda, hogy a jó elgondolások csak ígéretek maradtak, míg ami rossz volt a tervezetekben, ahhoz viszont ragaszkodtak a békét diktálók. A helyes kisebbségi politikát röviden úgy fogalmazta meg, hogy minden állam köteles azokat a jogokat biztosítani többségként, melyekre kisebbségben jogot formálna.[12]

A Károlyi-kormány bírálata

A polgári forradalom győzelme után írt cikkeinek meghatározó eleme az önálló Magyarország, az állami egység, a területi integritás követelése a Károlyi-kormánytól. Kényszerűen vette tudomásul, hogy Magyarország csak forradalmi úton, és az általános káosz közepette tudta visszaszerezni azt, amit

négyszáz éve elvesztett. Jobb lett volna törvényes formák között visszanyerni az önrendelkezés jogát, az állami és politikai önállóságot, szabadságot – állította –, és azt a „kibérelt lelkiismeretű külpolitikai rendszert" tette felelőssé, ami elmulasztotta a háborúba lépés előtt feltételekhez kötni „áldozatainkat". Elmarasztalását súlyosbítja, hogy mikor a német világuralmi törekvésekkel szemben lehetőség lett volna a világháború folyamán a nyugati hatalmak jóindulatának megnyerésére és biztosítására, akkor sem történt meg azoknak a feltételeknek a rögzítése, melyek a külön magyar célok és a külön magyar állami individualitás érvényesítéséhez szükségesek lettek volna. Az adott helyzetben egyetlen lehetséges útként az állami és nemzeti lét megmentésére a háború megrövidítését, mielőbbi befejezését jelölte meg. Sürgette a katonák azonnali hazahozatalát, hadba állítását, hiszen az ország minden irányban nyitott határai könnyen megszerezhető zsákmányt jelentettek a területi gyarapodásra vágyó szomszéd államok számára. Erőt kell mutatni – követelte –, legalább az utolsó percekben mindenáron, s Magyarország teljes kiszolgáltatottságát mielőbb megszüntetni és megvédeni minden jogtalan területrabló kísérlettel szemben. Írásaiban sorozatosan figyelmeztette Károlyit – aki továbbra is a wilsoni elvekben bízott, melyeket ekkor a győztesek markáns értelemben már régen feladtak –, hogy amennyiben a békekongresszus Felső-Magyarországot a csehek, Erdélyt a románok, a Délvidéket pedig a szerbek birtokában találja, akkor csak ábránd, hogy onnan kiparancsolja őket. Károlyiék idealizmusát önmaguk és a közvélemény altatásának nevezte. Elismerte, hogy a Károlyi-kormány rendkívül súlyos helyzetben óriási feladatot vállalt magára. Éppen ezért ezt a vállalkozást „szinte az egész magyarság osztatlan bizalma és reménykedése kísérte, mert az ország területi integritásának a biztosítását, nemzetiségekkel való békét, végveszély esetén a fenyegetett határok védelmét hirdette legszentebb kötelességének."[13] Szerepe fontosságát a forradalom által hatalomhoz juttatott kormányzat azzal a kijelentésével is erősíteni kívánta, hogy ezeknek végrehajtására egyedül ő képes, továbbá „az antanthatalmak iránta vannak egyedül azzal a méltánylással és jóakarattal, mely Magyarországot még megmentheti s a nemzetiségeket nemkülönben egyedül ő képes a magyarság iránt barátságra és békés megegyezésre bírni."[14] A nemzetiségekkel való békés megegyezés lehetőségében Milotaynak semmi bizodalma nem volt, de néhány héttel a kormányzás megkezdését követően afelől sem maradtak kétségei, hogy Lovászi Mártonnak a parlament egyik utolsó ülésén tett kijelentése, miszerint ők az antant barátai, s hogy ez a barátság, szimpátia kölcsönös, nem értékelhető többre, mint a Károlyi-párt háborús külpolitikájának nyílt megvallása. Az azóta eltelt idő nem igazolta az erre a barátságra alapozott reményeket. 1918 decemberétől Milotay ezért írásaiban egyre keményebben bírálja Károlyi Mihályt az antant országaiba vetett vak bizalmáért, a határvédelem szervezetlenségéért, hatalmi bázisának fokozatos beszűküléséért. Magyarország akkor sem veszthetett volna többet – állította keserűen –, ha nem Károlyi–Kunfi–Jászi, hanem Tisza–Andrássy–Apponyi teszik le a fegyvert. Felháborodva szólította fel a kormányzatot, hogy ne bizalomra és optimizmusra alapozza tevékenységét, hanem szembesüljön végre a realitásokkal. Vegye észre, hogy a nyugati hatalmak számára fontosabbak a saját stratégiai érdekeikkel megegyező, a kisantant országainak a háború alatt tett ígéretek beváltása, mint a magyar ügy felkarolása.

Károlyiék az antanttal való jó kapcsolataikra hivatkozva nyertek belső bizalmat, azonban külpolitikai sikerekre hiába várt a közvélemény. Az eredménytelenség okát Milotay Magyarország kiszolgáltatottsága mellett a hazánk nemzetközi képviseletével megbízottak alkalmatlanságában látta. „Nem tudjuk elképzelni, hogy az Ignotus, Kéri Pál és Vadász Miklós küldetése, vagy a Bédy-Schwimmer Róza missziója[15] előtt és azon kívül egyéb ne történt volna e cél érdekében. Ellenkezőleg: itt is azt kell remélnünk, hogy már annyi minden történt és olyan eredménnyel, hogy azon ezek az urak semmit nem ronthatnak, vagy annyi minden, hogy azon Bédy-Schwimmer visszautasítása sem változtathat. Azt, hogy a kormány minden reménye és összeköttetése, záloga és reménysége Ignotuson és feminista kollégáján kezdődjék és végződjék, rossz tréfának tartanánk, méltatlannak hozzánk és visszautasítanánk. (...) Ha Apponyi és Andrássy tétlenül itthon bujdoshatnak, ha a magyarság olyan sok világszerte ismert és elismert neve itthon lappanghat, ahelyett, hogy a kormány megbízásából odakint fáradoznék, ha már Ignotus, Vadász Miklós és Bédy-Schwimmer Róza is elégségesek hozzá, hogy azt, ami a javunkra még hátravan, odakinn elvégezhessék, akkor a szerb-román és cseh-szlovák megszállás tényei nem igazak, csak rossz álmok, amelyekből előbb vagy utóbb, de legkésőbb a békekonferencián bizonyosan fel fogunk ébredni."[16]

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Linder Béla hadügyminiszter is lelkesen helyeselte Károlyi súlyos tévedésnek bizonyuló bizalmát az antanthatalmak szándékait illetően, és hibát hibára halmozva járult hozzá, hogy egyre nagyobb területek kerülhessenek komoly ellenállás nélkül idegen megszállás alá.[17]

Az elhibázott, s a nemzeti érdekeket pacifista érzelmekkel helyettesítő politika egyenes következményeként értékelte az 1919 elejére kialakult helyzetet, a kormány egyre szűkülő hatalmát, válságos helyzetét. A pacifista ígéretekben egyáltalán nem bízó Milotay írásai pontosan követték a területi változások által leginkább érintett rétegek egyre fokozódó elkeseredését, revansvágyát, bűnbakkeresését.[18] „Humbug minden pacifista jelszó, szemfényvesztés minden nemzetköziség, árulás minden türelem! A mi számunkra csak egy igazság maradt: fogat fogért, szemet szemért s csak egy menekvés: a gyűlölet."[19]– írta a „magyar irredentát" köszöntő cikkében.

A Tanácsköztársaság elől Bécsbe menekült, ahonnan csak 1919 őszén tért haza, és indította el ismét szeptember végén az *Új Nemzedék*et, de ezúttal már napilapként. A Tanácsköztársaságot „értékelve" őrületnek minősítette, hogy „meg kellett érni, hogy [hazánk – L. A.] a leghitványabb belső ellenségeitől csak külső ellenségének segítségével szabadult. A román történelem el fog dicsekedni vele, hogy a magyarság a román nemzet kegyelméből emelhette fel magát a szégyen, a megaláztatás, az öngyilkos öntudatlanság kínjaiból és sötétségéből az emberhez és néphez illő élet világosságába."[20]

A megújulás esélye – a „keresztény magyarság új honfoglalása"

A háború elvesztése, a forradalmak élménye és az országra kényszerített békediktátum sem hozott radikális változást Milotay ideológiai-politikai felfogásában. A publicisztikájának megszokott gondolati elemei közül egyesek nagyobb hangsúlyt kaptak és a megváltozott körülmények között új tartalommal telítődtek. A trianoni békét elutasította, megszavazását történelmi bűnnek minősítette. Az a tény, hogy a nemzetgyűlés, amely az egységes és oszthatatlan Magyarország jelszavával kapta mandátumát, elfogadta a diktátumot, véleménye szerint azt mutatta, hogy nem érzi annak tragédiáját.

Így vált publicisztikájában egyre meghatározóbbá a „nacionalitás", a „nemzeti öncélúság" kultusza, mely esetében – az új helyzetből adódóan – az Ausztria-ellenes mozzanat helyét a trianoni békeszerződés irredenta tagadása váltotta fel. A továbbiakban minden – legyen az a bethleni konszolidáció, fajvédelem, antiszemitizmus vagy külpolitika, demokrácia vagy kisebbségvédelem – ehhez viszonyítva nyeri el értelmét; értékét pedig az mutatja, mennyire és miként segíti elő az *„integer Magyarország"* visszaállítását.

A revízió és a nemzeti kisebbségek ügye Milotay írásaiban szorosan összetartoznak, kölcsönhatásaik miatt elválaszthatatlan egységet alkotnak. A helyes nemzetiségi politika kritériumát abban állapította meg, hogy a többségben levő, hatalommal bíró nemzet is biztosítsa azokat az igényeket, melyeket kisebbségben jogosnak és méltányosnak tart. Ennek az elvnek mindenkire kötelező érvényesítése azonban megfelelő biztosítékokat igényel. Azt, hogy a magyarság mindent megadjon kisebbségeinek, de a maga elszakított kisebbségei semmit se kapjanak, az éppoly képtelen állapotnak tűnt számára, mint ennek ellenkezője. A teljesítések előfeltétele közé sorolta magyar részről minimális követelésként a Magyarországgal határos, etnikailag egybefüggő magyar néptömbök visszacsatolását.

A külső, belső fenyegetettség természetes következményeként értékelte, hogy a nemzet a faji együvétartozás gondolatában keresett védelmet. A szélsőségesektől eltérő nézetei szerint ez a faji gondolat azonban nem lehet elzárkózó, kirekesztő, a magyarság fogalma nem értelmezhető már azáltal, hogy kiállja-e a kamarási őspróbát vagy sem. A nemzeti gondolatnak a kultusza nem igazolhat egy olyan politikát, ami a fajiság nevében és téves megfogalmazásával a *történelmileg kialakult magyar társadalom* nagy rétegeinek legkényesebb érzéseit sértheti meg, „amely elidegeníti tőlünk *testvérnemzetiségeink*[21] minden rokonérzését, s amely, mikor a magyar gondolat győzelemére esküszik, az ezeréves Magyarország leghatalmasabb tartóoszlopait fűrészeli alá."[22] „Vigyáznunk kell tehát, mert sohase volt nagyobb szükség az *ezeréves testvériség* ápolására a hozzánk hű nemzetiségekkel, mint éppen most, s legyünk tisztában vele, hogy a testvéri érzés ereje és kölcsönössége nélkül az *integrális Magyarország* álma örökké csak álom marad. Gondoljunk arra, hogyan támadjon fel vagy erősödjön meg ez az érzés a felvidéki tótságban, akár a svábok vagy ruténék lelkében, ha mi a fajvédelmi politika nevében az elzárkózást, a visszautasítást és megvetést proklamáljuk vezető gondolatnak akár állami, akár társadalmi életünkben? Ezt a fényűzést a nemzeti nagyság és erő legboldogabb napjaiban sem engedhettük meg magunknak, s most, mikor olyan gyöngék, oly tehetetlenek, oly elhagyatottak vagyunk, most akarnánk gőgöt és faji kiválogatást éreztetni azokkal, akik már régen egyek velünk, akár azokkal, akikben erre az összeolvadásra minden lelki és erkölcsi diszpozíció adva van?"[23]

Az ellenforradalom győzelmében rejlő új lehetőségeket kiaknázni vágyók egyre szélesebb társadalmi csoportjai a „keresztény magyarság új honfoglalását" sürgették, teljes „őrségváltást" követeltek, ami ettől kezdve Milotay publicisztikájának is vezérmotívumává vált. „A keresztény magyarságnak vissza kell szereznie az uralkodás parancsoló nyomatékát saját politikai sorsára és saját anyagi gazdasági életére éppen úgy, mint a maga kulturális és erkölcsi világrendjének biztosítására."[24] A magyarság belső megújulása nélkül Milotay elképzelhetetlennek tartotta a sikeres revíziót. A „keresztény magyar öncélúság", a „keresztény gondolat" a korszak szóhasználatának megfelelően Milotay esetében is az antiszemitizmus kifejezését volt hivatva reprezentálni. A belső, „keresztény" megújulás elsősorban a zsidó nagytőke és burzsoázia hatalmának visszaszorítását célozta, mivel – ahogy írta – a hazai zsidóság uralma és felügyelete alatt tartva a gazdasági, kulturális (beleértve a sajtót is) és természetesen a politikai hatalmat is, belülről emészti fel a magyarságot. Éppen ezért, tanulva a múlt hibáiból, a magyarságnak „... oly autonóm gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális egységgé kell magát megszerveznie, mely a közhatalom birtoka nélkül is uralkodni tud, de amelynek segítsége nélkül vagy ellenállása mellett semmiféle közhatalom a keresztény magyarság nyakába nem ülhet."[25] Milotay véleménye szerint a hazai zsidóság esetében az asszimiláció, a faji beolvadás reménye teljesen csődöt mondott, mivel a zsidóság – ahogy írta – olyan faj, amelynél az össze-

tartozás, az elzárkózás és saját céljuk, a „világuralom" megteremtése meggátolja az igazi asszimilációt, így kiváltva más nacionalizmusok – köztük a magyarok – antiszemitizmusát. A függetlenségi-nacionalista gondolatkör elemei ezek után könnyen használhatók fel számára a „nemzetközi zsidóuralom" ellen, mely két eszközzel is rendelkezik céljai megvalósításához: „Az egyik a forradalom, a másik a Nemzetek Szövetsége, mint részvénytársaság, a győzők érdekeinek, de ezek mellett a zsidó világkapitalizmus érdekeinek biztosítására is."[26]

A történeti Magyarország romjain felépülő államokat vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a nemzeti öntudat megerősítése a háborút követően még időszerűbbé vált, mint valaha. Ezt kívánta meg a világ új rendje. Ennek a korlátokat nem ismerő érvényesülése hívott életre minden új állami alakulást. „A cseh, a lengyel, az ukrán, a délszláv, a szerb, a román nemzet mind, mind ennek az izzó és boldog nacionalizmusnak a himnuszát zúgja. Ezek nem beszélnek pacifizmusról, világbékéről, internacionalizmusról, ezek mind a nemzeti és faji gondolat diadaláról beszélnek, ennek hódítását ünneplik, elismertetését követelik, versenyére fegyverkeznek."[27] A nacionalista hangulati elem cikkeinek tartalomtól független állandó eleme. Más-más megfogalmazásban, de mindig leszögezi, hogy „nemzethez vagy néphez méltó életet is csak a megtisztult és önmagára talált nacionalitás kultusza biztosíthat számunkra."[28]

Milotay figyelmét az 1920-as években tehát elsősorban a revízió megvalósításához szükségesnek vélt teljes belső átalakulás fontosságának hangsúlyozására, a fajvédelemre, valamint a lecsúszó, állástalan „keresztény" értelmiség helyzetére összpontosította, melyben a megújulás zálogát látta. Mivel az ellenforradalmi rendszert, s főként a bethleni konszolidáció politikai-uralmi rendszerét alkalmatlannak találta a magyar társadalom egészének gazdasági, társadalmi és kulturális megszervezésére, egyre élesebb hangon bírálta azt. Nagy személyiségeket hiányolt a politikai életből, és arra figyelmeztetett, hogy a politikai pártok az új körülmények ellenére lényegileg nem változtak a múlthoz képest.

Magyarország – véleménye szerint – kettős szorításban élt: veszélyeztetett volt belülről, a növekvő belső elégedetlenség miatt, másrészt a szomszédos államok állandó ellenséges készenléte, valamint a külső elszigeteltség fenyegette. Az, hogy ebből a helyzetből a magára hagyott országot mindenképpen ki kell szabadítani, nem képezte vita tárgyát a különböző politikai csoportok között, a megvalósítást illetően azonban komoly eltérések mutatkoztak. Milotay elfogadhatatlannak találta a polgári radikálisok és a szocialisták által javasolt megoldást, a nacionalista, irredenta, antiszemita politika feladását, mely szerintük elnyerte volna a kisantant államainak tetszését, ezzel megkönnyítve a szabad gazdasági, forgalmi összeköttetések megindulását.

Mindez elősegítette volna – vallották –Magyarország anyagi konszolidációját és az elszakított területek magyarsága politikai és kulturális elnyomottságának feloldását. Milotay ezt az alternatívát, mely tulajdonképpen a megnagyobbított összmonarchiába való visszatérés útja, határozottan elutasította arra hivatkozva, hogy ez a cseh, szerb, „oláh" uralmi igények kiszolgálása lenne. Érdekesnek találta megjegyezni, hogy ezt az „emigránsok, a *Keleti Svájc* hívei mellett éppen olyanok ajánlgatják legerősebben, akik egyébként Kossuth Lajos örököseiként viselkednek, s a legtöbbet s a legféltékenyebben emlegetik a forradalomban megszerzett nemzeti és állami függetlenségünket. Ennek az irányzatnak teljes belső hazugsága mellett egy nagy igazsága van: az idő mellette dolgozik, hogy Csonka-Magyarország lehetetlen állami életföltételei minden politikai rendszert előbb-utóbb felőrölnek, és így újból és újból igazolják az új Verwirkungs-Teorie tanításait."[29]

Milotay szerint a magyar külpolitika előtt két út állt. Az egyik a pacifizmus, de nem a Károlyi, Jászi által képviselt változat, mely szemében a nemzeti öntudat, a magyar értékek háttérbe szorításával idegen érdekek kiszolgálója, hanem egy olyan variáció, amely nemzetközi kapcsolatok kiépítésével, az európai közhangulat befolyásolásával, illetve a békeszerződésekben biztosított lehetőségek kihasználásával valósítaná meg a revíziót. Mivel ez igen hosszú időt igényelne, hatékonyabbnak látta azt a megoldást, hogy pacifizmust hirdetve készüljön az ország – az általa biztosan bekövetkezőnek vélt – háborúra. Így szomszédaink éberségét sikerülhet elaltatni, és ha a körülmények kedvezően alakulnak, kezdeményezhetünk. Milotay egy erős, a magyar revíziós politikát eredményesen támogatni képes szövetséges szerzését sürgette, (enélkül az ország belső konszolidációját is lehetetlennek tartotta), s a külpolitikai elszigeteltségből való mielőbbi kitörést.

A Rothermere-akció

1927. június 21-én jelent meg a *Daily Mail* hasábjain Harold Rothermere, a lap tulajdonosának *Hungary's Place in the Sun* (Magyarország helye a nap alatt) című írása. A szerző elhibázottnak minősítette az Osztrák-Magyar Monarchia felosztását, Magyarország megcsonkítását. Mivel az új határok – mutatott rá – veszélyeztetik az európai békét, ezért minden állam érdekelt a békeszerződés revíziójában, így a kisantant is. Az elcsatolt területek egy részét vissza kell adni Magyarországnak, ami kétmillió magyar visszatérését jelentené. Amennyiben az új államok ezen engedmények megtételére nem hajlandók, a nekik szánt kölcsönök megvonását javasolta. Rothermere akciója[30] mindenütt nagy visszhangot keltett, Franciaország és a kisantant államai hevesen tiltakoztak, a magyarokban pedig reményt ébresztett. A fél évig

elhúzódó, a francia–brit ellentéteket újra kiélező akciónak a hatását az magyarázza, hogy mögötte a brit kormányt sejtették. A cikk keltette hullámok már elcsendesülni látszottak, mikor Beneš deklarációja[31] a végsőkig fokozta az ellentéteket. Lord Rothermere nyílt levelekben válaszolt Benešnek, melyeket a magyar olvasók *Az Est*, a *Pester Lloyd* és a *Budapesti Hírlap* hasábjain olvashattak.

Milotay is több cikkében foglakozik a Rothermere-akcióval. Beszámolója szerint egyszerű emberek levelekkel fordultak a szerkesztőséghez, hogy az „angol lord" járjon közbe az ő elcsatolt szántóik, szilvásaik stb. visszaszerzésének ügyében is. „Csoda-e, ha annyi sokan annyi sokat várunk Rothermere lordtól, ha mindent tőle várunk?" – vezeti be egyik írását. Nem, egyáltalán nem kell csodálkozni, hiszen ez az önállótlanság a magyar külpolitika jellemzője. „Így vártunk mindent a háború alatt Hindenburgtól és Vilmos császártól. Akkor rájuk bíztuk magunkat, minden álmunkat, minden reményünket, vakon, kételkedés, ellentmondás nélkül. Büszkék voltunk rá, hogy Bagdad alatt és a Szuezi-csatornánál tevén lovagolnak a magyar huszár-patrujok és mennek-menetelnek a nagy német délibáb, a német világimpérium szilvafái felé, amelyek a Kaukázus aljában s az egyiptomi gúlák alatt egyre elképesztőbb messzeségekbe csalogattak. Aztán, miután mindent előbb Hindenburg kardjára bíztunk, egyszerre a Wilson olajágára esküdtünk fel, ugyanolyan vakon és ellentmondás nélkül. Csak Wilson menthet meg bennünket és meg is fog menteni. Megüzente, hogy ez a legfőbb gondja, a magyar függetlenség miatt nem tud aludni, s nem nyugszik, míg ezt vissza nem adja. Wilson lett minden. Úgy komáztunk vele, mintha mindenkinek személyes ismerőse lenne. Mindent rábíztunk a legszörnyűbb órákban. Majd ő elvégzi. És el is végezte … Akkorát zuhantunk Trianonban, hogy még ma sem eszméltünk föl belőle."[32] Az általános bizakodás légkörében Milotay hasonló iróniával, de félre nem érthetően bírálta Bethlent, hogy ismét mások kezdeményeznek a világ tekintetét Csonka-Magyarországra terelő akciót, és teszik meg azokat a lépéseket, melyeket már régen és a kormánynak kellett volna. Többször, hangsúlyosan kívánta tudatosítani olvasóiban, hogy Bethlennek és kormányának semmi köze nem volt Rothermere „missziójához", nehogy ez a konszolidációs rendszer érdemeként kerüljön a közgondolkodásba. Rothermere legfőbb érdemét abban látta, hogy végre egy olyan hatásos, a kor szelleméhez igazodó nemzetközi propagandával irányította a világ figyelmét a magyar kérdésre, mint „amilyennel a háború előtt és alatt a csehek, szerbek és oláhok preparálták, alakították át a világ közvéleményét."[33]

Ennek a jól működő alapozó, előkészítő propagandának tulajdonította a genfi román birtokper kedvezőtlen eredményét is, és a kormányt tette felelőssé azért, hogy nem születetett a kor követelményeinek megfelelő földreform. Így „Apponyi és mások is, akik az ellenséges vagy barátságos külföldön a felvilágosítás és meggyőzés munkájára vállalkoztak, lépten-nyomon kellett hogy tapasztalják helyzetük ferde voltát a modern agrárdemokráciát számon kérő agitációval és közvéleménnyel szemben."[34] A Rothermere-kezdeményezés ugyanakkor továbbgondolkodásra késztette. Mi lesz akkor – tette fel a kérdést –, ha az akció sikertelenül végződik? „Ha ez a nemzeti elégedetlenség, miután nem tud célhoz jutni, megreked, megfülled, meghasonlik és szociális elégedetlenséggé züllik?" A Rothermere-akciónak nagy morális és politikai eredményei mellett ebben van a kockázata. Ezért hiányolta, sürgette egy olyan, az akciót kiegészítő, azzal párhuzamosan haladó nemzetiségi program kidolgozását, mely az egész történelmi Magyarországra alkalmazva mutatna jövőt a magyar kisebbségeknek, éppen úgy, mint „a hozzánk hajlamos nemzetbeli testvéreknek".[35]

A szövetségkeresés kényszere, feltétlen németbarátság

A Németországban előretörő náci párt 1930-as választási sikereit látva Milotay lassanként föladta a korábban oly határozottan képviselt önállósági politika ideálját. Számára az új, fasiszta világrendhez való igazodás alapvető politikai feladattá, a területi revízió és a belső „őrségváltás" megvalósításának útjává vált. A totális „őrségváltást", mint a magyar társadalom megtisztulásának egyetlen és szükségszerű lehetőségét 1919 őszétől szüntelenül sürgette. „A keresztény magyarságnak vissza kell szereznie az uralkodás parancsoló nyomatékát saját politikai sorsára és saját anyagi, gazdasági életére éppen úgy, mint a maga kulturális és erkölcsi világrendjének biztosítására."[36]

Milotay mindvégig Bethlen rendszerének a jobboldali ellenzékéhez tartozott, mert úgy vélte, a konszolidáció nem szolgálta az álta kívánatosnak tartott magyar újjászületést. Ezt alapvetően két okra vezette vissza. Egyrészt arra, hogy 1919-ben nem önerőből, a belső ellenséggel megküzdve és leszámolva, hanem csak külső beavatkozás révén tudott megszabadulni az ország „szenvedéseitől", Károlyi „anarchikus demokráciájától", illetve a kommunista diktatúrától. „Az egész nemzeti irányzatnak ebben volt megírva az első perctől kezdve a katasztrófája. Régi bűnökkel, hibákkal, erkölcsökkel terhelten adta el és likvidálta ezt az egész újjászületést a tizenkét éves konszolidáció. Ahelyett, hogy helyes irányba vezette volna, hogy célját megtartotta volna, új erőit szolgálatába állította volna, – leépítette, odadobta az egészet a leghitványabb kompromisszumoknak, maga pedig embereivel, eszmekörével, kormányzati és gazdasági politikájával visszatért a háború előtti liberális-kapitalista rendszer legnyomuraltabb korszakához."[37] Mivel a hatalom igényeihez való alkalmazkodás lett az érvényesülés előfeltétele, eb-

ben jelölte meg Milotay a második okot, a kormányzati hatalommal szemben kialakult erkölcsi, anyagi, hivatali függőség lerázhatatlan rendszerét.

Mivel az „első" ellenforradalom véleménye szerint éretlen volt még arra, hogy uralomra jusson, másodikat sürgetett. Nem vitatta, hogy az ország szempontjából 1919 nyarán jobb volt az idegen beavatkozás, de a nemzeti újjászületésnek a „kívülről ránkszabadult felszabadulás" helyett jobbat tett volna – vélte –, még akkor is, ha néhány évet vett volna igénybe, hogy önmagára hagyva, saját erőiből kellett volna leszámolnia a kommunista uralommal.[38]

A megvalósítandó újabb ellenforradalom, vagyis a Milotay által kívánatosnak vélt magyar megújulás ekkor azonban már nemcsak a nála korábban megszokott magyar öncélúság mielőbbi megvalósításának sürgetésében ölt testet, hanem egyre inkább az „európai sorsközösség", az új hivatás, a német nemzeti szocializmus és az olasz fasizmus mintáinak átvétele válik egyre erőteljesebbé írásaiban.

Felismerve azt, hogy önerőből sem diplomáciai, sem fegyveres úton nem képes Magyarország a trianoni határok megváltoztatására, Milotay az 1930-as évek elejétől egyre gyakrabban érvelt a szövetségkötés mellett. Nem válogathatunk – vélte –, az országnak érdekazonosság alapján kell szövetségest találnia. A magyar revíziós törekvések hathatós, megvalósulással biztató támaszát a hitleri birodalomban látta. Ettől kezdődően publicisztikájában a német kapcsolatok megerősödésével egyre inkább domináltak a fasiszta vonások. A magyar irredenta német oldalról való támogatásának Milotay szerint történelmi háttere volt, ezért építhetett rá szilárdan a magyar külpolitika.

A Rothermere-féle revíziós akció sokakban ébresztett reményt, de ugyanakkor egy sajátos nemzeti romantikának is alapot teremtett. Sokakban ébresztette azt a naiv elképzelést, hogy ha sikerül Angliát és a külföldet meggyőzni a mi igazságunkról, akkor az európai közvélemény és a Népszövetség útján ez a jobb belátás lassanként olyan erkölcsi nyomást fog gyakorolni az utódállamokra, hogy azok kénytelenek lesznek az elszakított területeket, vagy azok egy részét visszaadni. „Ez a nemzeti romantika aztán odáig kalandozott, abban az ábrándban ringatta magát, sajnos ma is ebben ringatózik – írja 1937-ben –, hogy mindazok az államok, amelyek bizonyos érdekkapcsolatnál fogva szövetségesi vagy szorosabb baráti viszonyba kerülnek velünk, százszázalékos kötelességüknek kell hogy tartsák a magyar integritás vagy a revízió kitűzését. Ezt várta és várja a nemzeti romantika Olaszországtól éppúgy, mint Németországtól, Bulgáriától vagy Ausztriától éppen úgy, mint Lengyelországtól, sőt volt idő, hogy Kemál pasa Törökországától is ezt vártuk volna."[39] De mi alapján várhatnánk a különböző országoktól, hogy a magyar revíziós célokat pártfogolják akár fegyveres beavatkozás árán is? A Rothermere-akció megmutatta, hogy Anglia segítségére nem számíthattunk, Ausztria deklarálta, hogy se revíziós, se presztízsből fakadó érdekei nincsenek, és ilyenekért a maga részéről nem is hajlandó küzdeni, tehát az ilyen jellegű magyar érdekek felkarolása nem várható el tőle. Lengyelországgal összekapcsolhatnának bizonyos érdekazonossságok, de hivatalos szinten semmiféle nyilatkozat nem történt, ami felbátorodásra adhatott volna okot. Milotay a hivatalos nyilatkozatoknak nem tulajdonított komoly jelentőséget, csupán annyiból tartotta fontosnak azokat a magyar revíziós törekvésekkel kapcsolatban, hogy egyfajta erkölcsi súlyt adhattak a magyar követeléseknek. Az erkölcsi súlyok jelentőségével a világpolitikában pedig ő is tisztában volt. Mussolini milánói nyilatkozata kapcsán is óvatosságra intett, felhívva a figyelmet, hogy az olasz barátság legfeljebb azt jelentheti: ha Magyarországot megtámadják, Olaszország a védelmére kel és megvédi az adott határait. Győzelem esetén, amennyiben ez saját érdekeivel nem ellentétes, segíti a magyar revíziós törekvések érvényesítését.

Mivel a politikai „barátságok" csak közös hatalmi, gazdasági érdekeken épülhetnek fel – állapította meg –, így Magyarországnak a német birodalommal lehet és kell szövetséget kialakítania. Német oldalról a magyar irredenta támogatásának történelmi háttere volt a germán–szláv imperializmus évszázados harca a Duna-medencéért és a déli tengerekért. A szláv „veszéllyel" szemben Németország számára a lengyel, a magyar és a román szövetség kínálkozott. A birodalom vezető köreiben egyesek úgy tervezték a szövetség kiépítését, hogy Romániát kivonnák a kisantant–francia érdekkörből és magukhoz csatolnák, előnyben részesítve Magyarországgal szemben. A németek támogatására csak a belsőleg megújult, a nemzet erejét gyengítő, szövetségesi értéket csökkentő belpolitikai problémák megoldása után számíthat Magyarország. Ezek megoldása a totális állam kiépítése.

Milotay ezért vált Imrédy egyik legfőbb támaszává, propagandistájává. Írásai a fasiszta „koreszme" átvételét sürgették, amit történetileg Deér József gondolatait felhasználva próbált igazolni. Ahogy annak idején István királynak, úgy kell nekünk is a politikai, társadalmi és gazdasági életformák Nyugattal való összehangolása során megteremteni az egyeduralmi kormányzást. A „modern nyugat" írásaiban a fiatal fasiszta birodalmakat jelenti, szemben az „elagott" polgári demokráciákkal. Az olasz–német fasizmushoz a modern európaisággal való kapcsolat fönntartása érdekében is idomulni kell – fejtette ki több cikkében is –, mert az európai gondolatot már nem a dekadens nyugati demokráciák, hanem a fasizmusok képviselik. A nyugati kultúrkörökhöz való csatlakozás gondolata így a fasiszta eszmék átvételének történeti indokává vált.[40]

Az új nacionalista hatalmaktól várta, hogy jóvá tegyék, amit „a mostani harcokban végleg elbukó liberális világrend elrontott, meghamisított, összekuszált". A liberalizmus nagy elvei másfél század után hazugsággá váltak, „egyenlőség, szabadság, testvériség a liberális-kapitalista uralmi rend

gyakorlatában befelé, az egyes népek életében végül éppúgy elnyomást, kizsákmányolást, a gyöngébbek megalázását, kifosztását, az állami, közösségi gondolat szétbomlasztását jelentette, mint ahogy ugyanis következményeket érvényesített a szabad verseny jelszava alatt a gazdasági imperializmus érdekében a nagyobb és kisebb, erősebb és gyöngébb népek egymáshoz való viszonyában, az utóbbiak rovására, kisemmizésére. Ez a liberális szabadság nevében népek és államok függetlenségét semmisítette meg, nemzeti egységét eltiporta, egész emberfajokat kiirtott, egész világrészeket plutokrata klikkek igájába hajtott. A német nemzetiszocializmus és az olasz fasizmus azért jött, hogy ezeket a visszaéléseket, hazugságokat megdöntse, lerombolja. Önmagát tagadná meg mind a kettő, ha más jelszavak alatt, más formában ugyanezeket a visszaéléseket továbbra is szolgálná, fenntartaná."[41]

Az Anschluss után új remények születtek, hogy a „csak ellenség" között feltűnt egy barát, ami a maga erejével hathatós támogatásával érvényt szerezhet a „wilsoni elvekre átcsúszott", ellanyhult magyar irredenta számára. Amikor az egész gazdasági, technikai élet, a nagyipari termelés, a mezőgazdaság vagy a hadsereg olyan forradalmi változásokat él meg – fejtegette egy rendszerváltozást sürgető írásában –, akkor „a nemzeti társadalmak politikai életrendszere éppúgy nem maradhat meg a régi, pártellentétekre épített, választásokkal, vitatkozásokkal, szavazásokkal agyonterhelt parlamentarizmus komplikált módszerei mellett."[42] Milotay Imrédy politikájának feltétlen támogatójaként számos cikkében igyekezett igazolni, hogy a magyar irredenta megvalósítása érdekében miért fontos, hogy minél jobban „hozzáilleszkedjünk a tengely hatalmainak politikájához". „Ez a hozzáilleszkedés nyilván nemcsak a külpolitikai egymásrautaltságot, hanem a magyar átalakulásnak a két baráti nagyhatalom belső életrendszerével való összehangolását is jelenti."[43]

Milotay a diktatúrára való átmenettől a magyar társadalom megosztottságának felszámolását is remélte. A megosztottság, az ellanyhult nemzeti érzés cselekvésre képtelenné tette a magyarságot, megfosztotta attól, hogy egy közös ideálja legyen, ami mögé az egész társadalom felsorakozhatna. A magyar revizionizmus a Trianon óta eltelt évek alatt átalakult egy sajátos kegyes pacifizmussá – állapította meg keserűen –, mely a győztes nagyhatalmak és a Népszövetség lelkiismeretfurdalására várt, hogy ennek nyomán majd visszanyerheti az elvesztett területeket, anélkül, hogy ezért bármit is tett volna. „Így született meg a mi bosszút esküvő irredentánkból egy sajátságos, posványos belső pacifizmus, pusztítóbb a Wilsonékénál, mert azt kívülről hazudták, vagy erőltették reánk, ezt pedig magunk hitetjük el és erőltetjük rá önmagunkra."[44]

1939–40-től a revízió alapvető feltételeként jelenik meg külpolitikai témájú írásaiban a teljes elkötelezettség Hitler irányába. A német támogatás fejében egyre nagyobb árat ígért, míg 1940 tavaszán a németek skandináviai bevonulása után a következőket írta mintegy előrevetítve a magyar jövőt: „Egy kis nemzet sokszor olyan helyzetbe kerülhet, hogy nem nagyon válogathat sem a barátság, sem a barátság feltételei között, meg kell adnia magát a nálánál hatalmasabb fél barátságának, s minden árat meg kell ezért fizetnie."[45] 1940 tavaszától egyre jobban támadta Telekit semlegességi politikája miatt, a francia vereség és a második bécsi döntés után pedig már a korábban oly fontosnak tartott „belső függetlenségből" is hajlandó volt engedni a várható sikerekért. A Szovjetunió elleni hadjárat ébresztette benne az utolsó reményeket. Az orosz hadjárat első szakaszát mint méltó büntetést jelenítette meg írásaiban, vázolva azt is, hogyan fognak majd az európai államok részt venni az Uráliig terjedő területek kiaknázásában, mivel az orosz nép „eljátszotta jogát a törvényes kezelésre, mindent el kell tűrnie, el kell szenvednie az idegen uralom vasvesszejű nevelését". Publicisztikája elvesztette a jobboldali magyar publicisztikában betöltött sajátos helyét, fokozatosan egyre inkább a fasizálódó, fenntartás nélküli németbarát csoportok igényeinek megjelenítőjévé vált.

A háború azonban más fordulatot vett, s így Milotay álmai is szertefoszlottak. Hiába tartott ki szilárdan a németbarátság mellett és ezt követelte cikkeiben is, felismerve, hogy az általa képviselt, az „őrségváltás" során pozíciókat nyert „keresztény jobboldal" csakis német győzelem esetén őrizheti meg azokat. Utolsó cikke, a teljes kudarc bevallása 1944. szeptember 10-én jelent meg az *Új Magyarság*ban. A német megszállást és Sztójay miniszterelnökségét támogatta, 1944 szeptemberében tagja lett a kormánypárti és szélsőjobboldali képviselőket tömörítő Törvényhozók Nemzeti Szövetségének, aminek a tagja maradt az október 15-i nyilas puccs után is. Az országgyűléssel áttelepült az ország nyugati szélére, majd a felelősségre vonás elől 1945 március végén Ausztrián keresztül Németországba menekült, ahonnan 1947-ben kivándorolt Brazíliába. Az ötvenes években visszatért Európába és Svájcban telepedett le.[46]

Milotay István írásait újraolvasva több mint ötven évvel hazai cikkeinek megjelenése után érthetőbbé válik, hogyan jött létre a tanulmány bevezetőjében említett elfeledettség. A kor egyik legbefolyásosabb publicistájának igazán eredeti, határozottan modern gondolatai a harmincas években áldozatul estek Milotay pályamódosításának, a fokozatosan szélsőjobboldalivá váló hazai politika kritika nélküli elfogadásának és propagálásának. Mivel úgy látta, önerőből képtelen a magyarság célját elérni, külső segítségre hagyatkozott, de ezzel éppen azokat az erényeit vesztette el, amelyek a köztudatban megtarthatták volna.

JEGYZETEK

* Milotay István (1883. máj. 3. Nyírbátor, Szabolcs vm. – 1963. febr. 10. Rheineck, Svájc), közíró, politikus. A jogi doktorátus megszerzése után rövid ideig megyei tisztviselő, majd újságírói pályára lépett, és 1907-től a Rákosi Jenő által szerkesztett *Budapesti Hírlap* munkatársa. 1913 karácsonyától a Jellinek Henrik alapította *Új Nemzedék* szerkesztője lett, ahol megpróbálta a lap köré gyűjteni a „harmadik Magyarország" eszmekörét kialakító-propagáló publicistákat. 1918. okt. 29-én részt vett a forradalomellenes Nemzetvédelmi Szövetség megalakításában. 1920–1922 között a Keresztény Nemzeti Egységpárt programjával nemzetgyűlési képviselő. 1920-ban átvette Andrássy Gyula lapjának, a legitimista *Magyarság*nak a szerkesztését. A húszas évek végén, mikor Andrássy és csoportja megvált a laptól, egyre jobban közeledett az „úri szélsőjobboldal" köreihez. 1933-ban ismét tagja a törvényhozásnak kereszténypárti, majd párton kívüli képviselőként. Gömbössel megegyezve 1934 augusztusában kivált a *Magyarság*tól, és megindította az *Új Magyarság* című kormánypárti napilapot. A harmincas évek második felében korábbi mérsékletet és szociális érzékenységet mutató konzervatív magatartását egyre erősebb nacionalizmus, másokkal szembeni türelmetlenség és a nemzetiszocializmus iránti fokozott érdeklődés váltotta fel. Gömbös halála után Imrédy németbarát politikájának publicisztikai propagálója lett, melyet Hitler kitüntetés adományozásával ismert el. 1939-ben a Magyar Élet Pártja nagykőrösi listáján szerzett mandátumot. Mindinkább Imrédy politikáját követte, de nem tartott vele, mikor megalakította a Magyar Megújulás Pártját.

[1] Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 1971. 3–4. sz. 709–735. o.
[2] Bernát István: Az úriság presztízsének korszerűsítése: Milotay István ideológiája a húszas években. *Tájékoztató* 1983, 3. szám 70–87. o.
[3] Milotay István: *Tíz esztendő.* Cikkek, kortörténeti jegyzetek 1914–1924. Budapest, 1924. Pallas. 4. o.
[4] Uo.
[5] Új király, új ország. In *Tíz esztendő*, 78–82. o. (Új Nemzedék, 1916. nov. 26.)
[6] Uo. 80. o.
[7] A nacionalizmus csődje. In *Tíz esztendő*, 161. o. (Új Nemzedék, 1919. febr. 2.)
[8] Forradalom után. In *Tíz esztendő*, 142. o. (Új Nemzedék, 1918. nov. 9.)
[9] Uo.
[10] Új Magyarország felé. In Milotay István: *A függetlenség árnyékában. Cikkek, kortörténeti jegyzetek*. Budapest, (1933), Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. 155. o. (Új Nemzedék, 1928. júl. 22.)
[11] Uo. 153. o.
[12] Az új Közép-Európa és a kisebbségi kérdés. In Milotay István: *Új világ felé. Cikkek, kortörténeti jegyzetek. 1933–1940. I–II.* Budapest, (1940) Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. I. köt. 230. o. (Új Magyarság, 1940. jún. 23.)
[13] A kormány és az antant. In *Tíz esztendő*, 144. o. (Új Nemzedék, 1918. dec. 14.)
[14] Uo.
[15] Bédy-Schwimmer Róza (1877–1948) énekesnőből lett újságíró, a magyar feminista mozgalom egyik úttörője. 1904-ben megalakította a polgári radikális jellegű Feministák Egyesületét. 1913-ban nagysikerű nemzetközi nőkongresszust szervezett Budapesten, 1914-ben a nemzetközi nőmozgalom titkáraként működött Londonban. 1918-ban rövid ideig a Nemzeti Tanács Intéző Bizottságának tagja, majd a Károlyi-kormány kinevezett svájci követe volt, de állomáshelyét nem foglalhatta el. A Tanácsköztársaság alatt lemondott.
[16] A kormány és az antant. In *Tíz esztendő*, 147. o. (Új Nemzedék, 1918. dec. 14.)
[17] Ahelyett, hogy a frontról hazatérő katonáknak legalább egy részét megpróbálta volna fegyverben tartani (egyharmaduk még harcképes állapotban volt), kijelentette: nem akar több katonát látni. Ugyanakkor két nappal a fegyverszünet előtt, november 1-jén parancsot adott minden fegyveres tevékenység beszüntetésére, miközben az ellenség folytatta támadásait.
[18] „A budapesti akasztófahumor szerint maholnap alig fog túlterjedni tíz-tizenkét vármegye határain: mindössze a Nagy Kohnság, a Kis Kohnság, a Jasszság és a Csalóköz maradt meg belőle." A kormány és az antant. In *Tíz esztendő*, 145. o. (Új Nemzedék, 1918. dec. 14.)
[19] Magyar irredenta. In *Tíz esztendő*, 159. o. (Új Nemzedék, 1919. jan. 26.)
[20] A magyarsághoz. In *Tíz esztendő*, 171. o. (Új Nemzedék, 1919. szept. 30.)
[21] *Testvérnemzetiségeink* közé a szepességi és erdélyi németeket, a dél-magyarországi svábokat, a horvátokat, ruténeket, vendeket és a felvidéki tótokat sorolja a történelmi együttélés és vérkeveredés alapján.
[22] Fajvédelem. In *Tíz esztendő*, 278. o. (Magyarság, 1923. febr. 25.) Kiemelés tőlem (L. A.)
[23] Uo. 277–278. o. Kiemelés tőlem (L. A.)
[24] A magyarsághoz. In *Tíz esztendő*, 172. o. (Új Nemzedék, 1919. szept. 30.)
[25] Úri politika. In *Tíz esztendő*, 177. o. (Új Nemzedék, 1919. nov. 21.)
[26] Ghettó-nacionalizmus és forradalmiság. In *Tíz esztendő*, 226. o. (Új Nemzedék, 1925. jún. 28.)
[27] Forradalom után. In *Tíz esztendő*, 143. o. (Új Nemzedék, 1918. nov. 9.)
[28] Uo.
[29] Az egyetlen út. In *Tíz esztendő*, 286. o. (Magyarság, 1923. márc. 25.)
[30] Részletesebben l. Ádám Magda: *A kisantant és Európa 1920–1929*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó. 247–251. o.
[31] Azzal vádolta meg Rothermere-t, hogy ki akarja élezni Magyarország és a kisantant viszonyát, ezzel veszélyeztetve az európai békét.
[32] Rothermere lord szilvafái. In *A függetlenség*, 120. o. (Új Nemzedék, 1927. szept. 4.)
[33] Uo. 123. o.
[34] A magyar föld és a magyar igazság. In *A függetlenség*, 126. o. (Új Nemzedék, 1927. szept. 25.)
[35] L. 21. jegyzet
[36] A magyarsághoz. In *Tíz esztendő*, 172. o. (Új Nemzedék, 1919. szept. 30.)
[37] A mozdulatlan Magyarország. In *Új világ felé I.*, 10. o. (Magyarság, 1933. okt. 15.)
[38] A második ellenforradalom. In *Új világ felé. I.*, 100–101. o. (Új Magyarság, 1935. febr. 10.)

[39] Németország és a magyar revízió. In Milotay István: *Új világ felé*. I. köt. 199. o. (Új Magyarság, 1937. jan.)
[40] Sipos, 730. o.
[41] Az új Közép-Európa és a kisebbségi kérdés. In *Új világ felé*. II. 287–88. o. (Új Magyarság, 1940. jún. 23.)
[42] Rendszerváltás. In Új világ felé. II. 134. o. (Új Magyarság 1938. okt. 23.)
[43] Uo. 135. o.
[44] A mi nagy pörünk. In *Új világ felé*. I. 194. o. (Új Magyarság, 1936. nov. 8.)
[45] A magyar „semlegesség". *Új Magyarság*, napilap, 1940. ápr. 21.
[46] Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Budapest, 1997, Európa. 304–305. o.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

SZÁLASI FERENC

A magyar nemzetpolitika alapproblémái

A nemzetiségi kérdés 1848-tól Magyarország egyik legégetőbb problémájává vált. A magyar államban csalódott nemzetiségi vezetők egyre inkább külföldön – a szomszédos kisállamoknál és a leendő antanthatalmaknál – kerestek támogatást, előrevetítve ezzel a későbbi rendezés tragikus árnyékát.

A trianoni békediktátum után szükségszerűen a szomszédos államokba szorult magyarság helyzetének javítása és a revízió vált a magyar külpolitika elsődleges feladatává. Bár a nemzetiségi kérdés megoldására tett intézkedésekről már az I. világháború előtt bebizonyosodott, hogy elégtelenek, a gondolati alapok, melyekre ez a politika épült, mit sem változtak.

A Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság kudarca és bukása után visszatérő régi hatalmi elitek képtelenek voltak saját történelmi felelősségüket megvizsgálni és a tanulságokat levonni. A magyar politika minden irányzata totálisan egységes volt a békeszerződés elutasításában. A „nem, nem, soha" szlogent azonban nem követte annak megválaszolása, hogy mit jelentsen az „igen, igen, mindig" a magyar külpolitika számára. Maga Bethlen István is kétértelmű magatartást tanúsított abban a kérdésben, hogy mi is a magyar koncepció arra az esetre, ha a trianoni békeszerződést módosítani lehet, hogy történelmi, gazdasági vagy csak etnikai alapon tartja jogosnak a határok megváltoztatását, és hogy egyáltalán meddig terjedjen a határváltoztatás. Sem Bethlen, sem Teleki vagy Gömbös nem volt képes arra, hogy egyértelműen elszakadjon a magyar birodalmi eszméktől, annak ellenére, hogy ezzel nem lehetett szerbek, románok, szlovákok közt népszerűségre szert tenni, és a szomszédos országok nem magyar népessége egyébként sem mutatott különösebb hajlandóságot az önkéntes visszatérésre. Vágy és a valóság közti szakadék akkor válik talán legnyilvánvalóbbá, ha arra gondolunk, hogy sok magyar politikus komolyan hitte: a szlovákok a legszívesebben önként csatlakoznának Magyarországhoz, ha erre módjuk volna.[1]

Még a felvilágosultnak és európéernek tekinthető Teleki Pál sem volt képes arra, hogy elismerje a magyarországi nemzetiségek „nemzeti népcsoport jellegét", azaz jogukat a kulturális és területi autonómiára. A probléma akkor jelent meg talán legmarkánsabban, amikor Imrédy Mester Miklós és több cionista politikus javaslatára a készülő zsidótörvényben a zsidóságot mint nemzeti népcsoportot kívánta definiálni, és ezzel indokolni és kiterjeszteni a numerus clausust a különböző foglalkozási ágakra. Imrédy ezt is terjesztette be, de a zsidóság képviselői, valamint a törvényt továbbvivő Teleki mereven elzárkóztak ettől a megfogalmazástól. Előbbiek nyilván azért, mert a legszívesebben maguk is asszimilálódtak volna, és egyébként se tekintették magukat külön népcsoportnak, szemben, mondjuk, a szlovákokkal vagy a németekkel, utóbbi pedig azért, mert tartott attól, hogy ilyen jogokat mások is kérnek majd, ami az államnemzeti előjogok elvesztésével jár.[2]

Szálasi Ferenc politikai programját a fenti összefüggések fényében kell vizsgálnunk és megítélnünk.

A program

A magyar jobboldal Szálasi feltűnéséig nem rendelkezett túlságosan eredeti programmal. Az irányzat szélsőséges képviselői szerint[3] *„a magyar nemzetiszocializmusnak a Szent Korona diktatúráját kell proklamálnia."*[4] A nemzetiszocializmus ténylegesen is megvalósul, ha az ország egész lakosságát katonává és bürokratává alakítjuk, írta Meskó Zoltán „Hol vagy magyar Hitler" című brosúrájában. Festetics Sándor magyar nemzetiszocialista pártjának programjában már az élettér iránti igény is szóba került.

Szálasi Ferenc politikai programja részletesen a „Hungarizmus könyveiben" jelent meg. Ezek közül csak az 1. és a 3. maradt kiadott programként, ill. kéziratként az utókorra. A „Hungarizmus 1. könyve" a sokatmondó „Cél" alcímet viselte. Ez 1944 decemberében jelent meg Budapesten, funkciója hasonló volt a Mein Kampfhoz, amennyiben benne a párt „eszmerendszerét" fektette le. „Ez a könyv a Hungarizmusnak a parasztra, a munkásra, az értelmiségire, valamint a népek és nemzetek közösségi viszonyaira vonatkozó igazságait tartalmazza"[5], írta róla Kőfaragó-Gyelnik Vilmos, a pártépítés vezetője.

A könyvnek azonban több előzménye is volt: Szálasi Ferenc először 1933-ban „A Magyar Állam Felépítésének Terve", majd 1935-ben „Cél és követelések" címmel jelentette meg politikai gondolatait. Előbbinek csak első füzete látott napvilágot, mely a gazdaság átállításával és a nemzet „akaratmegnyilvánulásával" foglalkozott. A program további 8 füzetre tagolt része, melyben a külpolitika külön füzetnyi helyet kapott volna, sohasem jelent meg.

Legértékesebb forrásunk Szálasi gondolataira az 1938–1940 között keletkezett és nemrég megjelentetett börtönnaplója[6]. Ezt nem a nyilvánosságnak szánta, mégis itt olvashatjuk legrészletesebben politikai elképzeléseit Magyarország, Európa és a földgömb jövőjéről. A napló nem azért legértékesebb forrásunk, mert abban őszintébben vagy másképpen nyilatkozna Szálasi, hanem azért, mert ugyanazokat a gondolatokat, amelyeket másutt csak fragmentumok formájában találhatunk, itt fejti ki a legbővebben. Gondolatai illusztrálására számos térképet is közöl, melyek önmagukért beszélnek. Az a tény pedig, hogy börtönnaplója és nyilvánosságra hozott politikai programja közt semmilyen tartalmi eltérést sem találhatunk, arra bizonyíték, hogy Szálasi Ferenc minden írásában őszinte volt, kertelés nélkül azt hirdette, amit gondolt, és nem volt hajlandó taktikai kompromisszumokra.

Szálasi ideológiájának megértése – különösen első olvasatra – nem könnyű feladat: szóhasználata, mondatszerkezetei és az állandóan végigvonuló számmisztika alapján sokan csak kusza zagyvaságként értékelik szövegeit. Nem könnyű eloszlatni az olvasónak azon benyomását, hogy a szöveg és írója nem történeti, hanem pszichológiai vizsgálatokra szorul. Vizsgálat tárgyává tenni mégis azért érdemes sőt szükséges is, mert Szálasi vízióit és válaszait nem az őrült monológjának, hanem a kor sajátos, de jellemző termékeinek tekintjük. Gondolatait a magyar bel- és külpolitika megoldatlan kérdései szülték. Más kérdés, hogy a nyilasok által javasolt megoldások mennyire vannak racionális kapcsolatban a problémával.

Rendkívül megnehezíti Szálasi politikai ötleteinek elemzését, hogy a fennmaradt szövegek olyan mértékben hiányosak, hogy azok alapján több kérdésre nem is lehet egyértelmű választ adni (Szálasi feltehetően nem is törekedett teljességre). Emellett a nyilasok csak olyan rövid ideig voltak hatalmon, hogy kormányzati módszereikből hosszú távú programra alig vonhatunk le következtetéseket.

Szálasi külpolitikai elképzeléseiről börtönnaplóján kívül igazából csak a Hungarizmus 1. könyvében, ill. a „Nagytér, élettér, vezetőtér" című 1943. június 15–16-án elhangzott előadásban számolt be. Gondolataiban nem érezni különösebb változást, így a megjelenési idejétől függetlenül egységes külpolitikai koncepcióról beszélhetünk. Programjának kidolgozatlansága különösen elgondolkoztató, ha figyelembe vesszük, hogy Szálasi kedvenc érdeklődési területe a földrajz és a külpolitika volt és maradt. 1944. november 2-án, amikor a Üllői út végén már szovjet páncélosok csatáztak, többórás előadást tartott a Vár nagytermében összegyűlt katonai és polgári méltóságoknak a magyar–japán kereskedelmi kapcsolatok fejlődéséről, melyet fontosabbnak tarthatott, mint a hadi helyzet, mert arról egy szót sem ejtve távozott.[7] Szálasi 1944. december 4-én Berlinben felkereste Adolf Hitlert, de a látogatás után még arra is szakított időt, hogy találkozzon Oshima Hiroshi

japán nagykövettel, akivel hosszasan eszmét cserélt a „Berlin–Róma–Tokió erőháromszögben" kiépítendő új világrendről.[8]

Bár a „Cél és követelések" című brosúra csak a belpolitikai kérdésekkel foglalkozott, Szálasi itt érintette először kül- és belpolitikai sarokkövét – a revíziót, melyet szerinte *„a népek önrendelkezési joga alapján"*[9] kellene megoldani (kiemelés tőlem U. K.). A füzet elején érdekes térképet, a „Hungária Egyesült Földek" rajzát találja az olvasó. A rajz sok mindent elmond, jobban minden elemzésnél, amit a programban egyébként is hiába keresnénk. A dalmát–szlavón–bosnyák horvát területekkel kiegészített Nagy–Magyarország 6 területre („Részföldre") bomlik. Szlovákia, azaz „Tótföld" nagyjából Nyitra, Trencsén, Árva és Liptó vármegyékre korlátozódna, „Nyugat-gyepű" nagyjából megfelelne a Lajtabánság, azaz Burgenland területének, „Ruténföld" Ruszinszkónak, míg Erdély nagyjából történelmi határaival szerepel. Délnyugatról pedig a Horvát-Szlavónföld zárná le Kárpát-Duna Nagyhaza, azaz „Magyarföld" határait. Az így létrejött konglomerátum viselte a „Hungária Egyesült Földek" (másutt „Ősföldek") nevet. Az „Ősföldek" hivatásuk szerint az egyensúly hatalom szerepét töltötték volna be kelet és nyugat, észak és dél között.

Hogy mi alapján születtek az előbb említett határok, arról sajnos nem szól a brosúra, abból viszont, hogy „Magyarföld", ill. „Tótföld" határai feltűnően azonosak a Gömbös Gyula által 1932-ben készített tervezettel,[10] arra következtethetünk, hogy a kettő között szoros összefüggés áll fenn – Szálasi szerint Gömbös tőle „lopta" a térképet.

A nemzetiségi kérdés kezelésénél a hungarizmusban elválaszthatatlanná váltak a kül- és belpolitikai szempontok, hiszen „résznépek" és „vezetőnépek" viszonya a „nagytereken" belül eleve nemcsak belpolitikai kérdés.

„Akarjuk és követeljük (...) a törvényvégrehajtásban és az egyes igazgatásokban az anyanyelv használatának alkotmányos törvényesítését", áll a „Cél és követelések" III. cikkelyében.[11] A résznépek pontosabban körül nem határolt autonómiára lennének jogosultak. Szálasi a nacionalizmus s internacionalizmus „elavult" fogalmát meghaladónak tartva új kifejezést, a „konnacionalizmust" alkalmazta céljai jellemzésére. Új birodalmának elnevezésében szándékosan nem szerepel a magyar jelző, hiszen a konnacionalizmus lényege a többnemzetiségű jelleg, melyet azonban mégis határozott területi érdek fog össze:[12] („A Kárpátok ölelte Duna-medence erkölcsi, szellemi anyagi egységre kényszerítő hatása mindig nagyobb volt, mint az ezt az egységet megbontó törekvések bármelyik irányból.")[13] A hungarizmus ebben az értelemben a Kárpát-medence politikai eszperantójává vált volna, pótolva a más nemzetiségűeknek vállalhatatlan magyar politikai nemzet fogalmát. „A nép életjogait erkölcsi-szellemi-anyagi életképessége határozza meg. Tehát nincsen és nem is lehet állandósult történelmi jog. (...) A hungarizmus (...) arra

kell törekedjék, hogy a Kárpát-Duna hazában otthont talált népek között olyan erkölcsi-szellemi-anyagi tényállapotot teremtsen, *mely nem a történeti jogokon épül, mert ilyen jog nincs* [kiemelés tőlem U. K.], hanem az otthont talált népek erkölcsi-szellemi-anyagi életképességén, mert csak ez van,"[14] írta Szálasi börtönnaplójába. „Elmúlt helyzeteket nem lehet visszaállítani, mert az erkölcsi, szellemi és anyagi adottságok mások"[15] – áll ugyanott a Nagy-Magyarország ábrándját kergető politikára célozva.

Ezekkel az ötleteivel felrúgta a hivatalos magyar politikában addig mindenki által betartott alapelvet, mely szerint a magyar nép különleges jogállása és államalkotó volta megkérdőjelezhetetlen.

„Milyen öregisten-csoda lesz, ha a hatalmasaknak mondott népek kormányai rájönnek majd az igazságra, hogy a Duna-medencét nem szétosztani, felosztani, beosztani kell, hanem egyesíteni, egységesíteni. De milyen ősöregisten-csoda lesz, ha majd a Duna-medence népei ráocsúdnak az igazságra, hogy a Duna-medencét egyesíteni, egységesíteni egyedül kizárólag ők tudják, mert más – hatalmasoknak mondott népek kormányai: – csak felosztani, elosztani, beosztani tudják azt, ami egyesítést kíván. És milyen ősősöregisten csodákcsodája lesz, ha majd a Duna-medence népei rádöbbennek az igazságra, hogy az egyesítés-egységesítés végrehajtására erkölcsi – szellemi –anyagi rendjére nézve ne kérjenek tanácsot és támogatást a hatalmasnak mondott népek kormányaitól, hanem erkölcsi, szellemi, anyagi támogatást egyedül – kizáróan – csodák csodája ne kerülgess! – saját népeiktől kívánják és követeljék." – írta.[16]

Nem kétséges hogy Szálasi is a magyarság vezető szerepét akarta fenntartani – csak éppen arra jött rá, ellentétben az ország meghatározó politikusaival, hogy az eddig alkalmazott módszerek erre nem alkalmasak. A Hungária Egyesült Földek és a Dunai konföderáció között jogállás szempontjából első látásra nincs is sok különbség.

Szálasi Kossuth erre vonatkozó terveit is tanulmányozta a szegedi Csillag-börtönben, és legnagyobb érdemét abban látta, hogy a megyerendszert a népcsoportok területi elhelyezkedésének megfelelően alakítanák át: *„Tehát Kossuth is belátja, hogy a megyei beosztás megváltoztatása szükséges, ha a nemzetiségi kérdést meg akarja oldani. Kossuth elképzelése nem más, mint a konföderációs terv vetülete Magyarországra: tehát megyeszövetség, melyet az államhatalom tart össze és igazgat."*[17] (Kiemelés tőlem U. K.)

Szálasi szerint ezen kívül csak két megoldás létezhet: az első a magyar nép elpusztulásával és a Kárpát-medence német és szláv érdekszférák közti felosztásával járna, a másodikat a nemzetiségek visszatelepítése jelentené.

„A magyar nép el fogja veszteni vezető szerepét a Duna Kárpát-medence népei között, ha önerejéből nem teremti meg a Duna Kárpát–medence erkölcsi-anyagi szükség-egységét. A hungarizmus egyik nagy feladata abban

áll, hogy a magyar népet irányító szerepében megérdemelten megtartsa erkölcsi-szellemi-anyagi ideológiájával"[18]: írta a vezető szerep kapcsán Szálasi naplójában. Csak ez az egyetlen utalás van arra, hogy pontosan miből is eredezteti a vezető szerepre való képességet. Elmélete szerint tehát a kiugró erkölcsi-szellemi-anyagi képességek önmagában predesztinálnak nemzeteket vezető szerepre, és ezt a szerepet a vezetettek az előbbi képességek megléte esetén szükségszerűen el fogják fogadni. Elfogadják, mert Szálasi (Hegel nyomán) szükségszerűnek tételezi fel az ésszerűséget, és logikát vár el olyan kérdésekben, melyekben nem a logika, hanem az ösztönök döntenek. Az etnikai konfliktusok forrása ugyanis végső soron sohasem ésszerű. A nemzethez tartozás tartalma önmagában (Szálasi szerint sem) érték, mindegy, hogy valaki szlovák vagy román. Ebben az esetben viszont az asszimiláció nemcsak ésszerű, de szükséges is volna akkor, ha a nagyobb nép nyomást fejt ki a kisebbre, hiszen ezáltal úgymond nem vesznének el semmilyen értékek, mert szlováknak lenni a románhoz képest önmagában nem érték akkor, ha az értéknek csak a szükségszerűség a meghatározója.

Szálasi nem népben és nemzetben, hanem népekben és nemzetekben gondolkodott: „Számunkra az út Berlin és Róma. Berlinbe azonban csak Varsón át juthatunk, Rómába csak Belgrádon át. Varsón pedig csak akkor, ha Varsó–Berlin közt a viszony rendíthetetlen, szilárd, másíthatatlan. (...) Ha mi Lengyelországgal, Jugoszláviával, Olaszországgal és Németországgal együtt harcolunk, nem harcolunk idegen érdekekért"[19], írta börtönnaplójába. Feltételezése szerint Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és Magyarország közös blokkba tömörülne, Magyarország pedig visszakapná a Felvidék és Délvidék magyar többségű területeit, valamint a Partiumot – ez megfelel a Cél és követelésekben leírtaknak.

Tágabb értelemben Szálasi a német, olasz, rutén, lengyel, román, szerb, görög, bolgár nép szorosabb együttműködésére számított, ezek ellen tilos lett volna háborút viselni. A teljes önállóságot lehetetlennek tartotta a kis közép-kelet-európai népek számára. Azt azonban Szálasi is látta, hogy kis és nagy országok szövetsége óhatatlanul súrlódásokhoz vezet, ezért széles körű nemzetközi rendezést tartott szükségesnek: *„Hazám és népei ellen imperialisztikus törekvések merülhetnek fel a német, az orosz, az olasz államhatalom részéről.* Ellensúly, a hungarizmus nemzetközösségi elvének gyakorlatba ültetésével a közösség népeinél."[20]

„Földgömbünk meghódítása a 20. szd. első éveiben befejeződött. A népek a meghódítást liberális alapon hajtották végre. Minden nép részt vett benne. A meghódítás élvezői azonban kizárólag az angol-szász népek, franciák és zsidók lettek. A meghódított földgömb javainak igazságos felosztása és megosztása liberális alapon nem ment. 1914–18 közti háborúnak ezt az alapkérdést kellett volna eldöntenie. Nem döntötte el. Liberalizmus csúcsát és fejlettségét elérte."[21] írta börtönnaplójába a részigazságokat is tartalmazó sorokat, melyek később politikai programjában is megjelentek:

„A hungarizmus azt vallja, hogy földgömbünk minden (...) anyagi jószágkészletét mindenkor úgy kell felosztani, hogy minden nép azokhoz hozzáférhessen és belőlük kielégíthesse erkölcsi, szellemi és anyagi igényeit. Ennek érdekében azonban el kell végeznünk történelmünk első tudatos jószágkészlet-elosztását. (...) Szabályoznunk kell tehát 134 millió földnégyzetkilométer és 360 víznégyzetkilométer erkölcsi, szellemi és anyagi életviszonyát és életgyakorlatát kereken 512 millió családban élő 2050 millió emberhez úgy, hogy ebből az emberiséget alkotó népek jóléte és életbiztonsága ténylegesen és jogosan is belátható legyen".[22]

Az ötlet nem új – a javak újrafelosztása más pártokat is foglalkoztatott. Fontos viszont, hogy Szálasi a zsidók kivételével *nem tesz említést felsőbb- és alsóbbrendű népek között*. A világot ezért szerinte nem fajbiológiai, hanem hatalmi alapon kell felosztani „nagyterekre". Nagyterekre azért van szükség, hogy a konnacionalista birodalmak között megszűnjön az összetűzés, hiszen mindenkinek ki lenne jelölve a saját „Lebensraum"-jának határa, melyet természetesen mindenki be is tartana. „...teljesen fel kell számolni az angol, az USA, a szovjet és a francia világbirodalmak rablógazdálkodásra épített egész gyarmatrendszerét"[23], áll Szálasi programjában. A gyarmatrendszert a hungarizmus eleve nem tartotta megfelelő megoldásnak, hiszen az csak a judeoplutokrata imperializmus terméke, mely megmérgezi a népeket. Gyarmatosítás veszélye nélkül Afrikának és a négereknek, valamint az „Izlám" (sic!) államainak egyébként is „csak a magyarok és a japánok tudnak" segíteni.[24]

Európában és Ázsiában a következő nagyterek fogják Szálasi szerint meghatározni a politikát: a latin, germán, szláv, iszlám, hungarista. Afrika valójában Európa életteréül szolgál, de nem gyarmat módjára. „Négerkérdés: elsősorban is meg kell állapítanunk a derűs tényt, hogy a néger számunkra éppen olyan színes ember, mint amilyenek mi vagyunk az ő számára. A négerség (!) a legtragikusabb hasadásban él, kultúrája, civilizációja és technikagazdálkodása teljesen elszakadtak egymástól," és az USA-ban civilizáció helyett csak szifilizációt tanultak – írja a hungarista vezér annak illusztrálására, hogy potenciálisan a négereknek is joguk lehet saját nagytérre, melyet programja szerint leginkább magyar (!) segítséggel teremthetnek meg.

„Hiba nélkül nép nincs (...) Nincsenek kiválasztott vagy kiválasztatlan népek, nincsenek nagy vagy kis népek, csak életképes és életképtelen népek vannak."[25] Ebben az értelmezésben nagytér és jog kizárólag az erő függvénye, Szálasit tehát ebből a szempontból majdnem reálpolitikusnak tekinthetnénk – valójában az 'életképes' és 'életképtelen' jelzők darvinista-fasisztoirracionális nézeteiről árulkodnak.

Az európai nagytér két részből áll: a politikai Európa a Dakar–Aden vo-

naltól északra, a politikai Afrika ettől délre terül el. A politikai Európa sajátos mása a Hungária Egyesült Földeknek: *„Mivel Európában 30 népszemélyiség foglal helyet, így Európa ugyanolyan nemzetiségi állam, mint hazánk."* (kiemelés tőlem, U. K.), ezért a hungarizmus a „legigazibb" európai gondolat, ellentétben a német világnézettel, melynek alapja a faji gondolat, és az olasz nézettel, mely lényegében „államfasiszta". Egységet a Duna teremt Európa germán és latin része között, mert nyugat–kelet irányban metszi az észak–déli tengelyt. A hungarizmus előnyei közé tartozik, hogy ellentétben az árjákkal, az itt megtelepedett gondváni (!) népek nem keveredtek a zsidókkal.

Az élettereket a latin, germán, szláv, iszlám, hungarista politikai nemzetek egy-egy vezetőnépe irányítaná. A vezetőnép és a többi nép viszonyának szabályzásával Szálasi sajnos adósunk marad. Abból a megjegyzéséből, hogy Délkelet-Európa „népi törmelékhalmazán" 1526-ig a magyar volt a vezetőnép, sejthetjük, nagyjából mire gondolt.

Az Európán túlmenő nagyterekről és vezetőnépekről semmi sem tudható meg a nyilaspárt programja alapján. Az „Izlám" nagytérről is csak annyi többletinformációt kapunk, hogy „nyersanyaghiánya miatt egyelőre az európai nagytérhez csatolandó".

Külpolitikai ellenségként Szálasi a kommunizmust (liberalizmust) és imperializmust jelölte meg. Utóbbi legreakciósabb (Szálasi szóhasználatában „legutolsó és legundorítóbb") formájának minden kétséget kizáróan az USA minősült, hiszen a II. világháború egyáltalán nem sértette életterét.

A zsidósággal Szálasi meglepően keveset foglalkozik ideológiai műveiben. Számára nem az antiszemitizmus, hanem az aszemitizmus, azaz a zsidónélküliség a probléma megoldásának kulcsa, mivel így megszűnik a konfrontációnak a lehetősége is, és a zsidók jelenlétük megszűntével nem keltenek érzelmeket sem. Külpolitikailag tehát a zsidó állam teljes hermetikus szeparálását tartotta szükségesnek, arról viszont nincsen adat, hogy hol is kívánta volna látni ezt az államot.

A gyakorlat

Szálasi halálosan komolyan vette programját, ahhoz vallásos hittel ragaszkodott. Nem véletlen, hogy eme kérlelhetetlen ragaszkodása miatt szinte mindenkivel összeveszett. Német szempontból Szálasi az összes lehetséges választás közül a legrosszabbnak számított – nem csodálhatjuk, hogy csak 1944. október 15-én került rá a sor, amikor már az összes többi politikus elhasználódott.

A legtöbb összezördülésre talán Szálasi éles németellenes kritikája adott okot. Nem volt nehéz rájönni arra, hogy a Reich imperialista politikát folytat szövetségeseivel – ezt kimondani a jobboldal vezérei közül mégis csak Szálasi merte, bár ő is azonnal „a Völkische Bewegung kiforratlanságával" magyarázta a súrlódásokat. Leginkább saját pártja elhajlóinak vetette szemére, hogy a német nemzetiszocializmus gyakorlatát akarják érzéketlenül ügynök módjára megvalósítani. „Németországban kicsi, de igen erőteljesen beépült imperialista csoport működik, mely Európát imperialista módon akarja megépíteni.", írta naplójába. Az alapjában helyes megfigyelésnek azonban folytatása is van: „A német imperialista körök terve a Hungarista mozgalom megsemmisítésére teljesen találkozott a magyar plutokrata-szabadkőműves-zsidó rendszer azonos tervével és célkitűzésével."[26] (!)

Különösen fájdalmasan érintették a németek kis népeket becsmérlő megjegyzései: a lengyel, magyar, román népre mondott letűnő, kieső, kulturálatlan jelzők. Szálasi minden bizonnyal szolidáris volt Kelet-Európa egyéb népeivel – erre abból következtetünk, hogy a Kárpát-medencét a zsidók kivételével az összes itt élő nép természetes vagy elfogadott hazájának tartotta, és a két kifejezés számára nem jelentett minőségi különbséget. Egyéb kijelentéseiből is azt szűrhetjük le, hogy a német fajelméletet elutasította. Haller német ügyvivő előtt egyszer fájdalmasan fakadt ki „egyes német körök kapitalisztikus s imperialisztikus" magaviselete miatt a gazdaság terén, „mely azt a látszatot kelti, hogy bizonyos német körök ugyanott akarják folytatni, ahol a zsidók abbahagyták."[27]

A nemzeti-nemzetiségi kérdés kezelésének sarokpontja volt a nyilasok 1940. június 7-én beterjesztett nemzetiségi törvényjavaslata[28]. A nyilasok elképzelései megszüntették volna a nemzet-nemzetiség kategóriákat, és az országban csak egyenlő „népcsoportokat" ismertek volna el, melyek összessége alkotná a magyar államot. A népcsoportok mindegyike széles körű kulturális és közigazgatási autonómiát kapott volna, és számarányának megfelelően küldött volna képviselőket a parlamentbe. Önkormányzati szervezetük közjogi szervezetnek minősült volna, élén a népcsoport felelős, az államfő által le nem váltható vezetőjével.[29] Ez az államhatalomtól független új testületek létrehozásával gyakorlatilag a svájci kantonális rendszernél is nagyobb jogokat adott volna az egyes népcsoportoknak. A tervezet embertelensége abban nyilvánult meg, hogy egyéneket és egyéni szabadságjogokat gyakorlatilag nem ismert, mindennek valamilyen közösségben kellett volna artikulálódnia – az állampolgár köteles volt tartozni valamelyik népcsoporthoz, és alávetni magát döntéseinek (a német népcsoport nemzetiszocialista alapon létrehozott „Volksbund" szervezete hasonló alapon működött Kelet-Európa országaiban).

A törvényjavaslat gyökereit Szálasi gondolataiban kell keresnünk. A térségben tapasztaltak alapján arra a következtetésre jutott, hogy minden nemzetiség kultúrharcot folytat saját hazájában, majd meg akarja szerezni a ve-

zető szerepet, végül új államalakulatot akar létrehozni, hogy elszakadhasson. „És ez mindig így lesz, amíg az állam a nemzetiségekben csak nemzetiségeket fog látni. *Meg fog szűnni ez a buta ellenségeskedés, amint az állam a nemzetiségben csak népcsoportot fog látni* [kiemelés tőlem U. K.]: melynek megvan veleszületett erkölcsi, szellemi, anyagi adottsága és az életből kapott erkölcsi, szellemi, anyagi követelése, viszont a nemzetiségi államban elsősorban hazát és hont fog látni, mely nélkül veleszületett és életkövetelt erkölcsi, szellemi, anyagi adottságait nem mozgathatja jóra, szépre, igazra."[30]

Annak ellenére, hogy a törvényjavaslat utalt a magyar „népcsalád" vezető szerepére, mégis majdnem hisztérikusan reagált rá a kormányzat, sőt az ellenzék is. A kormány „jó érzékkel" erőteljes soviniszta kampányt indított, melyben a haza elárulásával vádolták meg a nyilasokat. Szinte minden „hazafias" szervezet (frontharcosok, TESZ stb.) tiltakozott, két nyilas képviselő kilépett a pártból, egy harmadik pedig egyháza parancsára lemondott mandátumáról. Teleki még azt is keresztülvitte, hogy a két beterjesztőt, Hubay Kálmánt és Vágó Pált a képviselőház megfossza mandátumától. Érdekes módon a törvényjavaslat valóban embertelen részét, ti. hogy totális szervezettséget ír elő a nemzetiségeknek, és az egyének csak népcsoportjaikon keresztül nyilvánulhatnak meg, senki sem tette kritika tárgyául.

Azt hogy Teleki Pál „a népcsoport elv alapján való szervezkedéshez senki számára sem"[31] adott teret, nem magyarázható pusztán a németektől és a Volksbundtól való félelmével. Kínos lett volna elfogadni magyar politikusoknak az önrendelkezés elvét akkor, amikor ennek az alkalmazása az ezeréves Magyarország feladását jelentette volna. A magyar elitek közgondolkodásába a népcsoport vagy a területi autonómia elve sem „fért be", nem véletlen, hogy annak ellenére, hogy már régóta akut probléma volt a megegyezés a nemzetiségekkel, illetve utódállamaikkal, ez a megoldás szóba sem jöhetett[32] (sem az anyaországon kívül élő magyarok, sem a Magyarországon élő nem magyarok számára).

„Hallom: Hubay és Vágó testvérekre kígyót-békát ordítanak. Teleki úr megtorlással fenyeget, egyesek gyilokkal – akasztófával dobálódznak és mindez miért? Mert a Duna-medence egyik legfájóbb és legbántóbb, legsürgősebb megoldásra váró kérdését merték gyakorlati útra terelni. Ebből is látható a féktelen gyűlölet, mely a hungarizmus ellen nyilvánul meg lépten-nyomon. Az egyedülálló magyar kezdeményezést – mert eddig minden felelőtlen elem csak autonómiáról beszélt, anélkül, hogy megmondta volna, mit is akar és mit ért ezen az autonómián, legfelelőtlenebb eleme pedig a jelenlegi kormány, sőt amerikai kifejezéssel élve: a magyar nép és Kárpát-Duna medence összes népeinek első számú közellensége – mondom: az első magyar kezdeményezést ebben az életkérdésben azonnal lepiszkolják,"[33] írta Szálasi börtönnaplójába javaslatának fogadtatásáról.

Hasonló sorsa lett a konnacionalizmus elve alapján létrehozott erdélyi román nyilas pártszervezeteknek is. Bár szinte senki sem lépett be, ennek ellenére az egyenlőség elvének puszta meghirdetése elegendő volt arra, hogy a soviniszta hangulatú közvélemény előtt a párt komoly vereséget szenvedjen.

Szálasi leginkább akkor volt konzekvens az egyenlőség hirdetésében, amikor a németekkel szemben kellett ezt tennie. Veesenmayerrel való második tárgyalásán (1944. április 3.) például feltette a kérdést, hogy Magyarországnak miért nincs teljhatalmú megbízottja Németországban, ha Németországnak lehet Magyarországon. Veesenmayer válasza, melyben megjegyezte, hogy nem a magyar hadsereg szállta meg Németországot, hanem a német Magyarországot, nem elégítette ki, és nem is értette meg vele a helyzet okát. A németek imperialisztikus viselkedése Szálasit folyamatos tiltakozásokra indította, mivel sértve érezte szuverenitását és nemzetvezetői jogait. 1945. január 27-én például terjedelmes levélben tett szemrehányásokat Adolf Hitlernek a magyar SS-hadosztályok terén kialakult visszásságok miatt.[34]

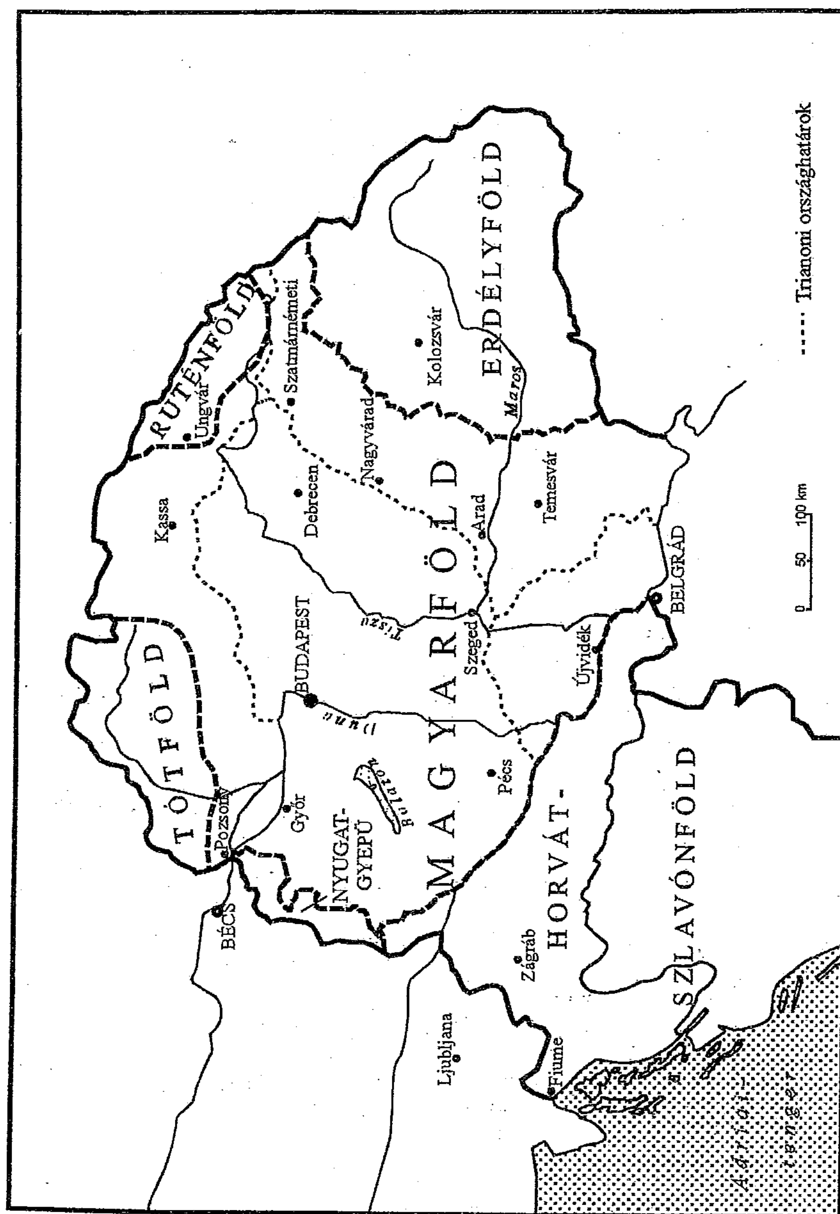
Az ideológia és a koncepció kiforratlanságát jól mutatja, hogy 1943. január 5-én (!) érkezett el számára a pillanat, amikor „tisztázni kívánta a Hungarizmus viszonyát a Völkische Bewegunghoz, a Fassizmushoz (sic) és a japán által vezetett Turanizmushoz. Szükséges (...) hogy az európai nemzetiszocialista népi mozgalmak vezetői értekezletre jöjjenek össze, hogy megbeszéljék, hogy akár birtokon belül, vagy kívül vannak, mi a feladatuk, és milyen kötelezettséget kell vállalniuk mindaddig, míg a világnézeti háború győzedelmes befejezést nyer, valamint, hogy milyennek képzelik a nacionalista és szocialista új Európa-rendet és a rajta alapuló Európa–közösséget."[35]

Hasonló ügyben 1944. június 23-án is szerkesztett emlékiratot,[36] miután elérte, hogy Horthy fogadja. Az emlékiratot természetesen Adolf Hitlernek, az Európai Nagytér vezetőjének címezte, a magyar miniszterelnök és kormányfő csak tájékoztatásra (!) kapott egy-egy példányt.

Az emlékirat tárgya az új „földgömbrend" nacionalista és szocialista megépítése volt. Ebben szerepelt először az „Európaközösség legfelsőbb vezetése és törzse" létrehozásának igénye. A vezér természetesen Hitler, helyettese Mussolini. Az „Európatörzsbe" a független államok kivételével mindenki „népi megbízottakkal" képviseltette volna magát. Ezek öt módon juthattak volna az „Európaközösségbe":

1. Adolf Hitler döntése alapján (Németország és általa megszállt államok, valamint Oroszország, Anglia és Írország is). Fenti felsorolás tehát lefedte a Szálasi szerint jogos német „életteret".

2. Benito Mussolini döntése alapján (Itália, Montenegró, Albánia, Görögország, Szíria, Transzjordánia, Palesztina, Arábia, Tunisz, Tripolisz, Egyiptom, Abesszínia, Szudán).

3. Mussolini döntése és Hitler, valamint az emigrált kormányok egyetértésével: Irán, Irak.

4. Mussolini és Hitler együttes döntése alapján: Dél-Afrika.

5. „*Saját jogon*" (U. K.) a németekkel szövetséges államok, valamint Szerbia, Bulgária, Franciaország (mely Algéria, Madagaszkár, Francia Közép- és Nyugat-Afrika után is küldhetne népi megbízottat).

A fel nem sorolt államok csak megfigyelőket küldhettek volna. Kifelé (ázsiai, észak, közép, dél-amerikai nagyterek) szintén megbízottakkal tartották volna a kapcsolatot. A döntés és végrehajtás folyamatáról csak annyi áll a tervezetben, hogy legfelsőbb döntésre Hitler és Mussolini jogosultak, a kivitelezést pedig az országok nemzetiszocialista pártjainak bevonásával kell végezni. A tulajdonképpeni belpolitika megszűnt volna, hiszen minden ügy mint „európai ügy" került volna eldöntésre.

A nyilaskeresztes párt külpolitikai koncepciója nem terjedt túl az alább ismertetett vázlatoknál. Szálasi még az olasz fasizmus ideológiáját sem ismerte kellő mélységben, ezért 1944. május 9-én a salói Olasz Köztársaság nagykövetétől kért erről információkat. Három nap múlva a japán nagykövetségen érdeklődött. Ígérete szerint hatalomra jutása után azonnal létre fogja hozni a „Kelet-ázsiai Nagytér Minisztériumot", és ecsetelte, hogy a nagyterek közt a Hungarizmusé lesz a fő szerep.

Szálasinak azonban semmilyen nemzetközi tekintélye sem volt, még az 1944 nyarán Berlinben rendezett antiszemita kongresszusra sem kapott meghívót.[37]

A nyilaskeresztes párt utolsó külpolitikai helyzetértékelésére 1945. május 1-jén került sor: Szálasi a régi tagokból új kormányt alakított. Az eskütétel után így értékelte a külpolitikai helyzetet: „A háborút Németország vesztette el, és nem a nemzeti szocializmus. (...) Roosevelt halálával kétségtelenül Churchill nyert a legtöbbet, mert általa visszanyerte az egész angol világbirodalmat. (...) A közeljövőben erősen kívánatos és egyedül célravezető egy Berlin–London–Tokió rendszerszövetség. (...) Kétségtelen, hogy London mindig a legveszélyesebb európai vagy ázsiai állam ellen hozott létre szövetséget. (...) Nyilvánvaló, hogy Európában háromféle rendszer jelentkezik párhuzamosan az Európaközösség vezetésére:

a) a Szovjet, vele a szláv imperializmus,

b) a Berlin vezetése alatt állott nemzetiszocialista rendszer, mely azért bukott el, mert német imperializmussal akarta célját megvalósítani,

c) a London vezetése alatt álló rendszer.

Délkelet-Európa rendezésére elfogadható terve csak egy népnek van, a magyar népnek. A többi tervek vagy Moszkva, vagy Berlin alá akarják Délkelet-Európát hajtani."[38]

„Hogyha a németek az angolszászokkal állanak össze a bolsevizmus ellen,

akkor mi is önállóan azt tesszük, s azután el kell szakadnunk és vissza kell állnunk a Berlin–Róma–Tokió vonalra. Természetes, hogy egy ilyen harc után Angliában is be fog következni a nemzeti szocializmus. A németnek az ördöggel is szövetkeznie kell, tehát az angolokkal is, ha meglesz rá a mód, de azután meg kell semmisítenie az angolt.

Az USA felé kihasználni, hogy a Hungarizmus a magyar területen élő népszemélyiségeket összefogja éppen úgy nemzetiszocialista alapon, mint az USA az ő népeit demokrata alapon."[39]

Összefoglalva az elméletéről és gyakorlatáról írottakat, megállapíthatjuk hogy Szálasi külpolitikai elemzései gyakran parodisztikus hatást kelthetnek az olvasóban. Groteszkségüket növeli, hogy olykor valós kérdésekre tapintott rá, sőt értékeléseiben is gyakran igazságok is találhatók, melyek azonban szinte értékelhetetlenek a sok sületlenség és nyelvi zagyvaság mellett. Néha azonban áttört az ideológiai burkon a kiválóan képzett vezérkari tiszt: Lengyelország néhány napon belüli elbukását Szálasi a Csillag-börtönből már szeptember 2-án megjósolta. Pontos helyzetértékelésének egyik legfeltűnőbb bizonyítéka a Szovjetunió megtámadásának hírére való reakciója: Szálasinak június 22-én reggel 7 órakor gépkocsivezetője jelentette a német támadást. Először nem hitte el, majd amikor Csia Sándor is megerősítette a hírt, így értékelte a világjelentőségű eseményt: „Sok baromságot tapasztaltam, de ilyet még nem!"[40]

A realitásérzék és a konzekvencia néha már-már groteszk formában jelentkezett: „Kíváncsi vagyok, hogy Elzász-Lotharingia megmarad-e Franciaország kebelében. Remélem, igen. A visszacsatolásnak értelme nem volna, ellenben új fegyveres viszály csíráját hordozná méhében. Hitler bölcsességének ez lesz egyik próbaköve."[41] – írta pontos elemzőként börtönnaplójában. Hasonlóan pontosan látta helyzetét a háború végén: megjósolta, hogy az angolszászok kiadják, „ahelyett" hogy partnernek tekintenék, a magyarok bíróság elé állítják, „ahelyett" hogy beiktatnák nemzetvezetői posztjába, és kivégzik, „ahelyett" hogy kitüntetnék.

A volt vezérkari tiszt azonban nem mindig volt ennyire éleslátó: 1943–1944 folyamán végig az volt a meggyőződése, hogy hadászatilag a tengely erői állnak jobban.

Kavargó és zavaros elképzelései alapján sokan hajlamosak Szálasit bolondnak minősíteni. Lehet, hogy az volt, de meg kell jegyeznünk, hogy a többi szélsőjobboldali diktátor sem rendelkezett kidolgozottabb elképzelésekkel. Szálasi és Hitler közt az egyik óriási különbség abban áll, hogy Hitler csak a saját életterének tekintett területre dolgozott ki egyáltalán valamilyen politikai és gazdasági programot, és a föld egyéb részeiről nem nyilvánított véleményt, ezzel szemben Szálasi misszionáriusként az egész világban gondolkodott. Programja átfogó jellege és az idő hiánya miatt azonban csak csíráiban alakult ki, ezért több kérdésben értelmezhetetlen.

Véleményünk szerint Szálasi programja legfontosabb és legérdekesebb elemének az addigi magyar nemzetiségi politikai gyakorlattal való szakítás tekinthető. Ebben nyilvánul meg embertelensége is – számára nem létezett egyén, csakis közösség.

Azt hogy Szálasi mennyire komolyan vette saját ideológiáját, az is bizonyítja, hogy hatalomra kerülése után egyik első dolga volt üdvözlő táviratot küldeni Horia Sima román vasgárdista vezérnek. Hasonló gesztust egyik magyar politikus sem tett a szomszédos országok vezetőivel szemben.

A nyilaskeresztes párt azonban nem Szálasi Trianonról és földgömbrendről vallott nézetei miatt tudott jól szerepelni az 1939-es választásokon. A magyar nemzetvezető pártján belül is igazából elszigetelt maradt világmegváltó gondolataival. Hermann Balck vezérezredes, 1944. december 24-től a Dunántúlon harcoló, róla elnevezett német–magyar hadseregcsoport parancsnoka semmit sem észlelt abból, hogy a nyilasok másképp akarnák kezelni a nemzeti-nemzetiségi kérdést:

„Der alte Grundsatz, im Budapest sitzt der Magyar, und beherrscht den Karpathenraum und alle andere haben unter der Stefanskrone zu kuschen, war kaum erkenntlich abgewandelt."(A régi alaptörvény, mely szerint a magyar Budapesten székel és uralkodik a Kárpátok térségében, mindenki másnak pedig kussolnia kell a Szent István-i korona alatt, alig észrevehetően lett megváltoztatva.)[42] – jegyezte fel naplójába tapasztalatait az új rendszer futólagos megismerése után.

JEGYZETEK

[1] Lásd erre pl. Újszászy vezérőrnagynak Canarissal folytatott beszélgetését. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, RW 4 (Wehrmachtführungsstab) / v.4.

[2] Tilkovszky Loránt: Basch Ferenc népbírósági pere. *Századok* 1996, 3. szám. 1427. o.

[3] Pl. Meskó Zoltán, gr. Pálffy Fidél, gr. Festetics Sándor, Böszörmény Zoltán.

[4] Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták.* Budapest, 1966, 19. o.

[5] Karsai Elek: *Szálasi Naplója. A nyilasmozgalom a II. világháború idején.* Budapest, 1978, Kossuth. 9. o.

[6] *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* Szerk.: Csiffáry Tamás. Budapest Főváros Levéltára és a Filum kiadása 1997.

[7] Podhradszky András: *A Hunyadi hadosztály*. Napló a szerző birtokában.

[8] *Magyarország a második világháborúban.* Lexikon, főszerk. Sipos Péter. Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság – Petit Real könyvkiadó. 396. o. Szálasi–Hitler találkozó.

[9] Szálasi Ferenc: Cél és követelések 1. Nemzet Akaratának Pártja kiadványai, Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 8. o.
[10] Ez az azonosság legjobban Szlovákia esetében érhető tetten: mindkét elképzelés szerint csak a nyugat-felvidéki – döntően evangélikus vallású szlovák népességgel rendelkező – területek tartoznának „Tótföldhöz". Gömbösre lásd Zeidler Miklós e kötetben közölt tanulmányát.
[11] Szálasi Ferenc: *Cél és követelések*, 10. o.
[12] Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták*. 59. o.
[13] *Szálasi Ferenc börtönnaplója*, 92. o.
[14] Uo. 248. o.
[15] Uo. 58. o.
[16] Uo. 191–192. o.
[17] Uo. 239. o.
[18] Uo. 192. o.
[19] Uo. 59. o. és 93. o.
[20] Uo. 179. o.
[21] Uo. 87. o.
[22] *Nagytér, élettér, vezetőnép*. Szálasi előadása a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom pártkülügyek értekezleteinek sorozatában Budapesten 1943. június 15–16. 12. o.
[23] *Nagytér. élettér, vezetőnép*, 13. o.
[24] Uo. 15. o.
[25] Uo. 15. o.
[26] Idézi Karsai Elek: *Szálasi naplója*, 58. o.
[27] Uo. 232. o.
[28] Lackó Miklós valószínűsíti, hogy a törvényjavaslat benyújtása mögött a németek irányában való felajánlkozás is szerepet kapott (i. m. 225. o.). Szerintünk ez az állítás megalapozatlan.
[29] Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták*, 224. o.
[30] *Szálasi Ferenc börtönnaplója*, 210. o.
[31] Teleki szavait idézi Tilkovszky: Basch Ferenc népbírósági pere, 1427. o.
[32] Tilkovszky Lóránt: Basch Ferenc népbírósági pere, 1419., 1427. o. Csak a németek tudták hatalmi szóval keresztülverni a saját nemzeti kisebbségük „népcsoporttá" nyilvánítását. A Volksbund hazai támogatottsága nem magyarázható csak a fasiszta nézetek elterjedésével: sokakat a magyar kormányzat erőszakos asszimilációt szorgalmazó soviniszta rendelkezései, az iskolabezárások stb. vitt bele ebbe a szervezetbe. Tanulságos összehasonlítani a „népcsoport" jogosítványait azzal, amit pl. az erdélyi magyarság vagy a világ számos más nemzeti kisebbsége kér a többségi nemzettől. Sok közös elemet találunk: saját nyelvű oktatás egyetemig bezáróan, saját közigazgatás a népcsoport által többségben lakott területeken, külön képviselet állami fórumokon, lehetőség az elkülönülésre a közigazgatásban, egyszóval területi és kulturális autonómia. Magyarország vezetői azokat a jogokat is sajnálták nemzetiségeiktől, amit 60 évvel később a határon túli magyarság kér majd saját magának.
[33] *Szálasi Ferenc börtönnaplója*, 220. o.
[34] A levelet kivonatban közölte *Út és Cél* XXXV. évf. 8. sz 1983. augusztus, ill. nyomán Gosztonyi: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 1992, Európa. 359. o. A teljes szöveg eredetije Zeidler Sándor magángyűjtőnél, fénymásolat a szerzőnél található.
[35] Idézi Karsai Elek: *Szálasi naplója*, 112. o.
[36] Közli dr. Frank László: *Zöld ár.* Budapest, 1975, Zrínyi. 73. o.
[37] Karsai Elek: *Szálasi naplója*, 230. o.
[38] Idézi Karsai Elek: *Szálasi naplója*, 490. o.
[39] Idézi dr. Frank László: *Zöld ár*, 150. o.
[40] Idézi Karsai Elek: *Szálasi naplója*, 54. o.
[41] *Szálasi Ferenc börtönnaplója*, 226. o.
[42] Hadtörténeti Levéltár Tanulmánygyűjteménye (TGY) 3085, Hermann Balck: *Ordnung im Chaos* című kézirata, III/282. o.

Richly Gábor – Ablonczy Balázs

JÁSZI OSZKÁR*

„...nem létezik számomra külön, elszigetelt magyar probléma (...) együttérzéssel fordulok a Duna-medence összes szenvedő népe felé."

Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása

A megközelítés szempontjai

Jelen dolgozat Jászi Oszkárnak (1875–1957) a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos gondolatait kívánja néhány hangsúlyosnak érzett szempontból számba venni. Jászi politikai célzatú, illetve tudományos jellegű – vagy ami még gyakoribb, e kétféle műfajt sajátosan ötvöző – írásai alapján elsősorban arra a három kérdésre keresünk választ, hogy szerzőjük miben látta a Habsburg-birodalom, s benne Magyarország széthullásának okait, miként értékelte a trianoni békeszerződést és milyen alternatívákat igyekezett felvázolni a dunatáji népek[1] nyomorúságának megoldására.

Mivel e kérdések, illetve az ezekhez kapcsolódó problémák központi helyet foglalnak el Jászi életművében, a témára vonatkozó írásainak teljességre törő bemutatása – vagy akár csak megemlítése – e dolgozat keretei között lehetetlen vállalkozás volna. Ennek megfelelően az alábbiakban elsősorban Jászi nagyobb lélegzetű monográfiáit vesszük számba, s rövidebb cikkeinek, tanulmányainak ismertetésére csak akkor térünk ki, ha az azokban kifejtett gondolatok kiegészítik az azonos időszakban írt monográfiák megállapításait.[2]

A tárgyalásra kerülő művek igazságtartalmát az elmúlt évtizedek eseményei és történettudományos munkái már igen sok szempontból egyértelműen igazolták, illetve cáfolták, úgyhogy Jászi alább ismertetett gondolatai kapcsán a legtöbb esetben mértékkel alkalmazzuk az értékelő attitűdöt. A kései utód könnyű bölcsessége helyett inkább Jászi gondolati rendszerének

belső logikáját kívánjuk felvázolni, különös súlyt fektetve e gondolati rendszer időbeli változásaira, fokozatos kibontakozására és módosulására.[3] Mert kétségtelen, hogy hosszú élete során Jászi többször változtatott, finomított visszatekintéseiben állandónak hirdetett[4] „trianoni különvéleményén".

Jászi különvéleménye a dualizmus kori közfelfogással szemben

Közhelyszerű, mégsem megkerülhető kijelentés: Jászi Oszkár öntörvényű gondolkodó volt. Elkötelezett baloldali demokratikus gondolkodása eleve a dualizmus kori szellemi elit kisebbségéhez kapcsolta, melynek – többek között a *Huszadik Század* című folyóirat szerkesztőjeként, a *Világ* című napilap vezércikkírójaként, a Társadalomtudományi Társaság, az 1905-ös Választójogi Liga és az Országos Polgári Radikális Párt vezetőjeként – a tízes évekre kiemelkedő teoretikusává lett. Ám a baloldali ellenzék prominens képviselőjét még e viszonylag szűk értelmiségi körön belül sem könnyű elhelyezni. A meglehetősen heterogén ellenzékiség különböző csoportjai közül a baloldali függetlenségiekkel (Justh Gyula, majd Károlyi Mihály pártja), a szociáldemokratákkal (többek között Szabó Ervin révén) és a kisebbségi politikusokkal (Milan Hodža, Anton Štefanik, T. G. Masaryk, Eduard Beneš, Octavian Goga, Emil Isac, Vasa és Žarko Jakšic stb.) egyaránt kereste a közös hangot, anélkül, hogy bármelyik csoportosulás szellemiségével maradéktalanul azonosult volna. Jellemző, hogy még a személye körül formálódó szűkebb csoport tagjai sem mindenben osztották Jászinak a progresszív irányzatok mindegyikéből merítő, tudatosan eklektikus szemléletét.[5]

Jászi Oszkárnak a különböző ellenzéki csoportoktól függetlenül kialakított különvéleményét többek között a nemzetfogalomról, nemzeti tudatról vallott sajátos felfogásában is tetten érhetjük. Litván György és Hanák Péter már kimutatták, hogy a szocializmussal kacérkodó Jászi 1904 és 1905 fordulóján miként ismerte fel a társadalmi-szociális kérdések és a nemzeti eszme összekapcsolásának fontosságát, mivel „minden reformmozgalom sikerének alapfeltétele a nemzeti érzés megnyerése, a függetlenségi hagyomány vállalása".[6] E felismerése két szempontból fontos a számunkra: egyrészt igazának elismertetése érdekében folytatott vitáiban egyre világosabban körvonalazódik Jászi számára a szocialista internacionalizmus időszerűtlensége a nemzeti gondolat tömegeket mozgósító erejével szemben, másrészt ennek fényében elkezdi kidolgozni a hagyományosan uralkodó, általa feudálisnak, sovinisztának tartott nemzeteszmével szemben a saját, demokratikus tartalommal megtöltött nemzet- és hazafogalmát. Jászi korabeli írásaiból kitűnik: számára a nacionalista szemlélet, a „nemzeti öncélúság", „sajátos magyar jelleg", vagy „küldetés" idegenül csengő fogalmak, jóllehet a

magyar nyelvű népesség gazdasági-kulturális fölénye alapján ő is vallja a magyarság vezető szerepét a Kárpát-medencében. Felfogása ebből a szempontból tulajdonképpen a magyar politikai elit által is hirdetett magyar szupremácia „udvariasabb" megfogalmazása. Mindenesetre a nemzeti érzés és gondolat – akárcsak a radikális függetlenségi politika – az ő személyében elsősorban a tömegeket mozgósító *eszköz* (azaz alárendelt tényező) a végső célként megjelölt társadalmi változások elérésének útján. A nemzeti gondolat hangsúlyozásával tehát Jászi – legtöbb kortársával ellentétben – a nemzetet és az országot *demokratizálni* akarta, nem magyarosítani.[7] Íme egy gondolati elem, amely majd Trianon értékelésekor is meghatározza Jászi alapállását.

A nemzeti gondolat effajta középpontba állítása nem számíthatott sem a hagyományosan uralkodó közfelfogás, sem a szocialisták megértésére, viszont magától értetődően vezetett a hazai nemzetiségi mozgalmakkal való kiegyezés fontosságának felismeréséhez. Jászi e témára vonatkozó gondolatait 1912-ben *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című monográfiájában foglalta össze.[8] Ebben a művében fejti ki legrészletesebben, hogy miként látja Magyarország demokratizálásának és a hazai nemzetiségi mozgalmaknak a kapcsolatát. A könyv bevezető fejezeteiben Jászi történelmi és nemzetközi példák sorával kimutatja, hogy a nemzetiségi mozgalmakban rejlő energiák ellenállhatatlanok, mivel a nemzeti gondolat mindent átformáló hatása a polgárosodással és a kapitalista termelési móddal beköszöntött egyetemes kortünet, és levonja a következtetést, hogy a soknemzetiségű Magyarország jövője szempontjából elengedhetetlen a hazai nemzetiségek törekvéseivel való őszinte, előítéletmentes szembenézés. Ám e kihívást ekkor még korántsem az állami egység, vagy a sokévszázados magyar hegemónia megőrzése szempontjából tartja létfontosságúnak, hiszen Jászi axiómaként kezeli, hogy az erősödő nemzetiségi mozgalmak e téren nem jelentenek veszélyt![9] Jászi számára *„a nemzetiségi kérdés a magyar demokrácia és állami függetlenség archimedesi pontja*, melynek megoldása nélkül papirosalkotmány az egész magyar parlamentárizmus."[10] Könyvének nyilvánvaló politikai célja, hogy meggyőzze a gazdasági-társadalmi progresszió híveit: az avítt, középkori maradványokat, nemesi előjogokat konzerváló hazai „feudalizmus" elleni harcukban nélkülözhetetlen szövetségeseik az elnyomott nemzetiségi tömegek, melyeket elsősorban engedékenyebb nemzetiségi politikával nyerhetnek meg maguknak.[11] A könyv legeredetibb – és egyben legvitathatóbb – részei azok, melyekben a történeti alapozású korképet Jászi sajátos utópiába lendíti tovább annak érdekében, hogy ezen politikai elképzelései mellett újabb érveket kovácsoljon: mivel a szerző szerint a nemzetek békés egymás mellett élésének, integrációjának eljövendő boldog, posztnacionalista korához a nemzeti kultúrák kifejlődésén keresztül vezet az út, ismét adódik a következtetés, hogy Magyarország nemzetiségeinek majdani tökéletes integrálását, asszimilálását is a kisebbségi jogok széleskörű biztosítása, és ennek következményeként a nemzetiségek minél gyorsabb „nagykorúsodása" szolgálja.[12] És még egy sajátosság, amely feltétlenül említést érdemel: Jászi már ekkor sem elégedett meg a provinciálisnak tekintett magyar probléma (elméleti) megoldásával, hanem utal szélesebb perspektívájú víziójára, az Európai Egyesült Államok megteremtésének szükségességére is. Két olyan tétel emelhető tehát ki e monográfia kapcsán, amely közvetlenül kapcsolódik a dolgozat elején felvetett kérdésekhez: egyrészt a nemzetiségi kérdés nem megfelelő, nacionalista szellemű kezelését Jászi Trianon után is a Dunatáj – és benne Magyarország, illetve a magyarság – nyomorúságának egyik legfontosabb okának fogja látni, másrészt már itt megjelenik a történelmi országhatárokon átívelő, régiókat átfogó integráció igénye, amely néhány év múlva Jászinak a trianoni béke által előidézett helyzetre (is) javasolt terápiája lesz: haláláig vallott különvéleménye az általa is szükségesnek tekintett revízió *mikéntjéről*.[13]

A nemzetiségekkel való, minden felet kielégítő megegyezés, és ehhez kapcsolódóan a dunatáji integráció legmegfelelőbb módjának megtalálása az első világháború éveiben egyre szenvedélyesebben foglalkoztatta Jászit,[14] de erre vonatkozó gondolatait végül csak a régió történelmi kereteinek összeomlása idején, 1918 októberében tette közzé. Mivel *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című könyv[15] a trianoni békeszerződésben rögzített rendezés elméleti alternatívájának tekinthető, indokolt részletesebben kitérni rá.

Sokan és sokszor kimutatták már, hogy Jászinak e műve megjelenésekor minden történelmi realitást nélkülözött, mivel (szerzőnknek 1918 tavaszán még szilárdnak tűnő meggyőződése ellenére) nemcsak a magyar közgondolkodástól volt idegen, de a nemzetiségi politikusok, valamint az antanthatalmak vezetői sem tekintették kölcsönösen előnyös tárgyalási alapnak.[16] Minket azonban e dolgozat keretei között elsősorban nem politika-, hanem eszmetörténeti vonatkozásában érdekel a könyv, nevezetesen abból a szempontból, hogy milyen fejlődési fázist képviselt Jászinak a Dunatáj rendezéséről alkotott koncepciói között. Ebből a megközelítésből két alaptétel bizonyult a legmaradandóbbnak. Egyfelől Jászinak az az egyre erősödő meggyőződése, hogy a Dunatáj népeinek problémáit *egyedül* megoldani képes rendezés egy demokratikus alapon berendezett államszövetség létrehozása, melyben biztosíttatik az öt „életképes nemzeti államiság kialakulása", az új államalakulatok keretei között is szükségképpen bentrekedő „nemzetiségi kisebbségek hatékony védelme", amelynek „organikus kooperációja lehetetlenné teszi az ujabb összeütközéseket" a szövetkező népek között, és amely ráadásul szuverenitásuk fenntartásához elengedhetetlen európai-világpolitikai súlyt

biztosít számukra.[17] Másfelől Jászi tájékozódásában időtállónak bizonyult az a nem kevésbé idealisztikus hit is, hogy ez a föderáció illeszkedhetne a nagyhatalmak által is támogatott, feltartóztathatatlanul kibontakozó, világméretű békét hozó integrációs folyamatba.[18] Persze mint láttuk, ezek a gondolatok Jászinak már korábbi megnyilatkozásaiban is fellelhetőek voltak, azonban lényeges, hogy e könyvben jóval részletesebb, konkrétabb kifejtést kaptak. Ami Jászi gondolati fejlődése során kevésbé bizonyult maradandónak: Magyarország területi integritásának célszerűségébe, illetve fenntarthatóságába vetett hite, amely egyébként az elméleti konstrukció belső logikáját is szétfeszíti. Jászi a Monarchia népeivel kapcsolatban ugyanis három kategóriát tételez: a két „uralkodó" nemzet mellett további három államalakításra érett nemzetet, valamint csupán nyelvi és kulturális jogokat kívánó nemzetiségeket, melyek önálló államalakításra, elszakadásra, illetve anyanemzetükhöz való csatlakozásra nem töreked(het)nek. Kijelenti, hogy a „Monarchiának öt olyan nemzete van, mely mindenben megfelel a történet-politikai individualitás kritériumainak: magyar, német, lengyel, cseh, horvát-szerb", majd ezzel összhangban meghúzza az öt „valóságos nemzeti államembrió" – Magyarország integritását természetesen nem érintő – határait.[19] Nem szükséges magyarázni, hogy ez a koncepció nem felelt meg a Monarchia keretei között élő nemzetiségek illetve nemzettöredékek (és határon túli anyaországaik) valódi törekvéseinek, elég arra utalnunk, hogy Jászi saját kritériumait is következetlenül alkalmazza, amikor például a szerbeket és horvátokat egy nemzetté gyúrja (majd oldalakon át bizonyítja ennek ellenkezőjét), a németeket és osztrákokat viszont külön nemzetként kezeli, vagy a lengyeleket önálló állami keretek között egyesítené,[20] de ugyanezt megtagadja a Magyarország területén élő románok és szerbek esetében.

Összefoglalva megállapítható, hogy Jászi életművében e könyv újszerűsége elsősorban a dunatáji integráció tervének részletes kibontásában rejlik, míg a hazai nemzetiségek tekintetében Jászi ekkor még lényegében kitart a tízes évek elejére kiérlelt elveinél. Más szavakkal: az általa évtizedek óta támadott dualista berendezkedés bukásának szükségszerű bekövetkezését már látja, és megkísérli az ebből fakadó konzekvenciák levonását, ám a történelmi Magyarország széthullásával még nem néz szembe.[21] Ebből adódnak a koncepció említett belső ellentmondásai, részben ebből fakadnak majd a miniszterként lehetetlen feladatra vállalkozó Jászi csalódásai, s e következetlenség feloldása által fogja a húszas évek elején továbbfejleszteni a Dunatáj ideális rendezésére vonatkozó elképzeléseit.

Az 1918. október 31-én kormányt alakító Károlyi Mihály már egy éve teljes mértékben osztotta Jászi kül- és nemzetiségpolitikai elképzeléseit,[22] így nem meglepő, hogy őt nevezte ki kormánya nemzetiségi ügyekért felelős tárca

nélküli miniszterévé, valamint a Külügyi Tanács elnökévé. Úgy tűnik, e tisztségeiben Jászi kezdetben őszintén remélte, hogy régi terveit valóra válthatja, ám a novemberi aradi magyar–román, a november és december fordulóján zajlott magyar–szlovák tárgyalások, a szerb, cseh és román haderő előrenyomulása, valamint az egymást követő antant-jegyzékek hamarosan világossá tették e remények alaptalanságát. A Jászi által felajánlott kulturális, majd területi autonómia korántsem elégítette ki a nagyobb létszámú és erősebb identitású nemzetiségek vezetőit, akik az antanthatalmak ígéreteinek megfelelően már szuverén nemzetállamokban gondolkodtak. A magyar kormányok nemzetiségi politikájának kudarcait nem ellensúlyozhatták a hazai rutén és német kisebbségek vezetőivel kialkudott, törvénybe is iktatott megegyezések, melyek egyébként igen széleskörű önkormányzatot biztosítottak e két nemzetiség számára. Tehetetlenségét felmérve Jászi 1919 januárjában miniszteri, a Tanácsköztársaság kikiáltásának másnapján pedig külügyi tanácsi elnöki tisztéről is lemondott, majd május elején elhagyta az országot.[23] E sorsfordító hónapok hatásai közül számunkra az a legfontosabb, hogy Jászi ekkor volt kénytelen véglegesen felismerni: Magyarország területi integritásának elve a – korántsem csupán kulturális önállóságra törekvő – nemzetiségekkel szemben tovább nem tartható.

Jászi különvéleménye a Horthy-korszak közfelfogásával szemben

A Bécsbe menekült, Károlyi és Jászi Oszkár szellemi irányítása alatt szerveződő emigránsok (az ún. októbristák) a húszas évek elején még komolyan hitték a Magyarországon berendezkedő új politikai rendszer közeli bukásában, és ezáltal az emigráció hazatérésének, újbóli aktív szerepvállalásának lehetőségében. Ezek a remények több szempontból befolyásolták Jászinak Trianonra vonatkozó állásfoglalásait is.[24]

Az 1920-ban Bécsben megjelentetett *Magyar kálvária – magyar föltámadás, A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* című könyv (illetve annak későbbi bővített kiadásai)[25] a legnagyobb szabású mű Jászinak a Horthy-rendszerrel folytatott polémiájában. Tanulságos számba venni Trianonnal kapcsolatos legfontosabb téziseit. A magyar nyelvű kiadás elsődleges funkciója a Károlyi- és Berinkey-kormány tevékenységének igazolása, ami szükségessé tette többek között a korabeli magyarországi propaganda azon elemeinek megcáfolását, melyek a forradalmi kormányok felelősségét hangsúlyozták az országcsonkítás előidézésében. Jászi először is leszögezi, hogy a „forradalmakat nem csinálják [ti. a forradalom élére állók – R. G.], hanem születnek", Magyarország esetében abból a katasztrofális helyzetből, amelyet a „félkegyelmű trottlikból"[26] álló parlament háborús, antidemokratikus, nem-

zetiségi és szociális kérdésekkel nem törődő politikája idézett elő. Ezen túl Jászi részletesen cáfolja a hadsereg tudatos felbomlasztásáról, a nemzetiségi vezetőkkel való lepaktálásról, a hatalomnak kommunista kézre való átjátszásáról szóló vádakat is. Az összeomlásért – és így közvetve a trianoni területvesztésért – végeredményben az őszirózsás forradalmat megelőző politikai rezsimre és az antant imperialista politikájára hárítja a felelősséget. A könyv másik fontos célja – melynek a német és angol nyelvű bővített kiadásokban Jászi egyre nagyobb teret szentelt – a Horthy nevéhez kötődő politikai berendezkedés kérlelhetetlen bírálata. Ebből a szempontból két fontos gondolat kapcsolódik szorosabban Trianon kérdéséhez. Jászi egyfelől igyekszik meggyőzni hazai olvasóit az állami revíziós propaganda hazug voltáról,[27] másrészt arról, hogy az ellenforradalmi Nagy-Magyarország se nemzeti, se európai cél nem lehet. A területi integritás visszaállítása helyett Jászi elegendőnek tartja az etnikai alapon történő határrevíziót és a határon túl maradó magyarság kisebbségi jogainak védelmét – abban az esetben, ha Magyarország szomszédaihoz hasonlóan demokratizálódik, és így képes lesz az utódállamokkal való megegyezésre, a Jászi által felvázolt eljövendő európai rendbe való beilleszkedésre. Mert könyvének végén Jászi ismét visszatér kedves ideájához, Európa népeinek demokratikus egyesüléséhez. Megjósolja, hogy a háború által tönkretett Nyugat-Európa fel fogja ismerni a reakciós-nacionalista rendezés (ún. francia út) végzetességét, a bolsevizmus továbbterjedésének veszélyét, melyhez az efféle álrendezés által előidézett társadalmi és nemzetközi ellentétek szükségképpen vezetnek (ún. orosz út), és e felismeréstől vezérelve, az angol munkáspárt szellemében „egyetlen egységbe tömöríti" a kiterjedt önkormányzatok, radikális földosztás és gyárak szocializálása által demokratizált, határok nélküli Európát (ún. angol út). Nem meglepő Jászinak e vízióból következő álláspontja: „Ha mindezt elérjük, ez sokkal többet érne, mintha a régi feudális Magyarország megmaradt volna, melyben a hatalomnak néhány ezer haszonélvezője egymás ellen uszította az itt élő népeket, s valamennyi szabad kultúrfejlődését lehetetlenné tette." Annál megrendítőbb a nemzeti mozgalmak természetéről oly sokat értekezett tudós, a nagyhatalmak öncélú diplomáciáját keserűen megtapasztalt politikus töretlen hinni akarása: „És ez a cél nem utópia, ez a cél elérhető volna egyetlen nemzedék bátor és megfeszített akarásával. Egyedüli föltétele épp a valódi demokrácia, a becsületes önkormányzat és az erőteljes nekiindulás az ésszerű szocializmus útján."[28] Látható, a korabeli magyar közfelfogáshoz képest Jászi könyve kétségtelenül sajátos álláspontot képviselt mind a Trianonhoz vezető okokról, mind a békeszerződés értékeléséről, mind a revízió legkedvezőbb megvalósulási módjáról.

Miközben Jászi az utódállamok régről ismert vezetőinek belátásában bízva, velük ismételten tárgyalva, a Dunai Népek Kultúrszövetségének tervét

propagálva, Horthy-ellenes nemzetközi kampányt folytatva várta a kedvező politikai fordulatot, a történelem más irányt vett. Sem a nyugati nagyhatalmak, sem a Dunatáj vezető politikusai nem léptek rá a Jászi által megálmodott útra, s a keresztény-nemzeti kurzus is életképesnek bizonyult. Ráadásul az emigránsok egységfrontját sem sikerült megteremteni, Jászi politikai terveinek kulcsfigurája, Károlyi egyre nyilvánvalóbban letért az 1919 végén kijelölt közös útról, így mind súlyosabbnak érzett politikai elszigeteltsége és neurózisa elől menekülve Jászi 1925-ben elhatározta, hogy az Újvilágban kezd új életet.

Ám az Oberlin College politológiatanárát már néhány hónap múlva utolérte a múlt árnya. Jászi Oszkár felkérést kapott a chicagói egyetemtől, hogy foglalja össze a Monarchia történetét – az állampolgári nevelés szempontjából.[29] Jászi úgy érezte, a megbízás elfogadása lehetővé tenné számára legfőbb mondanivalójának kifejtését, hogy „a *Monarchiát nem a háború bomlasztotta fel, mint a Habsburg-legenda állítja, hanem a háború mintegy a kulminációja volt egy belső dezintegrálódási folyamatnak*", illetve konkrétabban, hogy „a Monarchia megbukott, mert nem volt képes federalizálódni."[30] Jászit tehát a birodalom felbomlása – azaz a Trianonhoz vezető út – izgatta, ami persze nem teljesen fedte a kiadó elképzeléseit, viszont annál tanulságosabb a mi számunkra.

Mivel Jászi *A Habsburg-monarchia felbomlása* című könyvében[31] fejtette ki legrészletesebben Trianon okairól vallott nézeteit, indokolt röviden áttekinteni a mű gondolati ívének legfontosabb csomópontjait. A téziseket előlegező bevezetés után a szerző először esszéisztikus áttekintést ad a Habsburg-birodalom nyolc évszázados történetéről, ami valószínűleg az amerikai olvasók hiányos történeti előismereteit hivatott pótolni. Bár a többé-kevésbé kronologikus előadás középpontjában a dinasztiának a birodalom egybekovácsolására irányuló erőfeszítései állnak, a Jászi által kiemelt részleteket itt nem szükséges ismertetni, ugyanis a könyv következő részeiben tematikus rendben ismét visszatérnek. A második gondolati ív a különböző hagyományú és fejlettségű tartományokat összetartó (centripetális) erők számbavétele. Jászinak idővel komplexebbé, árnyaltabbá vált látásmódját jelzi, hogy leszögezi: az összetartó és bomlasztó erők szétválasztása valójában mesterséges, hiszen „csaknem mindegyik (...) centripetális erő a későbbiek során valamilyen irányban centrifugális tendenciákat hozott létre. Ugyanez áll (...) a centrifugális erőket illetően is."[32] Jellemző, hogy effajta dialektika a birodalmat összetartó „nyolc oszlop" esetében végső soron a nemzetiségi mozgalmakkal való kapcsolatuk alapján értelmezhető: a dinasztia és a feudális arisztokrácia elhibázott politikája, valamint a gyarmatias jellegű kapitalizmus és a birodalmon belüli szabad verseny kudarca elsősorban azzal ássák a

Monarchia sírját, hogy kiélezik a nemzetiségekkel való viszonyt. A hadsereg, a hivatalnoki kar, a katolikus egyház és a munkásmozgalmak pedig azáltal veszítenek egységesítő szerepükből, hogy egyre nagyobb befolyásra tesznek szert körükben a nemzeti mozgalmak. A bomlasztó erőket tárgyaló harmadik gondolati ív elején Jászi ki is jelenti, hogy „valamennyi centrifugális erő nemzeti jellegű volt, vagy legalábbis nemzeti jelleget öltött"[33], s ennek – valamint eredendő vonzalmának – megfelelően könyve második felét kifejezetten a nemzeti mozgalmak elemzésének szenteli. Nem tartozik e dolgozat célkitűzései közé annak kimutatása, hogy Jászinak a nemzeti mozgalmak eredetéről és jellegéről vallott nézetei mennyiben változtak a korábbi évekhez képest,[34] csupán jelezzük, hogy a nemzetiségi problémát korábban kifejezetten racionális kérdésként elemző Jászi itt már „ősi misztikus emóciók, irracionális összetevők" szerepére is utal. Ennek ellenére korábbi logikáját követve hiszi, hogy megfelelő politikával a nemzeti mozgalmakat hosszú távon is meg lehetett volna nyerni a közép-európai egység gondolatának.[35] Igaz, 1918-as koncepciójához képest módosított formában, de továbbra is vallja, hogy a Monarchia nemzeteinek és nemzetiségeinek irredenta törekvései (az olaszokét kivéve) nem voltak szükségszerűek, sőt azt is, hogy Magyarország nemzetiségei nem tartottak volna igényt önálló államiságra egy föderalizált államszövetségben.[36] A Trianonhoz vezető bukás elsődleges okát így továbbra is az uralkodó osztályok, illetve vezető politikusok mulasztásaiban látja, amiket ennek megfelelően a már ismert szenvedéllyel (s tegyük hozzá: túlzásokkal) ostoroz. Fenntartja álláspontját, hogy az egyetlen járható út a szociális és a nemzetiségi ellentétek „erkölcsös" kezelése, valamint a demokratikus választási rendszerre épülő „valódi" önkormányzatiság és alkotmányosság bevezetése lett volna.[37] Talán inkább a kiadóra való tekintettel, de a koncepció szempontjából is mindenképpen indokoltan eme évtizedek óta üdvözítőnek hirdetett módszerek mellett Jászi egy újat is kiemel: az állampolgári nevelés szükségességét, mely a végzetes centrifugális erőnek bizonyult nacionalista szemlélet ellensúlyozására lett volna hivatott, tudatosítva a más nemzetiségűek megbecsülésének fontosságát, az egy állam keretei között élő dunai népek kölcsönös egymásrautaltságát. Könyvének utolsó fejezetében Jászi a Trianonhoz vezető okok számbavételéről röviden rátér a Trianon után kialakult helyzet jellemzésére és a jövő feladatainak kijelölésére. Bécsi korszakát jellemző illúziójával, az utódállamokba vetett bizalmával leszámolva rezignáltan kénytelen megállapítani, hogy „néhány győztes nép nem tanult a Habsburg-birodalom tragikus sorsából, és a régi módszerek nagy része tovább él (...) a nacionalista láz legkirívóbb túlzásai mérgezik a légkört".[38] Megismétli korábbi jóslatait az elhibázott európai rendezés miatt várható újabb világégésről, de korábbi nagyszabású programjai helyett ezúttal már csak egy lakonikus tömörségű mondatba sűríti a háború elkerülését célzó javaslatait.

Szükségesnek tartja a határok etnikai elv szerinti kiigazítását, a kisebbségi jogok biztosítását, a szabad önkormányzatok kiépítését, a nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését, valamint az új szellemű állampolgári nevelés megvalósítását. Dunai konföderációról és Európai integrációról, szocializmusról és a Horty-rendszer megbuktatásáról ezúttal nem esik szó.

Összefoglalva megállapítható, hogy Jászi a politikai küzdelmektől és a fájdalmas eseményektől távolabb kerülve, többéves kutatómunkába merülve korábbi műveihez képest sokkal árnyaltabb, összetettebb képet tudott nyújtani a Monarchia – és benne Magyarország – összeomlásához vezető útról. Még akkor is, ha egykori küzdelmeiben fogant elfogultságai gyakran átütnek a tudományosnak szánt munkán, még akkor is, ha reményeit tápláló illúzióinak mindegyikéről nem tudott, nem akart lemondani.

A későbbiekben ugyan Jászi nem írt az eddigiekhez hasonló, összefoglaló jellegű műveket, ám Trianonnal, a revízióval és ezzel szoros összefüggésben a nemzetiségekkel kapcsolatos nézeteinek kismértékű, de érzékelhető módosulása nyomon követhető tanulmányaiban és kisebb cikkeiben.

Érdekes módon, a dunai összefogás eszméjét politikai programmá formáló francia miniszterelnök, André Tardieu rendezési tervére Jászi magyar nyelvű írásban nem reagált. Mindössze Tardieu állandó nemzetközi haderőre vonatkozó javaslatát értékelte és vetette el.[39] 1934-ben, az amerikai egyetemi tanároknak járó szabad tanulmányi év alatt Jászi közép-európai utazást tett. Az ennek során tapasztaltak meggyőzték arról, hogy a térség alapvető problémái változatlanok: a Monarchia helyére állt kisállamok türelmetlen nacionalizmusa, a társadalom sokban archaikus jellege, a növekvő nagyhatalmi befolyás a térségben, mind-mind a háború felé sodorják a régió országait. Bár útjára nem indult optimistán, elkeseredetten tért vissza. Úgy látta, hogy „Csehszlovákia legalább száz évvel előtte áll a másik két kisantant államnak", de „a nemzetiségi kérdést nem tudta megoldani bár komoly törekvés van rá". Romániáról és Jugoszláviáról alkotott véleménye még lesújtóbb volt. „A dunai és balkáni összefogás keresztülvihetetlen. Tehát jönni fog az új háború" – írta régi harcostársának.[40] Meggyőződését visszatérte után négyrészes cikksorozatban fejtette ki a Nation hasábjain *War Germs in The Danube Basin* címmel.[41] Ebben mélységes csalódását fejezte ki az utódállamok berendezkedésével és belpolitikai helyzetével kapcsolatban. Mivel a demokrácia egyik fokmérőjét a nemzetiségi kérdés kezelésében látta, és ennek megoldása még az általa sokszor jóindulatú elfogultsággal kezelt Csehszlovákiában is felemás volt, Jászi markánsan adott hangot nézeteinek. Nem habozott arra hivatkozni, hogy a kérdés azért élesedett ki ijesztően, mert a tömegesen kisebbségi sorba került és ezért önérzetükben sértett magyarok és németek, hajdani vezetők lévén, sokszor összehasonlíthatatlanul kulturáltabbak, mint

az arrogáns, civilizálatlan új urak.[42] Egyúttal a magyarországi helyzetet sem látta problémamentesnek: a Masaryk és Beneš által a két világháború közti időszakban sokszor felemlített demokratikus magyar kormány mint tárgyalópartner igénye itt is feltűnt Jászi írásában. A prágai vezetés számtalanszor hivatkozott ugyanis az októbrista emigráció előtt arra, hogy egy demokratikus magyar kormánnyal kész lenne tárgyalni a trianoni békeszerződés feltűnő területi igazságtalanságainak orvoslásáról.[43] Az etnikai alapú határkiigazítást az 1934-es állapotok között az emigráns Jászi nem tartotta aktuálisnak, egy esetleges demokratikus magyar fordulat esetén pedig nem lett volna rá szükség. A „nem, nem soha" (egyébként a polgári demokratikus forradalom alatt született) jelszava 1934-ben, Magyarországon „az új határok kategorikus visszautasítását, Magyarország területi integritásának, a magyar szent korona régi egységének követelését jelenti". Bár Jászi szerint „az elfogulatlan megfigyelő valóban nem tagadhatja meg a határkiigazítási követelés jogosságát", Magyarország igazi problémáit, a gazdasági-társadalmi gondokat, ezzel sem lehetne megoldani, a közvélemény pedig nem elégedne meg egy ilyen korlátozott revízióval.[44] A határkiigazítás azért sem alapvető kérdés, mivel a térség gondjait: a műveltség kiterjesztését és az elmaradottság felszámolását, az agrárválságot és a hatásos piacvédelmet továbbá a kisebbségi problémát nem oldja meg. Márpedig ha ezek, a revíziónál sokkalta fontosabb ügyek nem rendeződnek, akkor majd a Közép-Európába nyomuló szovjethatalom rendezi őket – jegyezte meg profetikusan Jászi.[45]

Két évvel később, Göndör Ferenc lapja, Az Ember jubileumi számában Jászi „*Békés revízió*" című cikkében, publicisztikus eszközökkel, jóval élesebb formában bírálta a magyar politika egész koncepcióját.[46] A békés revízió jelszava Jászi szerint a legkárosabb valamennyi közül, amelyekkel a magyar külpolitika eddig fellépett. A revízió helyére a nemzetiségek föderatív autonómiáinak rendszerét kell állítani, mint ahogy azt az októberi forradalom kormánya tette. Jászi ismét leszögezte, hogy a vitás területek hovatartozásáról rendezett népszavazások nélkül a polgári demokratikus kormány nem írta volna alá a békeszerződést. Horthyék ezzel szemben aláírták, saját hatalmuk megszilárdítása érdekében. Ilyen körülmények között a békés revízió a régi határok helyreállítását, a konszolidáció vagyis a demokratikus fordulat megakadályozását, a magyar szegénység jogos szociális követeléseinek kanalizálását és elterelését jelenti. Ugyanis hirdetői semmiképp nem a néprajzi-nemzetiségi elvet vennék alapul a határrendezésnél, és az ilyesfajta korrekció csak újabb jogcsorbítást jelentene az önálló államiságot egyszer már megtapasztalt népek számára. A békés revízió csak újabb világháború árán volna elérhető. De cikke végén Jászi még hozzáteszi – talán azért, hogy tompítsa az éles megfogalmazás által kiváltott érzelmeket: „Igaz, a »békés revízió« gondolata úgy erkölcsileg, mint reálpolitikailag jogosult, sőt elkerülhetetlen. De holmi kis határkiigazításokkal elintézni nem lehet. Azt csak a dunai népek lelki és gazdasági struktúrájának alapvető átalakításával lehet megvalósítani."[47] Látható, hogy a húszas évek elejétől javasolt, a „Duna-medence szenvedő népei" iránt tanúsított szolidaritás alapján fejtette ki Jászi a föderatív, *egyenlő alapokon* szervezett államalakulat tervét.

Jászi nézetei Hitler és Sztálin közép-európai térnyerése idején

A dunai konföderáció régtől dédelgetett gondolata Jászi Oszkár további írásainak címéből is kitűnik, 1939 júliusában, a virginiai egyetemen tartott előadásának még a *The Future of the Danubian States* (A dunai államok jövője) címet adta, míg 1941-ben írt tanulmányában már feltűnik az általa kreált, az utópisztikus elnevezés mögé valós állami létet álmodó „Danubia"-fogalom, mint a térség országainak összefoglaló neve.[48] 1939-es előadásában a dunai államokat azonosítja a volt Osztrák–Magyar Monarchia területein létrejött új államokkal – tehát Jászi itt még a volt monarchia országaival számolt. Ezért említette meg külön, hogy Lengyelország csak részben tartozott a dunai államok közé galíciai területeivel. A térség problémái Jászi szerint alapvetően a „szerencsétlen és mesterséges" békerendszer visszásságaiból fakadtak: nem érvényesült az önrendelkezés joga és a kereskedelmi feltételek egyenlősége. Az elmúlt évek történései tehát logikus következményei egyes alapvető problémáknak és a gyógyításukra alkalmazott terápiák erősségének. A térség országainak államférfiai Jászi szerint érdekeltek e felfegyverkezett és intoleráns struktúra fenntartásában. Jászi, régi vonzalmaihoz híven, egy kivételt tett: Edvard Beneštnem számította ezen államférfiak közé. Az akkor ereje teljében lévő náci Németországról Jászi úgy vélte, hogy a gazdasági kifosztásra berendezkedett „Grossraumwirtschaft" elve szintén egységesítést jelentett, ám az ilyesfajta együttműködés a dunai államokkal kényszerre és nem kooperációra épült.[49] Előadása végén Kossuthot is idézve, egy nagy „Keleti Svájc" vízióját vázolta fel hallgatóságának, olyan államszövetséget, amely megoldja a térség halálosnak tűnő bajait.

1941-re Jászinak már kialakultabb véleménye volt a Duna-medence jövőjéről. A coloradói egyetem folyóiratában több forgatókönyvet vázolt a háború utáni időkre. Az előző háborút lezáró békekötések erőltetett voltát itt is kiemelte, sőt ismét előkerült az egykori vezető népek méltatlanul alávetett szerepe is. Danubia fogalmát kibővítette: az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött államok mellett ideszámította a Balkán államait is.[50] A totalitárius hatalmak győzelme esetén Danubia német–orosz kondomínium lesz – vélte Jászi, nyilvánvalóan az 1941. július 22-i német támadás előtt írt tanulmányában. Németországé lesz Közép-Európa, a Balkán pedig Oroszor-

szágé. E két nagyhatalom pedig morális, gazdasági, politikai értelmében „gleichschaltolni" fogja ezeket az országokat. Ha a demokratikus erők győznének, két lehetőség közül akarnak majd választani – vélte az emigráns tudós: vagy visszaállítják a volt határokat, vagy létrehoznak egy Habsburg-vezetés alatti Duna-föderációt Magyarországból, Csehországból, Ausztriából és a délnémet területekből. Ez egy hamis alternatíva – állította Jászi –, demokratikus, föderált struktúrára van szükség, a térség minden népének egyetértésével.[51] Érdemes megjegyezni, hogy cikkének a térség népeit ismertető részében Jászi is egyértelmű különbséget tett a keleti és nyugati szlovákok között, ami – a szerzők pártállására és eszmei elkötelezettségére való tekintet nélkül – a magyar revízióval és az egykori nemzetiségekkel foglalkozó irodalom egyik visszatérő toposza volt 1920 után.[52] Ugyancsak ebben a cikkében bukkant fel először az a nézet, hogy a megálmodott demokratikus Duna-föderáció megalkotásának „történelmi feladata" nem képzelhető el az Egyesült Államok részvétele és egy kellően átalakított, felvilágosult és demokratikus Németország együttműködése nélkül. Jászinak világos elképzelései voltak Németország demokratizálásáról és a föderáció megalkotásáról. Egyúttal elébement a tervét utópiának minősítő véleményeknek. Utópia? „Lehet. (...) De nem szabad elfelejtenünk, hogy Hitler nagyon közel van ahhoz, hogy megvalósítsa a maga utópiáját."[53] A térség új forradalom előtt áll, zárta fejtegetéseit Jászi.

A bécsi döntéseket Jászi annak ellenére bírálta, hogy azok lényegében az általa is vallott etnikai elv szerint korrigálták Magyarország határait, hiszen a területi rendezést nem előzték meg a Jászi által szükségesnek tartott reformok, nem az érintett népek közös megegyezésén alapultak, ellentétesek voltak az egyedül üdvözítőnek tudott államszövetség ideájával, és lehetőséget teremtettek a Harmadik Birodalom további térnyeréséhez, Közép-Európa militarizálásához. Jászi különvéleménye ismét éles ellentétbe került az országrészek visszatérését ünneplő magyar közvéleménnyel.[54]

A háború éveiben Jászi Oszkár a Magyar Fórum és a Harc hasábjain is kifejtette nézeteit az aktuális politikai helyzetről és az Amerikai Magyarok Demokratikus Szövetségének elnökeként igyekezett híveket szerezni az amerikai közvélemény körében a dunai rendezés és demokratikus átalakulás ügyének. Erősen publicisztikus írásaiban nem vetett fel új szempontokat a föderáció kérdésében. Eddig általában angol nyelven írt cikkeiben megfogalmazott álláspontját akarta terjeszteni az amerikai magyarok között, sokszor polemizálva az emigráció más képviselőivel, így a magyar kormány által az Egyesült Államokba küldött Eckhardt Tiborral és körével. Visszatérést szorgalmazott a Deák–Eötvös–Kossuth nevével jellemezhető liberális magyar nemzetiségpolitika hagyományaihoz és népszerűsítette a föderáció gondolatát. „Békés integráció vagy harmadik világháború" – írta a magyar

nép előtt álló választásról 1944 februárjában.[55] Nézete szerint egy magasabb egységben integrált és a szomszéd népekkel összeforrt Magyarországon a jövőben jelentőségét veszti a revízió és az elszakított magyar nemzetrészek kérdése. Ha a magyar kisebbségek az államalkotó nemzetekkel egyenlő jogokat bírnak, szabadon kiépíthetik kulturális autonómiájukat, egyszeriben értelmét veszti a revíziós propaganda. Ilyen békés integrációt pedig a berendezkedő szovjet hatalom is támogatni fog, amennyiben megbizonyosodik arról, hogy nem a „cordon sanitaire"-elv felújításáról van szó, éppen ellenkezőleg: ezek az új, demokratikus államok őszintén kooperálni akarnak – vélte Jászi.[56]

A szovjet vezetéssel kiépülő demokratikus államközösség megvalósíthatóságában akkor kellett véglegesen csalódnia, amikor 1948 januárjában Dimitrov délkelet-európai együttműködési tervét a szovjetek élesen elutasították. Jászi hite szerint egy hipotetikus orosz demokratikus fordulat még meghozhatta volna a dunai államok integrációját.[57] A csalódás keserves volt Jászi számára, bár a bolsevizmustól való tartózkodása és antikommunista beállítottsága megóvta attól, hogy túlzott illúziókba ringassa magát a térség jövőjét illetően.[58] 1945 szeptemberében Vámbéry Rusztemmel együtt tiltakozott Beneš elnöknél a csehszlovákiai magyarságot ért sérelmek ellen. Tette mindezt az arra való jogos hivatkozással, hogy Csehszlovákiát mindvégig támogatta, a magyar revíziós politika ellenében is.[59] Ezt a nézetét megismételte az álláspontját firtató egri gimnazisták levelére írt válaszában is: „a Monarchia jövőjében írtakat lényegükben továbbra is fenntartom" – mondta, bár szerinte a nacionalista-soviniszta hangulat kiteljesedése sokat ártott az ott felvázolt konföderációs tervnek. Nézete szerint a Magyarországot is magába foglaló dunai föderáció csak egy általános európai szövetség keretein belül jöhet létre.[60]

1947-es, a térségben tett utazása ábrándította ki a jövővel kapcsolatos optimista nézeteiből. „Az út megsebzett" – írta Csécsy Imrének, a Huszadik Század szerkesztőjének.[61] Romániába és Jugoszláviába a nyilvánvaló kommunista hatalomátvétel miatt már el sem utazott. Bécs, Pozsony, Prága, Kassa, Budapest meglátogatása, a régi harcostársakkal, barátokkal való találkozás és egyetlen előadás megtartása után visszatért az Egyesült Államokba – voltaképpeni második emigrációjába.[62] Tapasztalatairól utolsó nagyobb, dolgozatunk témájával foglalkozó művében emlékezett meg és előadást is tartott róla 1948 márciusában az Oberlin College-ben.[63] Az útja során tapasztaltak alaposan lehangolták Jászit. A magyar nemzetiség csehszlovákiai elnyomása és deportálása, a fokozódó kommunista nyomás keserű emlékeket hagytak benne. Jászi hiányolt egy, Seton-Watson *Racial Problems in Hungary* című művéhez hasonló könyvet a csehszlovákiai magyarok üldözéséről.[64] Megle-

het, magyarországi polgári radikális barátainak nézeteit osztva, Magyarországgal kapcsolatban még reménykedett egy köztes, belső kulturális és politikai önállóság elnyerésében a szovjet blokkon belül.[65] Noha egyértelműen észlelte a diktatúra jeleit is, ám egy, akár szovjet fennhatóság alatt létrehozott föderációt szükségesnek tartott az újabb háborús konfliktus megelőzéséhez. Megerősítette azt a véleményét is, hogy az amerikai befolyás a Marshall-terv révén döntő szerepet játszhat a közép-európai demokráciák kialakításában. Jászi ugyanis erősen kételkedett a szovjetizálás tartós sikerében.[66]

1953-ban a Jászit szellemi mesterének tartó Látóhatár közössége biztosított számára lehetőséget, hogy a folyóirat hasábjain közölje cikkét a dunai föderáció meghiúsulásának okairól.[67] E munkájában áttekintette a föderáció történeti formáit, megállapítva, hogy az Egyesült Államok és Svájc hozták létre a legtisztább föderatív típusú államokat. 1918-1919 Magyarországáról úgy vélte, hogy „az összetört Magyarország az utolsó lehetőség volt, melyből egy életképes federáció kiindulhatott volna",[68] bár később elismerte, hogy a „forradalmak nem képesek kodifikálni", ezért nem sikerülhettek a Károlyi-forradalom autonómiatervei. A jószándék meglétének bizonyítékaként említette a magyar értelmiség 1918. november 3-i kiáltványát a szomszédos népek értelmiségéhez.[69] Több ízben hangoztatott nézetéhez tért vissza, amikor az Egyesült Államok fokozott részvételét sürgette a közép-európai rendezésben, akár az engedetlenkedőkkel szemben alkalmazott „douce violence" árán is.[70] Nem bízhatott azonban abban, hogy erre a fordulatra rövid időn belül sor kerülhet az egyre inkább berendezkedő szovjet rendszer ellenében.

Jászi, a demokratikus átalakulás teoretikusa

Mint láttuk, közel fél évszázad alatt Jászi Oszkárnak a Dunatáj rendezésére vonatkozó elképzelései többször módosultak a térségben lezajlott történelmi változások hatására, bár kétségtelen, hogy gondolati fejlődésének egyre újabb állomásai szembetűnő koherenciát mutatnak korábban kifejtett nézeteivel. Az alábbiakban röviden összefoglaljuk, hogy az áttekintett időszakban miként alakult Jászi véleménye a dolgozat elején kijelölt három kérdésben.

A trianoni rendezéshez vezető okokat tekintve szembetűnő, hogy Jászi nem volt olyan profetikus képességekkel megáldva, mint amilyeneket visszatekintve magának tulajdonított.[71] Bár a dualizmuskori közvéleményhez képest kétségkívül őszintébben és kritikusabban nézett szembe a magyar állam mulasztásaival, így többek között a hazai kisebbségek vezetői által bírált

nemzetiségi politikával, azonban a nemzetiségi mozgalmakban egészen 1918-ig nem ismerte fel – vagy talán *nem akarta* felismerni – a szeparatista tendenciákat. Ennek oka vélhetően ott keresendő, hogy Jászi politikai elképzeléseinek középpontjában Magyarország demokratikus átalakítása állt, s eme gazdasági-társadalmi átalakulás „archimedesi pontját" az elnyomott nemzetiségi tömegek mozgósításában, a magyar progresszió híveinek és a hazai nemzetiségi vezetőknek az összefogásában látta. Jászinak mindenesetre nem sokat kellett töprengenie Magyarország felosztása után, hogy hol keresse a tragikus dezintegráció gyökereit: a dualista politikai elit végzetes mulasztásaiban, nevezetesen a nemzetiségi és szociális kérdések elmérgesítésében, a demokratikus átalakulás megakadályozásában jelölte meg a legfőbb okot, azzal kiegészítve, hogy a nemzetiségek szeparatizmusa, és így az ország feldarabolása az általa már idejekorán javasolt belpolitikával megelőzhető lett volna. Természetes, hogy a Károlyi-kormány tevékenységének Trianon felé mutató, negatív szerepét Jászi mindvégig tagadta, mint ahogyan az is érthető, hogy az általa sokáig demokratikus berendezkedésűnek és a Horthy-rendszer elleni harcában természetes szövetségesnek tekintett utódállamok szerepéről igyekezett megfeledkezni.[72]

A trianoni békerendszerrel megvalósult közép-európai rendezés alternatívájaként Jászi már jóval Trianon előtt, a tízes évekre megfogalmazta távlati utópiáját az indusztrializmus terjedésével szükségszerűen beköszöntő nemzetek feletti integrációról, ám ennél tanulságosabb számunkra, hogy milyen rövid távú programokat készített a térség problémáinak kezelésére. 1918 előtt lényegében úgy látta, elegendő lenne Magyarország demokratikus átalakítása, s ennek keretében a nyomorgó tömegek szociális követeléseinek kielégítése, valamint a nemzetiségek anyanyelvhasználatának, kulturális igényeinek biztosítása.[73] Bírált minden olyan elképzelést – legrészletesebben Otto Bauerét és az ún. Gross-Österreich-tervet –, melyek a Monarchia népeinek ennél szélesebb körű jogokat, bármiféle autonómiát kívántak adni. A kulturális, majd területi autonómiák gondolatával, illetve föderatív államszövetség lehetőségével csupán a világháború végén vetett komolyan számot, de mint láttuk, Magyarország integritásához egészen miniszterségének keserű csalódásaiig mereven ragaszkodott. Ezzel szemben a húszas évek elejétől már lényegében elfogadta a kialakult területi status quót, és az általa is szükségesnek tartott etnikai elvű határkiigazításoknál fontosabbnak ítélte a térség államainak demokratizálását, ami Jászi hite szerint együtt járt volna a kisebbségek helyzetének rendezésével és egy kölcsönös bizalomra épülő államszövetség életre hívásával. A Monarchia széthullása egyben arra is lehetőséget adott, hogy az egész régiót integrálandó államszövetség határait immár „szabadabban", az egykori birodalom határaitól függetlenül álmodja meg. Megrendítő, ahogyan Jászi meg-megújuló optimizmussal próbálta hinni:

utópisztikus elképzeléseinek előnyeit nemcsak a Dunatáj népei, hanem a térség sorsát befolyásoló nagyhatalmak is fel fogják ismerni.

Mindezek alapján magától értetődő, hogy a magyar progresszió vezető teoretikusa a trianoni békeszerződésről is sajátos, a magyar közvéleménnyel szemben megfogalmazott különvéleményt vallott. A történelmi fordulattal számot vetve, a magyar szupremáciának addig általa is vallott elvével leszámolva és korábbi demokratikus elkötelezettségét továbbfejlesztve Jászi nem a történelmi Magyarország széthullásában, a Kárpát-medencében élő népek feletti magyar hegemónia elvesztésében látta a tragédiát, hanem a térség demokratikus átalakulásának ismételt elmaradásában, az itt élő népek békés együttélésének lehetetlenné válásában, újabb háborús tűzfészek keletkezésében, s mindezek következményeként a „Duna-medence szenvedő népeinek" enyhülni nem tudó nyomorúságában. Nem csoda, hogy az emigrációba kényszerült politikus efféle szupranacionalista nézeteit a kortárs közvélemény nem fogadta megértéssel.

JEGYZETEK

* A *Jászi különvéleménye a Horthy-korszak közfelfogásával szemben* c. fejezetnek az 1930-as éveket tárgyaló része és a *Jászi nézetei Hitler és Sztálin közép-európai térnyerése idején* című fejezet Ablonczy Balázs munkája.

[1] Jászi e gyűjtőfogalom alatt alapvetően a Habsburg-birodalom népeit és nemzetiségeit, valamint – életművének egészét tekintve nem teljesen következetes módon – e nemzetiségeknek a birodalom határain túl élő anyanemzeteit érti.

[2] Jászi életművéről és a rá vonatkozó szakirodalomról részletes tájékoztatással szolgál: Gyurgyák János és Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár bibliográfiája*, Budapest, 1991, Századvég.

[3] Megjegyzendő, hogy e szempont jelen van Hanák Péter Jászi-monográfiájában is (*Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, Budapest 1985, Magvető), így észrevételeink több helyen párhuzamosak az ott előadottakkal.

[4] „Bizonyítható (...), hogy ugyanezeket az elveket vallottam, és azonos következtetéseket vontam le már az összeomlás előtti utolsó két évtizedben." – írja például a széthullás okait számba vevő legnagyobb lélegzetű monográfiájáról a húszas évek végén (Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*, ford.: Zinner Judit, Budapest 1983, Gondolat. 62. o.)

[5] Jászi legfontosabb életrajzi adatairól lásd Litván György – Varga F. János: A szerkesztők előszava in *Jászi Oszkár publicisztikája* (válogatás), Budapest, 1982, Magvető; további részletek – pl. Jászi említett személyes kapcsolatairól – az alább idézett tanulmányokban.

[6] Hanák 1985, 32. o. A két gondolatkör szerves kapcsolatát Jászi ekkoriban többször kifejtette. Már 1905 elején így fogalmaz: „Nyilvánvaló (...), hogy *a szocializmus és a nemzeti tiszta, az osztályérdekek által el nem ferdített fogalma között semmi néven nevezhető ellentét nincs*, sőt, hogy a szocializmus szerves folytatása a nagy nemzeti küzdelmek (...) törekvéseinek (...)" (Jászi Oszkár: Szocializmus és hazafiság, *Huszadik Század* (a továbbiakban: HSz) 1905. jan., 6. o. – az idézeteket minden esetben a forrásoknak megfelelő helyesírással és kiemelésekkel közlöm.) Jellemző érvelést olvashatunk *Új Magyarország felé, Beszélgetések a szocializmusról* c. könyvének (Budapest, 1907, Deutsch) utolsó két fejezetében is.

[7] Minderről lásd Litván György: *„Magyar gondolat – szabad gondolat", Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*, Budapest, 1978, Magvető. 34–43., 72–76. és 81–86. o., illetve Hanák 1985, 20–34. o.

[8] E témáról Jászi nagyszámú tanulmányt és cikket is írt, melyek közül a következők a legtanulságosabbak: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez, HSz 1907/10, Nemzetiségi politikánk iránya, HSz 1908/12, Magyarország, nemzetiségeink s a külföld, HSz 1910/1–2, *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* (A Galilei Kör Könyvtára), Budapest, 1911. Ez utóbbi kiadvány szó szerint tartalmazza a következő évben megjelentetett nagy összefoglalás legfontosabb gyakorlati politikai téziseit.

[9] „Minden (...) u. n. kifelé gravitálás, ma nem komoly dolog, mert a világpolitikai erők mai állapota mellett lehetetlenség. A mi centrifugális irányzat csak van a nemzetiségi népben, ez ma reálisan, utópia-mentesen csak Gross-Österreich felé gravitálhat" – szögezi le Jászi, minden bizonnyal a függetlenségi ellenzék érzelmeire is apellálva (Jászi 1912, 509. o.). Megjegyzendő, hogy eme idézett helytől eltekinte, Jászi ekkoriban következetesen tagadja a hazai nemzetiségi mozgalmaknak bárminemű – többek között esetleges távlati – szeparatista jellegét.

[10] Uo. 519. o.

[11] Az elvbarátai számára felvázolt csábító utópia: „Igazi, nagystilü asszimilálódás (...) csak az öntudatra ébredt népek szabad versenyéből indulhatna ki. Az egynyelvü osztályuralomból soknyelvü demokrácia jönne létre az egységes magyar állam védelme és a kulturmagyarság békés hegemóniája alatt." (Uo. 502. o.)

[12] „A nemzetiségi kulturminimum kivívása után az egyetemes gazdasági és szociális érdekek szava egyre parancsolóbb lesz. Az egyes államokon belül a nemzetiségi szolidaritást megtöri a mind közösebb gazdasági és kulturális érdekek szolidaritása (...)" (uo. 533. o.). Jászinak ezen illúzióját, valamint ebből fakadó merev ellenállását a területi autonómia gondolatával szemben Galántai részletesen bírálja (Galántai József: Utószó egy különös könyv reprint kiadásához in Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője...*, Budapest, 1988, Maecenas.).

[13] Minderről lásd Hanák 1985, 47–56. o. és Fábián Ernő: A racionalizmus viszontagságai – Nemzet, nemzetiség, demokrácia Jászi Oszkár gondolkodásában, *Forrás* 1989/9, 40–43. o.

[14] Litván bemutatja, hogy Jászi miként próbálta „nagylelkűbb" nemzetiségi politikára bírni legalább a Függetlenségi Pártot (Litván 1978, 103–105. o.), Hanák pedig, hogy Jászi a világháború abszurdumában kezdettől igyekezett megtalálni az integráció felé mutató jeleket, majd Friedrich Naumann Mitteleuropa-terve is nagy hatást tett rá 1915-ben (Hanák 1985, 59–65. o.). Jászinak a Mitteleuropa-tervvel kapcsola-

tos véleményéről lásd még Irinyi Károly: *Mittel-Európa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*, Bp. 1973, Akadémiai. 161–195. o. Az utóbbi tanulmány előnye, hogy Jászinak nacionalista hangszerelésű kitételeiről sem feledkezik meg. Egy jellemző példa: „Közép európa német hegemónia alatt, s a Balkán magyar vezetés alatt: ez a derengő új idők perspektívája." (Jászi: A közép európai gazdasági közeledés, HSz 1915/2. 130. o.)
[15] E könyv ismertebb – szintén 1918-as, egyébként változatlan – 2. kiadásának címén: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok.
[16] Vö. többek között Galántai 1988, 121–122. és 129–131. o. és 23. jegyzet. Megjegyzendő, hogy a könyve előszavát 1918 októberében (tehát a kézirat elkészültéhez képest fél év késéssel) fogalmazó Jászi már maga sem kizárólag tárgyalási alapnak, hanem legalább annyira „politikai testamentumnak" tekintette föderalisztikus elképzeléseit (vö. Hanák 1985, 69. o. és Jászi 1988, 5–6. o.).
[17] Jászi 1988, 37., 43. és 46–49. o.
[18] Sőt, talán még példaképül is fog szolgálni ahhoz: „Háboru vagy Szövetséges Állam! ez a jövő nagy sorsdöntő kérdése és ha a régi Ausztria-Magyarország képes volna ilyen alapon ujjászületni, nemcsak belső problémáit oldaná meg (...) de vidám üzenetet hirdetne a földkerekség összes népeinek. Az államalakulás uj formája a *nemzetfölötti állam*, szabad, egyenrangu államok szövetsége, a leglényegesebb fejlődési étape a nemzeti államok kialakulása óta, a dunai államok merész kezdeményezéséhez fűződnék." – vizionál Jászi könyvének végén (Jászi 1988, 98. o.).
[19] Uo. 14–16. és 37–39. o.
[20] Tegyük hozzá: a Németország területén élők nélkül, hiszen Németország és a Dunai Egyesült Államok jó kapcsolatai is fontos részét képezik a koncepciónak.
[21] Magyarország területi integritása melletti érvelése egyébként összecseng a később Trianonban is előadott hivatalos magyar állásponttal: „miért nem föderalizáljuk külön államokban a tulajdonképeni Magyarországot? Nem föderalizáljuk azért, mert e rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjog-territoriális autonómiák folytatólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn." (Jászi 1988, 52. o.) Csupán a kultúrfölény hangoztatása hiányzik a két világháború közötti magyar revíziós propaganda érveihez képest, de láttuk, hogy e gondolat már korábban sem volt idegen Jászitól.
[22] A Jászi és Károlyi között kibontakozó elvbarátságról lásd pl. Litván 1978, 118–128. o.
[23] Jászinak a forradalmak alatt vállalt politikai szerepléséről többek között Kende János: Nemzetiségi kérdés az 1918–1919-es magyarországi forradalmakban, *Társadalmi Szemle* 1987/8–9., Erényi Tibor: Jászi Oszkár 1918–1919-ben, *Világosság* 1989/11. és Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén, *Regio* 1990/1.
[24] Jászi bécsi emigrációs éveiről lásd Litván György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban in Lackó Mihály (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*, Budapest, 1984., Litván 1978, 147–153. o. és Hanák 1985, 81–109. o.
[25] A könyv 1921-es szintén magyar nyelvű bécsi, 1923-as müncheni (Magyariens Schuld, Ungarns Sühne: Revolution und Gegenrevolution in Ungarn című) és 1924-es londoni (Revolution and Counter-Revolution in Hungary című) kiadásaihoz készült kiegészítéseket is tartalmazó legteljesebb magyar nyelvű kiadása: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás...*, (szerk.) Veres András, Budapest, 1989, Magyar Hirlap Kv.
[26] Jászi 1989, 33. és 31. o.
[27] Jászi hangsúlyozza például, hogy „a *nem, nem, soha* bohócai és az *egyetlen akácfát sem adunk oda* csirkefogói (...) elfogadták, aláírták, s legönzőbb osztályérdekeiknek gyümölcsöztették a trianoni békét", melyhez fogható egyezményt a forradalmi kormányok soha nem írtak volna alá. Ez talán valóban hatásos érvelés lehetett a kortársak szemében, viszont Jászi szupranacionalista humánuma – mely jellemző módon a gondolatmenet hangsúlyosabb része – annál kevésbé: „A kultúrmagyarság célkitűzése (...) nem lehet a reváns politikája. Nemcsak azért, mivel a reváns politikája csakis az ellenforradalom erőit konzerválhatná, hanem azért sem, mivel tisztességes ember nem kívánhatja, hogy az ő nemzeti kultúrája idegen nemzetek kárára vagy áldozatai árán fejlődjék ki." (Jászi 1989, 109. és 173. o.).
[28] Mindkét idézet uo. 174. o.
[29] A Habsburg-monarchia felbomlása című könyv keletkezési körülményeiről és elemzéséről legrészletesebben lásd Hanák Péter: A kelet-közép-európai nyomorúság okairól – egy dunatáji hazafi testamentuma in Jászi 1983.
[30] Jászi 1916 elején és 1927 nyarán írt leveleiből idézi Hanák 1983, 9. és 11. o.
[31] Az eredeti kiadás: The Dissolution of the Habsburg Monarchy, Chicago, 1929. A könyv nagy sikerére jellemzőek újabb kiadásai (1939, 1961, 1971).
[32] Jászi 1983, 212. o.
[33] Uo. 299. o.
[34] Erről többek között Fábián 1989.
[35] „A helyzet kulcsa a Monarchia kezében volt, s ha az a megfelelő időben megragadta volna a lehetőségeket, és következetesen bölcs politikával kielégítette volna népeinek igényét, az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa egészen másképp alakult volna", illetve máshol: „nyitva állt az út Ausztria történeti missziója felé, amely abból állt volna, hogy otthont, védelmet és nemzeti fejlődési lehetőséget nyújtson a Közép-Európában (...) élő kisebb nemzetek számára". (Jászi 1983, 477–478. és 181. o.)
[36] Az önálló államiságra igényt tartó népek közé – ami föderációval számoló fogalmi rendszerében nem tévesztendő össze a „valódi irredentákkal" – Jászi az ausztriai németeket, a magyarokat, a cseheket, a lengyeleket és a horvátokat sorolja (Jászi 1983, 339. és 367. o.), amiből akár arra is következtethetünk, hogy Jászi továbbra is hiszi, Magyarország területi integritása fenntartható lett volna a megálmodott államszövetségben. Tanulságos, hogy nyitva hagyja Erdély hovatartozásának kérdését. Erdélyből véleménye szerint ideális nemzetiségi politika alkalmazása esetén „a románok Piemontja", a román irredenta irányát megfordító vonzó alternatíva lehetett volna (vö. uo. 497–501. o.). A nyitva felejtett kérdés: a föderáció keretében regáti testvéreikkel egyesülő erdélyi románok a szövetség mely tagállamához tartoztak volna?
[37] E kérdések kapcsán számos megközelítésben elemzi az örökös tartományok liberálisabb, előremutatóbb, valamint Magyarország szélsőségesen soviniszta, reakciós jellege közötti különbségeket. Az utókor szemében különösen túlzottnak tűnő bírá-

lattal illeti a magyar szupremáciára épülő állameszmét, a magyar politikusok asszimilálási törekvéseit és a dualista berendezkedéshez való skizofrén ragaszkodásukat.

[38] Jászi 1983, 559. o.

[39] Jászi Oszkár: Komolyan vehetjük-e Tardieu leszerelési tervét?, *Századunk* 1932/4–5, 232–236. o.

[40] Jászi Oszkár 1934. VII. 15-én kelt levele Braun Róberthez in Litván György – Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, Budapest, 1991, Magvető, 353. o. (=Jászi 1991/a)

[41] Jászi Oszkár: War Germs in The Danube Basin, *The Nation* (New York), 1934. november 14., 21., december 12., 26. Magyarul részletek Jászi Oszkár: Háborús csírák a Duna-völgyében in Litván György – Szarka László (szerk.): *Duna-völgyi barátságok és viták – Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*, Budapest, 1991, Gondolat, 217–230. o. (=Jászi 1991/b), továbbá ez utóbbi közlés angol szövegét: Oscar Jászi: *Homage to Danubia*, edited by György Litván, Lanham etc., 1994, 77–86. o. A cikksorozatról ld. még Rónai Tamás: Jászi Oszkár a dunai kérdésről 1933 és 1939 között, *Századok* 1976/1.

[42] Jászi 1991/b, 218. o.

[43] Vö. N. F. Dreisziger: Central European Federalism in the Thought of Oscar Jászi and his Successors in Steven Bela Vardy – Agnes Huszar Vardy (edited by): *Society in Change – Studies in honor of Béla K. Király*, New York, 1983, Boulder, 544. o.

[44] Jászi 1991/b, 225–226. o.

[45] Uo. 228–229. o.

[46] Jászi Oszkár: „Békés revízió", *Az Ember*, 1936. október 17., 9. o., ill. lásd még in Jászi 1991/b.

[47] Uo. 9. o.

[48] Jászi Oszkár: The Future of the Danubian States, *Institute of Public Affairs at the University of Virginia*, July 5, 1939, 1–12. o. ill. Jászi Oszkár: The Future of Danubia, *Journal of Central European Affairs*, July 1941, 127–147. o.

[49] Jászi 1939, 2–3. és 10. o.

[50] Jászi 1941, 127. o.

[51] Vö. Jászi 1994, Our Government's Plan for Postwar Germany, 94–95., ill. 97. o.

[52] Jászi 1941, 134. o.

[53] Uo. 136., 142. és 146. o.

[54] Vö. Hanák 1985, 140. o.

[55] Jászi Oszkár cikke a Harc 1944. február 19-i számában, *Medvetánc* 1988/1, 295. o.

[56] Jászi Oszkár: Magyarország újjáépítése, Harc 1945. augusztus 1., *Medvetánc* 1988/1, 331. o.

[57] Jászi Oszkár: *Russian Balks Danubian Unionists* in Liberation and Union – The Future of Danubian Federation and the Atlantic Union, Washington, 1952, (k.n.), 6. o., ill. Jászi 1994, Federalism in Danubia, 128. o.

[58] Vö. Jászi 1994, Central Europe and Russia, 107–108. o.

[59] A levelet lásd Jászi 1991/b, 255–257. o., Jászi 1991/a, 471–473. o., ill. *Magyar Hírlap* 1991/139. sz., Ahogy tetszik – Szombati melléklet, II. o.

[60] Jászi Oszkár: Üzenet az egri diákokhoz a Dunai Konföderációról, HSz 1947/2, 97–99. o.

[61] Levél Csécsy Imréhez 1948. március 9-én, in Jászi 1991/a, 514. o.

[62] A budapesti Martinovics-páholyban 1947. november 4-én tartott előadást lásd Lengyel Balázs (szerk.): *Újhold Évkönyv* 1988/1, 431–436. o. A látogatásról lásd még Litván György: Fate Calls Me – Jászi Oszkár 1947 végi Duna-völgyi búcsúlátogatása, *Beszélő* 1997. Dec. 34–40. o.

[63] Jászi Oszkár: Danubia: Old and New, *Proceedings of the American Philosophical Society* 1949/1, 1–31. o. vö. Hanák 1985, 142–147. o.

[64] Jászi 1949, 14. o.

[65] Uo. 15. o. E reményükkel a polgári radikálisok nem voltak egyedül, hiszen még Szekfű Gyula is táplált hasonló illúziókat Forradalom után c. könyvében.

[66] Uo. 17–9. és 26. o.

[67] Jászi Oszkár: Miért nem sikerült a Dunavölgyi federációt megalkotni?, *Látóhatár* 1953/1–2., 13–19., ill. 91–97. o. Jászi és a folyóirat szellemi kapcsolatáról ld. Borbándi Gyula: Szellemi és erkölcsi otthon – Jászi Oszkár és a Látóhatár, *Új Látóhatár* 1987/1, 34–50. o.

[68] Uo. 15. o.

[69] Lásd *Helyünk Európában I.*, (szerk.): Ring Éva, Bp. 1986. Magvető. Ezt a kiáltványt Jászi nem írta alá, mert összeegyeztethetetlennek tartotta miniszteri állásával.

[70] Jászi 1953, 97. o.

[71] Vö. 4. jegyzet.

[72] Mint láttuk, ezen országok bírálatára Jászi egyébként is csak évekkel később, a kisantanthoz fűzött illúzióiban való keserű csalódásának hatására kerített sort.

[73] A nemzetiségi kérdés univerzális megoldását ekkoriban így látta: „létezik egy közös nemzetiségi programm, mely a világ összes nemzetiségi kérdéseiben közös és amely minimális nemzetiségi programmnak a megoldása nélkül sehol a világon a nemzetiségi kérdésben békét, rendet és kooperációt létesiteni nem volt lehetséges. Ez a minimális nemzetiségi programm röviden így foglalható össze: jó iskola, jó közigazgatás és jó biráskodás kell a népnek (...) a nép saját nyelvén (...)" (Jászi 1912, 524. o.)

Balogh Piroska

TRANSZILVANIZMUS: REVÍZIÓ VAGY REGIONALIZMUS?

Az 1970-es években fellendülő transzilvanizmus-kutatás[1] a *transzilvanizmust* mint az Erdélyi Helikon köréhez tartozó írók, költők, publicisták, irodalomszervezők esztétikai, irodalmi jellegű önidentifikációs programját definiálta, kevés figyelmet fordítva a transzilván ideológia politikai intencióira. Ellenben K. Lengyel Zsolt tanulmányaiban[2] a *transzilvanizmust* regionalista politikai koncepcióként értékeli, melynek képviselői „időszerűen feladták azt az igényt, hogy államalkotó anyanemzetük kötelékében maradjanak, illetve hogy továbbra is az egykori szülőhazához tartozzanak. Az önálló regionális, nyelvi-kulturális és vallási fejlődésbe vetett hitükkel egy olyan »intézményesített kompromisszum«-ra törekedtek, amely – a legjobb föderalista hagyomány szellemében – »az integráció és az életkörülmények azonossága egyfelől, valamint a regionális önállóság és sokféleség között másfelől« jön létre"[3].

A valódi problémát nem az jelenti, vannak-e a transzilvanizmusnak politikai intenciói, hanem az, hogy melyek e politikai intenciók, s beépülnek-e politikai koncepciókba, megjelennek-e politikai akciókban. A *transzilvanizmus* historizáló terminus, Apor Pétertől, a XVIII. század elejétől származtatták a *modern transzilvanizmus* képviselői, a XIX. századból pedig Mikó Imrét és Kemény Zsigmondot jelölték meg elődeikként. Valójában a XIX. század végéig *transzilvanizmus*ról csak kulturális értelemben beszélhetünk: egyes politikusok, írók az erdélyi kulturális és politikai tradíció sajátszerűsége mellett foglaltak állást. Politikai színezetet Erdély és Magyarország 1867-es uniója után nyertek a transzilván megnyilvánulások, mint a magyar kormány centralizáló törekvéseivel szemben Erdély számára teljesebb gazdasági, kulturális, közigazgatási autonómiát követelő, szórványos nyilatkozatok. Az erősen politikai jellegű *modern transzilvanizmus* azonban csak mint az Erdélyt Romániához csatoló trianoni békeszerződésre való reakció jelent meg az erdélyi magyar értelmiség körében. Jórészt publicisztikai jellegű szövegeikből kiviláglik, hogy *transzilvanizmus* alatt Erdély (különféle jegyekkel leírható) autonóm státusát értik. Ez az autonómia jelenthet önálló állami státust

(független Erdély-koncepció), jelenthet kisebbségi autonómiát (nyelvi-kulturális, vallási, gazdasági, területi-közigazgatási) Románia, esetleg Magyarország területén belül. Az utóbbi esetben egyértelmű a revíziós szándék, míg a független Erdély-koncepció és a Románián belüli kisebbségi autonómia elképzelése abban az esetben kapcsolható a revízió gondolatához, ha azt képviselői minimális programnak, „első lépésnek" tekintik. Tanulmányomban arra próbálok választ keresni, mely időszakban milyen *transzilvanizmus*-interpretáció volt domináns az erdélyi értelmiség körében; illetve milyen kapcsolatokon keresztül mely jelentősebb politikai koncepciókba, akciókba épültek bele a *transzilvanizmus* argumentációjának egyes elemei, voltak-e megvalósítási alternatívái ennek az – első látásra erősen regionálisnak, szinte provinciálisnak tűnő – ideológiának.

A transzilvanizmus mint regionális alternatíva

A gyulafehérvári határozatok és az 1923-as romániai alkotmány elfogadása közötti időszakot igen élénk politikai aktivitás jellemzi mind az erdélyi magyarok, mind a szászok, mind az erdélyi románok részéről. A gyulafehérvári határozatok II. és III. cikkelye ígéretet tett (pontosan nem körvonalazott) „ideiglenes" kisebbségi autonómia biztosítására Erdély és a Bánság területén[4]. Jelentős részben erre alapozva indult meg a politikai szervezkedés az erdélyi német, erdélyi román és erdélyi magyar körökben, mely politikai szervezkedés teszi érthetővé a transzilván ideológia kialakulásának politikai kontextusát.

Az erdélyi németek részéről R. Brandsch a *Deutsch-Sächsischer Volksrat* tagjaként úgy nyilatkozott 1920-ban, hogy „a németség Keleten csak akkor tud fennmaradni és csak akkor tudja teljesíteni feladatait, amelyeket teljesíteni köteles népegészével szemben éppúgy, mint azzal az állammal szemben, amelyhez tartozni fog, ha a mai újjáépítés során nem mulasztja el az összefogást, azt, hogy elfoglalja a megfelelő helyét az új államalakulatban és hogy különböző csoportjai között megteremtse és ápolja a kapcsolatokat"[5]. Brandsch ezt a királyságbeli, Bánság, Besszarábia, Bukovina és Erdély területén élő németek kulturális, intézményekre épített (nem területi) kisebbségi autonómiájának megvalósításával látta kivihetőnek. Ezt a koncepciót képviselte Hans Otto Roth, a *Verband der Deutschen in Rumänie* tagja, majd a romániai *Deutsche Partei* elnöke, aki ezen intézmények feladatát a túlzott központosítás elleni védekezésben és az önkormányzati intézmények védelmében jelölte meg.

Az erdélyi románok jelentős része a Iuliu Maniu vezette *Partidul National Român* pártjához csatlakozva az erdélyi és bánsági területek autonómiájára

koncentrált. I. Maniu elnöklete alatt a Kormányzótanács 1918–1919-ben Kolozsvár, majd Nagyszeben székhellyel hozzá is fogott egy ilyen jellegű területi-közigazgatási autonómia kiépítéséhez, melyet aztán az Averescu-féle *Néppárt*, kormányra jutva, leépített. A *Román Nemzeti Párt* a későbbiekben sem mondott le egy ilyenfajta területi autonómia alternatívájáról, ám politikai agitációja az erdélyi románok kiemelkedő kultúrfölényére apellálva kulturális autonómia kiépítésére összpontosított. Az 1927-ig vezető pozícióban lévő *Néppárt*, majd *Nemzeti Liberális Párt* sovinizmusnak, irredentizmusnak, szeparatizmusnak bélyegezte ezt a törekvést, s Octavian Goga a „nemzeti önvédelem" jelszavát hangoztatva lépett fel ellene publicisztikájában.

A Romániához került magyarok 1919 márciusában a független Erdély-koncepció mellett törtek lándzsát, ám kísérletük elszigetelt maradt[6]. Politikai aktivitásuk kezdeteit hagyományosan a Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István által fogalmazott *Kiáltó szó*[7] című röpirat 1921-es megjelenéséhez köti a szakirodalom. A röpirat kisebbségi „nemzeti autonómiát" tűz ki elérendő célul, mely a nemzeti nyelv és kultúra fenntartását, szociális biztonságot s a kisebbség gazdasági fejlődését biztosító autonómiát jelent, s ennek fejében állampolgári lojalitást ígér a román kormánynak. A röpirat valamennyi Romániához került magyar számára követeli a fenti autonómiát, nem területi, hanem intézményi alapon – ez az elképzelés tehát igen közel áll a szász nyilatkozatokhoz.

1921 után a politikai életben intézményszerűen az erdélyi magyarok vannak jelen a legnagyobb súllyal, volt nemesi származású és értelmiségi (elsősorban publicista és irodalmár) képviselőik révén. Két politikai intézmény, a *Magyar Szövetség* és a *Magyar Néppárt*[8] köré tömörültek. Intézmények szintjén e dualizmus csak 1921-ben állt fenn, ám a mögöttük álló eltérő *transzilvanizmus*-interpretáció a korszak egészére nézve érvényes. Mindkét interpretáció Erdélyre koncentrál, s nem csupán a magyar, hanem a német és román etnikum helyzetének rendezésére is kínál alternatívát. Mindkét elképzelés szerint Erdélynek területi autonómiát kell biztosítani, önálló közigazgatási, kulturális, gazdasági intézményekkel. A román, magyar és német etnikum viszonyát föderalisztikus megoldással, Svájc mintájára kellene rendezni[9]. Érvelési stratégiájuk gazdaságpolitikai és geopolitikai[10], valamint kulturális[11] és történeti[12] érvekre épül, melyet alátámasztanak egy sajátos szellemtörténeti-nemzetkarakterológiai elképzeléssel az „erdélyi lélek" specifikus voltáról[13]. A *Magyar Néppárt* mögé sorakozók elképzelése szerint Erdély Románia állami keretein belül maradna, laza, föderatív függéssel, mint „népkisebbségi nemzet". Ez az irányzat markánsan elhatárolja magát Magyarországtól (a dualizmuskori magyar centralizáló kormánypolitikát teszi felelőssé jelentős részben az erdélyi magyarok 1919-es „intézménynélküliségéért"), illetve a revízió gondolatától[14].

A *Magyar Szövetség* tagjai ellenben független Erdély alternatívájában gondolkodtak, amelynek megvalósulását egy utópikus „Európai Egyesült Államok" föderalizmusán belül tartották lehetségesnek[15], ahol Erdély lenne a Jászi-féle „Keleti Svájc" megtestesítője[16]. Ez az irányzat nem határolta el magát mereven Magyarországtól, ám olyan állásfoglalásra, mely a független Erdély megteremtését a Magyarországhoz való csatlakozás első lépésének tekintené, nem találtam. Ezek az (eleve utópisztikusan megfogalmazott) elképzelések az Egyesült Államokban 1943-ban, az Erdéllyel kapcsolatos tervek azon alternatív (bár csupán második helyen szereplő) pontjára emlékeztetnek, mely egy megvalósuló kelet-európai vagy dunai konföderáció esetén Erdély önálló státusát javasolta a magyar–román határ rendezésére.

Az 1921–1923-as esztendők politikai aktivitása mögött tehát az Erdélyben élő nemzetiségek között mintha kínálkozott volna egyfajta érdekazonosság (minimális vagy maximális követelésként mind magyar, mind német, mind román részről jelen van bizonyosfokú nemzetiségi autonómia igénye). Ez az érdekazonosság azonban legfeljebb rövidéletű választási szövetségekben realizálódott, s egyedül a(z igen cseppfolyós állapotban lévő) transzilván ideológiát próbálták (magyar részről) olyan ideológiává kiépíteni, mely a három etnikum együttműködésén alapulva követelt Erdély számára autonóm területi státust[17]. Az erdélyi németek és románok részéről bizonyos kulturális gesztusokon kívül egyéb reakció nem érkezett[18], a regionális kooperáció politikai színtéren nem jelent meg. Az 1923-as centralizáló jellegű alkotmány pedig leszorította az aktív politika színteréről a „szeparatistának" bélyegzett erdélyi román, szász és magyar törekvéseket. A transzilván ideológia 1921 és 1923 között egyértelműen elhatárolta magát a revíziós törekvésektől, elutasítva a „független Erdély mint minimális program" elképzelést is, ami azt eredményezte, hogy (az együttérzésen túl) a magyar politikai körök sem mutattak együttműködési szándékot[19].

„Prakticista" váltás: a kulturális autonómia célkitűzése

Az 1927-es választások I. Maniu és pártja győzelmét hozták, s ezzel a *Román Nemzeti Párt* megszűnt autonóm törekvéseket képviselő potenciális partner lenni, az erdélyi német etnikum pedig a 20-as évek végétől érezhetően az anyaország felé kezdett gravitálni. A *transzilvanizmus* hirdetőinek szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy az általuk felvillantott, területi autonómián nyugvó föderaliszikus koncepció kiszemelt partnerei már potenciálisan sem partnerek, az eddigi csekély érdekazonosság lassan felszámolódott. Ezért a *transzilvanizmus* prominens képviselői körében megjelent egy minimális program: a kulturális és vallási autonómia követelése.

Az „erdélyi szellem" jelentőségének mítosza a transzilván megnyilatkozásokban a kultúra, vallás s a hozzájuk kapcsolható etikai megújulás jelentőségének mítoszává vált: „a kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség"[20]; a nemzeti kisebbségeket csak szellemi erők tarthatják együtt, s morális igazságok alapján szervezhetik meg viszonyulásukat a többségi nemzethez[21]. A mitizált-irodalmiasított forma mögött azonban élénk szervezeti tevékenység folyt. Kemény János 1926-ban hívta össze először marosvécsi kastélyába azt az irodalmi-kulturális jellegű találkozót, ahol a népi demokrata Kós Károly, a polgári radikális Ligeti Ernő és a konzervatív Bánffy Miklós egyaránt megjelent. Az évente összeülő társaság kötetlen szervezetté alakult *Erdélyi Helikon* névvel, s azonos néven folyóiratot indított, (szépirodalmi jellegű) könyvkiadói tevékenységbe kezdett[22].

Az intenzív kulturális tevékenység áttételesen politikai síkon is manifesztálódott. A kultúrpolitikai kérdések olyan jellegűek voltak, amelyeket alkalmanként nemzetközi fórumokhoz is felterjeszthettek, s ezzel támadt némi eshetőség, hogy a kisebbségi autonómia sérelmeit, illetve a kulturális autonómia igényét a nemzetközi figyelem hatásterébe állítsák. Így került az egyik legaktívabb transzilvanista politikus, Gyárfás Elemér neve a népszövetségi jegyzőkönyvekbe a magyar anyanyelvű tanárok román nyelvvizsgájára vonatkozó, román kormánnyal való kompromisszumos megállapodás kapcsán[23].

Kulturális érintkezés kapcsán és ürügyén magyarországi körökkel is megindult a kapcsolatfelvétel, mely körök az Erdélyből érkező kulturális és vallási sérelmeket, statisztikai adatokat propagandaanyagként próbálták továbbítani külföld (elsősorban az angolszász nagyhatalmak) felé. Ezek az anyagok direkten nem tartalmaznak revíziós követeléseket, céljuk az, hogy bebizonyítsák: a román kormány még a Párizs környéki békék által rögzített kisebbségvédelmi paktum rendelkezéseihez sem tartja magát (ami egyszersmind érv és felvezetés lehet a később hangoztatandó revíziós követelésekhez). Két, igen jellemző példát szolgáltat erre Szász Zsombor és Jancsó Benedek, a *Magyar Szemle* két Erdély-szakértője (Jancsó maga is erdélyi, volt kolozsvári egyetemi tanár).

1927-ben Nagy-Britanniában jelent meg Szász Zsombor *The Minorities in Ruomania. Transylvania.*[24] című munkája. Ez a kötet a gyulafehérvári határozatokra és a párizsi békékben szereplő kisebbségi szerződésre hivatkozva azt kívánja bemutatni, hogyan tett (illetve nem tett) eleget a román kormány a nemzetközi kisebbségi jogoknak. A kötet túlnyomó részét a kulturális és vallási autonómiáért folytatott küzdelmek története tölti ki, s az *Erdély a Regát ellen* fejezetben a transzilván mozgalom ismertetése olvasható. Ez a fejezet külön hangsúlyt fektet a román szeparatizmusra, idézi „professzor Iorgát", aki az Ellenzékben közölt nyilatkozatában kijelentette: „Nem hiszem én el

egy erdélyinek sem, ha azt mondja, hogy ő magyar, szász vagy román: erdélyiek ők mind – századokkal ezelőtt magyarok, szászok és románok összegyülekeztek az erdélyi hegyek között, s kifejlesztettek egy különös erdélyi szellemet, amit meg kell óvni." A látszólag modern, kisebbségi alapra helyezkedő érvelés mögött itt jól látható az a törekvés, amely Bethlen István angliai előadásában is megfigyelhető: a transzilvanizmus ismertetésével igazolni, hogy Erdélyben létezik lokálpatriotizmus (még román részről is!), ami kínálkozó megoldásként sugallja az önálló Erdély létrehozását. Hogy ez csupán egy revíziós folyamat első lépése vagy pedig végcél, sem transzilván oldalról, sem a magyar propagandaanyagokban nem tisztázzák, taktikai okokból.

Jancsó Benedek, a Székely Társaság elnökeként 1926–1927-ben hosszas levelezésbe bonyolódott Louis L. Cornish amerikai unitárius lelkésszel[25]. A levelezés lényege az volt, hogy Jancsó vallásügyi problémák ürügyén propagandaanyagot szeretett volna kiadatni az Egyesült Államokban, s az unitárius szervezetek révén terjeszteni, propagálni azt. Ez az anyag Erdélyből származó adatokon alapult, s közvetlen célja H. Tichner propagandairatának cáfolata, aki államellenes tevékenységgel vádolta az erdélyi magyar kisebbséget. A levelezésnek olyan fontosságot tulajdonítottak, hogy Jancsó Teleki Pál véleményét is kikérte a Cornishnak küldendő válaszokról. A levelezés eredménye végül csupán annyi lett, hogy Szász Zsombor említett kötetét sikerült az Egyesült Államokba is kijuttatni. A levelezés másik tanulsága Cornish figyelmeztetése, amely az amerikai közvéleménnyel kapcsolatban rögzíti ugyanazt a jelenséget, mely az amerikai külpolitikában is tapasztalható a két világháború között (s egyben rámutat arra, miért kínálkoztak mégis a valláspolitikai problémák jó propagandacsatornaként): „Permit me at once to answer your question concerning the proposed book by Mr. Zsombor I have read with good interest the topics of his book which you list. I am sorry not to be able to encourage you or him to believe that there would be any large sales or any considerable notice of such a book in the United States...You will readily understand that at this distance, Transylvania is not a territory well known in our country, and the problems in Transylvania are of little interest outside of the groups affiliated in religion with the groups in Transylvania"[26]. A végül kéziratban maradt propagandaanyag az erdélyi etnikumok kisebbségi problémáinak rendezésére a kulturális autonómia megadását javasolja, valamint hogy „a községi elöljáróságok, törvényszékek és mindenkori egyéb hatóságok mellé állítsanak magyar, német és román osztályt"[27]. Az irat világosan összefoglalja azt a stratégiát, mely az Erdélynek a kisebbségi jogok alapján kulturális autonómiát követelő propaganda mögött áll: „A magyarországi magyarságnak nemcsak kormánya, hanem közvéleménye is tisztában van azzal, hogy kétféle integritás van: területi és

faji, illetőleg kulturális. De azzal is tisztában van, hogy ha a jelenlegi körülmények között a területi integritást tűzné ki megvalósítandó feladatul, saját állami létét és nemzeti önállóságát tenné könnyelmű és botor módon kockára. A magyarság faji, illetőleg kulturális integritásáról azonban nem mondhat le és nem is fog lemondani soha semmi körülmények között sem. ... És ezt teheti az irredentizmus minden gyanuja és vádja nélkül, mert ehhez jogot ád neki a párizsi békeszerződések ugynevezett kisebbségi paktuma, a mely a faji, nemzeti és vallási kisebbségek ügyét kiemelte az egyes országok belügyi kérdéseinek csoportjaiból és nemzetközi üggyé tette, mikor a Nemzetek Szövetségének ellenőrzése alá helyezte.[28]"

A transzilván ideológia követeléseinek és érvrendszereinek magyarországi propagandaanyagba való beépülése mellett az erdélyi és magyarországi kulturális társulatok, intézmények között felélénkülő kapcsolatok is alkalmat szolgáltattak a transzilván ideológia terjedésére Erdély határain túl. Az *Erdélyi Helikon*ból vált külön az *Erdélyi Fiatalok* társasága. E társaság a *transzilvanizmus* lényegét a Makkai Sándor által képviselt erkölcsi megújulásban, népi jellegű szociális programban s a Duna-völgyi összefogás megvalósításában látta[29]. Az Erdélyi Fiatalok művelődési, szociális és politikai profiljában is közel állt kezdetben a magyarországi *Bartha Miklós Társaság*hoz[30], a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumá*hoz, mely társaságokkal fel is vette a kapcsolatot.

Sajátos szálat jelenthet a *transzilvanizmus* regionális méreteken való túllépésében, a magyarországi propagandába való beépülésében és a nemzetközi fórumok előtt való megjelenésében az erdélyi szabadkőműves mozgalom. Az *Erdélyi Helikon* tagjainak névsorán átfutva feltűnik, hogy számos jelentős tagja (így a *Helikon* marosvécsi találkozóinak otthont adó Kemény János, vagy az 1920-as évek egyik legradikálisabb, a független Erdély-koncepció mellett kiálló „transzilvanistája", Szentimrei Jenő) tagja volt valamely erdélyi szabadkőműves páholynak[31]. Az *Erdélyi Helikon* tagjaiból vált külön az a csoport, mely az erdélyi *Ady Endre Társaság*ot alapította Jancsó Elemér elnöklete alatt. A társaság élénk kulturális kapcsolatot tartott fenn magyarországi irodalmi és politikai körökkel, s emellett (pontosabban ennek keretén belül) az erdélyi és magyarországi szabadkőművesek kapcsolattartásának egyik legjelentősebb ismert fóruma volt[32]. Azon túl, hogy számos erdélyi szabadkőműves exponálta magát a transzilván ideológia mellett, nehéz megállapítani, volt-e, s milyen lehetett a testületi állásfoglalás Erdély ügyében. A szabadkőműves Jancsó Elemér a kolozsvári Unió páholy történetéről írt könyvében olyan utalásokat tesz, mely arra enged következtetni, hogy ezen állásfoglalás a Duna-konföderációs (esetleg független Erdély-koncepciót tartalmazó?) tervekhez állhatott közel[33]. Amenynyiben ez a feltevés igaz, a nemzetközi kapcsolatrendszer szempontjából

azért is érdekes lehet, mert épp az 1920-as években az erdélyi magyar páholyok ügye a nemzetközi (svájci, amerikai, francia) szabadkőműves-szervezet figyelmének homlokterébe került[34].

Ugyanekkor Erdélyben a *transzilvanizmus* nemcsak mint regionális alternatíva, hanem mint kulturális mozgalom és ideológia is fokozatosan talaját vesztette az 1930-as évekre. Ennek oka részben az erdélyi román és német fél már említett eltávolodása volt, s még inkább maga az ideológia képlékenysége. A kulturális autonómia követelése és e követelés transzilván érvrendszere (esetleges területi autonómia távlatával) az erdélyi magyarok között létező legkülönfélébb politikai és kulturális irányzatok ideológiájába épült be (aminthogy az *Erdélyi Helikon* eleve sem volt politikailag egységes társaság), s ezek a csoportok politikai, majd kulturális színtéren is konfrontációba kerültek egymással[35]. Ezzel párhuzamosan az Erdély számára kulturális autonómiát követelő transzilván érvrendszer integrálódott egyes magyarországi körök nemzetközi fórumok, illetve külföld felé folytatott propagandájába. A kulturális autonómia követelését meggyőzően lehetett alátámasztani a(z elvben) nemzetközileg érvényes kisebbségi jogokra hivatkozva, s a *transzilvanizmus* mint (valójában egyre kevésbé reális) sajátos lokálpatriotizmus, regionális alternatíva jele pedig a független Erdély-koncepciót is szalonképesebbé, indokolhatóbbá tette (a kisebbségi önrendelkezés elve alapján). Ez az érvrendszer intencionálhatott revíziós szándékot (így feltehetően Szász Zsombor és Jancsó Benedek általam kiemelt propagandájában a hangoztatott kulturális autonómia taktikus minimumprogram), intencionálhatta az évszázados múltú, utópiának megmaradt Duna-konföderáció tervét (a népi mozgalmak felé orientálódó társaságoknál, s feltehetőleg a szabadkőműveseknél), de beépülhetett unikális koncepciókba is, mint Jászi Oszkáré, vagy Németh Lászlóé[36].

A transzilvanizmus „utóélete"

Paradoxnak tűnő helyzet állt elő azzal, hogy míg a *transzilvanizmus* Erdélyben lassan talaját vesztette, az 1930-as évekre olyan sikeresen integrálódott magyarországi politikusok és politikai körök koncepcióiba, pontosabban (leggyakrabban a külföld felé elhangzó) revízióval kapcsolatos állásfoglalásaiba, hogy nemzetközi és magyarországi publicitását tekintve ekkor élte valódi reneszánszát[37].

Bethlen István 1933 novemberében a londoni *Királyi Külügyi Társaság* előtt tartott előadásában (erősödő magyarországi revíziós törekvésekkel és reményekkel a háttérben) *Az erdélyi probléma* kapcsán a *transzilvanizmus* érv- és követelésrendszerére épített koncepciót tárt angol hallgatósága elé a magyar–

román viszony, s közvetve a párizsi békemű stabilizálása érdekében[38]. Az 1921–23-as évek *transzilvanizmus*ából ismert geopolitikai, gazdaságföldrajzi, népességi-statisztikai és történeti érveket felvonultatva négy megoldási alternatívát vetett fel Erdély problémája kapcsán: 1. területi megosztás nyelvhatárok mentén, 2. területi megosztás + lakosságcsere, 3. a nyelvhatárok „eltüntetése" a kisebbségi jogok garanciáinak kiépítésével, 4. független Erdély, melynek területén „a nemzetek teljes egyenjogúsításával minden ott lakó nép nemzeti területi autonómiát és önkormányzatot kapna"[39]. Érveket sorakoztatott fel az első három alternatíva ellen és az optimálisnak vélt negyedik alternatíva mellett: Erdélyben a „keleti Svájc" lehetőségét látja (illetve a történeti Erdélyt a transzilván történeti hagyománynak megfelelően mint a történelemben már egyszer testet öltött, toleráns „keleti Svájcot" mutatja be), mivel „a sikernek az előfeltétele mindkét esetben az, hogy az illető területen az érdekelt nemzetek teljes egyenjogúsága biztosítva legyen, és továbbá az, hogy az illető területen élők között a geográfiai adottságok, a közös múlt és annak küzdelmei az érdekeknek, érzelmeknek és a gondolkodási módnak olyan rokon vonásait hozta légyen létre, amelyek őket az ezen területen kívüli fajrokonaiktól megkülönbözteti"[40]. Ez utóbbi tényező meglétét igazolja Bethlen a sajátos erdélyi lokálpatriotizmus, „az ú.n. Transylvanizmus" jelenségével, amelynek megléte különösen a román fél részéről szorul alátámasztásra (ez egyben az érvelés leggyengébb pontja)[41]. Míg tehát az 1920-as évek második felének magyarországi propagandaanyagai kulturális autonómiát követelnek Erdély számára, kisebbségjogi alapon, Bethlen az 1921–23-as évek *transzilvanizmus*ában domináló független Erdély-koncepciót eleveníti fel, az 1921–23-as évek *transzilvanizmus*ának érvrendszerével, s gondolatmenetében a *transzilvanizmus* (egyre kevésbé reális) megléte ezt a követelést támasztja alá.

Mint az eddigiekből is kiviláglik, Magyarország külpolitikai helyzetének s ezzel revíziós esélyeinek változásával a transzilván ideológia érvrendszere egyre radikálisabb követeléseket fed le, ugyanakkor a megszűnőfélben lévő erdélyi *transzilvanizmus* szempontjából egyre irreálisabbakat. Bethlen István angliai előadásán nem történik utalás arra, hogy Erdély függetlenné válása esetleg csak első lépés lenne a Magyarországhoz való csatlakoztatás útján, ám tanulságos e szempontból végiglapozni a kérdést újra felvető *Magyar Szemle* 1934. októberi Bethlen István-számát[42]. A *Bethlen István erdélyisége* címet viselő Ravasz László-cikk klasszikus transzilván ideológiát hordoz, s köszönti Bethlen „transylvanus conceptió"-ját „a három nemzetből összetevődő független békeállamról, Erdélyről"[43]. Két cikk emlékeztet a kisebbségi jogokon nyugvó érvrendszerre: Keresztury Dezsőtől *Az ifjúság Erdélyszemlélete*, s Szász Zsombortól a *Bethlen István és az erdélyi magyarság*[44]. Keresztury az *Erdélyi Fiatalok* állásfoglalására alludáló módon a transzilván kisebbségi humánum jelentőségét, s a szociális problémák felé fordulást emeli ki. Szász korabeli erdélyi magyar értelmiségiektől idéz megnyilatkozásokat, mely idézetek egyike sem a transzilván ideológia jegyében született megnyilatkozás, hanem a kisebbségi autonómiáról és a magyarországbeli irredentizmus elutasításáról adnak hírt. A független Erdély koncepciója fel sem vetődik, s az idézetekhez képest még a cikkzáró Jancsó Benedek-idézet is idealisztikusnak tűnik, mely a területi revíziótól elvonatkoztatva a kulturális integritásra helyezi a hangsúlyt. Ezzel szemben a cikkek túlnyomó része erősen átpolitizált tudományos tanulmány, történeti, kulturális tárgyakban (összesen nyolc cikk), melyek indirekt érvekkel Magyarország és Erdély egybetartozását, integritását hangsúlyozzák[45]. E tanulmányok politikai intencióit tekintve két tanulmány nyújt információkat a korabeli erdélyi helyzetről (ezek mindegyike a kisebbségi jogok követelésének álláspontját sugallja), egy tanulmány említi a független Erdély-koncepciót, s nyolc tanulmány bizonygatja (látensen „revizionista" érveléssel) Erdély és Magyarország egybetartozását.

Látható, hogy a *transzilvanizmus*tól eredeztethető érvrendszer mindinkább revíziós hangvételű kontextusba kerül, s egyre jelentéktelenebbé válik (különösen ha nem nemzetközi vagy külföldi fórum felé irányuló állásfoglalásokról van szó). Ez a folyamat a második bécsi döntéssel ér véget, mikor a transzilván érvrendszer használata magyar politikai körökben aktualitását veszti. Ám nem sokáig. 1943-ban, Németország sztálingrádi veresége és Mussolini bukása után lehetőség kínálkozott Magyarország kilépésére Németország szövetségéből, s erre vonatkozóan titkos tárgyalások is indultak az angolszász nagyhatalmakkal. Ezzel egy időben romániai emigránsok sajtókampányt indítottak Magyarország ellen Erdély ügyében, s e kampányhoz csatlakozott Seton-Watson is *Transsylvania: a Key-problem* című politikai brosúrájával[46]. A kiterjedt hálózattal rendelkező *Magyar Revíziós Liga*[47] ezek ellensúlyozására kérte fel Bajcsy-Zsilinszky Endrét egy Erdélyről szóló politikai brosúra megírására, melyet a *Liga* képviselője, Honti Ferenc még 1943-ban, Svájcban, angol nyelven kiadott[48]. Bajcsy-Zsilinszky széleskörű erdélyi kapcsolatokkal rendelkezett, ismerte többek között a *transzilvanizmus* ideológiájában járatos Tamási Áront és Ligeti Ernőt is, s készítendő munkájának szempontjait megvitatta baráti körével[49]. Bajcsy-Zsilinszky könyvében igen sokrétű történeti érvrendszert sorakoztat fel, mely sajátos kombinációját adja a Szent István-i állameszme historizáló érveinek és a transzilván történetfelfogás autonómia-központúságának. Négy csomópont köré tömöríti Erdély történetét: az erdélyi vajdaság története (szabad önkormányzat az 1868-as kiegyezésben biztosított horvát autonómia szintjéig, három nemzet uniója), Erdélyi Fejedelemség (szuverén állam, ám szoros államszövetségben az anyaországgal, s eszmei egységben a Szent Koronával), s hasonlítási alapul hozzáveszi a szerinte mintaértékű 1868-as horvát autonómiát s az 1867-

és osztrák–magyar paritásos „uniót". Ennek alapján vonja le a következtetést, hogy „Erdélynek vagy olyan keretekben kell keresnie szabad és független léte feltételeit, amelyek az 1868-as magyar–horvát kiegyezésben Horvátországnak biztosított autonómia mértékét biztosítják (és ez volna a természetesebb és minden szempontból kielégítőbb megoldás); vagy – történelmi „muszáj"-ból – egy paritásos alapon létrejövő Magyar–Erdélyi Unió intézményi formáját kell elfogadnia."[50] Erdély belső viszonyainak rendezésére nézve a transzilván eredetű „keleti Svájc" koncepcióra alapoz (eltekintve az állami függetlenségtől), s azzal az 1921–23 között népszerű transzilván hagyománnyal adekvát elképzelést dolgoz ki, amely annak idején a román állam keretein belül megvalósuló területi autonómiát tartotta kivihetőnek. Bajcsy-Zsilinszky a transzilván elképzeléseknél konkrétabb, ám azokkal egybevágó alkotmánytervezetet dolgoz ki, melyben az egyes etnikumok területi autonómiát kapnak a kantonális szervezet mintájára létrehozott „bánságok" szervezetén belül. Hangsúlyt fektet a kulturális autonómia kiépítésére, s a központi közigazgatási, törvényhozói és igazságszolgáltatási szerveket az etnikai számaránynak megfelelő képviseleti megoszlással látja működtethetőnek[51]. Összességében elmondható, hogy a transzilván érvrendszer magyarországi „utóéletében" ez az a koncepció, mely az eredetitől leginkább eltérő kontextusban (Magyarországon belüli területi autonómiaként), ugyanakkor a legrészletesebben kidolgozva integrálja az eredeti elképzelés elemeit.

Mennyiben hangzott egybe az itt felvázolt tervezet a nagyhatalmi koncepciókkal? Az autonóm Erdély elképzelése az angolszász nagyhatalmak békeelőkészítő terveiben bukkan fel. Az Egyesült Államokban az *Advisory Comittee* békeelőkészítő tanácsadó testülete éppen 1943-ban foglalkozott Erdély státusával. Felvetődött egy kelet-európai konföderáció terve, s ezen belül független Erdély létrehozása, ám ez a terv fokozatosan háttérbe szorult, mind az *Advisory Comittee*-n belüli konfrontációk, de elsősorban a stratégiai helyzet és a szovjet követelések eredményeképp. Abban, hogy ez az alternatíva felmerült, a Habsburg Ottó-féle, valamint az Eckhardt-Pélenyi-tervezet mellett szerepet játszhatott Jászi Oszkár és Vámbéry Rusztem politikai kapcsolatrendszere is[52]. Jászi Oszkár személye azért érdekes, mert 1920-as és 1923-as romániai útja során számos transzilván elveket valló értelmiségivel kapcsolatba került, s Erdéllyel kapcsolatos nézetei több rokon vonást mutatnak a transzilván elképzelésekkel[53]. Angliában a Toynbee-féle kutatócsoport dunai munkabizottságának ülésein merült fel egy független Erdély-alternatíva, mely Erdélyt ütközőállamnak szánta, Svájchoz hasonló kantonális szervezettel[54]. A kutatók tájékozódási horizontját nem ismerem, azonban az elképzelés erőteljesen emlékeztet a Bethlen István angliai előadásában felvetett alternatívára. Ez a tervezet s a mögötte álló konföderációs elképzelés is az amerikaihoz hasonló sorsra jutott.

A tanulmányban vázolt folyamaton végigtekintve megállapítható, hogy a *transzilvanizmus* 1921 táján megfogalmazódó ideológiája s annak politikai intenciói a második világháború idejére sajátos metamorfózison estek át. Az 1920-as évek elején a *transzilvanizmus* az erdélyi magyar értelmiség között széles körben elterjedt, ám Erdély határain túl provinciálisnak számító, alig ismert önidentifikációs ideológia volt, mely regionális alternatívát kínált Erdély etnikumai számára egy független vagy Romániához autonóm területként kapcsolt Erdély keretein belül, föderatív megoldással.

Ennek politikai realizálhatósága 1923 után megszűnt, s a *transzilvanizmus* ettől kezdve az erdélyi magyarok kulturális autonómiájának megteremtésére koncentrált, kisebbségjogi alapon. Ilyen minőségben fokozatosan integrálódott érv- és követelésrendszere a Magyarországról a külföldet megcélzó propagandaanyagokba, melyek (ekkor még) kisebbségjogi sérelmek felsorolására épültek.

Az 1930-as évekre Erdélyben a *transzilvanizmus* mindkét formája talaját vesztette, ellenben argumentumai és koncepciói egyre erőteljesebben jelentek meg magyar politikusok nyilatkozataiban, a kulturális autonómia kisebbségi követelésétől a független Erdély-koncepción át a Magyarországhoz csatolt autonóm Erdély követeléséig. S bár az általam felvetett, egyelőre gyenge alapokon álló rokon vonások az angolszász békeelőkészítők végül elvetett alternatíváival Erdély független állammá tételére vonatkozóan inkább tipológiai egyezéseknek tűnnek, elképzelhető, hogy a transzilván argumentációt erőteljesen beépítő magyar propaganda a föderatív megoldásokra amúgy is hajlamos angolszász nagyhatalmak felé nem volt teljesen eredménytelen.

JEGYZETEK

[1] Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. A Erdélyi Helikon ideológiája.* Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. Láng Gusztáv: *Egy önmeghatározás tanulságai.* Kortárs 1989. 8. 89–100. o.; Láng Gusztáv: *Jegyzetek a transzilvanizmusról.* Utunk 1973. 59. 3–4. o.; Fábián Ernő: *Azonosság és kultúra.* In uő.: *A tudatosság fokozatai.* Bukarest, 1982, Kriterion. 43–82. o.; Sárréti Sándor: *A transzilvanizmus fogalmáról.* Tiszatáj 1979. 8. 54–57. o.; Nagy György: *A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza.* Korunk 1993. 1. 18–32. o.; Gajdos Balogh Attila: *A transzilvanizmus román nézőpontból.* Korunk 1991. 1275–1278. o.; J. Wittsock: *A transzilvanizmusról – német szempontból.* Látó 1992. 1. 69–72. o.; Gáll Ernő: *A „kisebbségi humánum".* In uő.: *A humanizmus viszontagságai.*

Bukarest, 1972, Polit. Kiadó. 43–82. o.; Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok. Egy jelkép ideologikuma.* Korunk 1991. 1201–1206. o.

[2] K. Lengyel Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum.* Erdélyi Múzeum 1992. 127–142. o.; uő.: *Transzilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében.* Korunk 1993. 6. 59–64. o.; uő.: *A meghiúsult kompromisszum.* Magyar Szemle 1993. 845–856. o.

[3] K. Lengyel Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum.* Erdélyi Múzeum 1992. 140. o.

[4] *Gyulafehérvári határozatok,* II. cikkely: „A nemzetgyűlés az általános választói jog alapján választandó alkotmányozó gyűlés összeüléséig ideiglenes autonómiát tart fenn ezen területek [Erdély, Bánság] lakosai számára."; III. cikkely: „1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányában való részvételre minden nép népességének számarányában jogosult." Szász Zsombor: *Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány.* Budapest, 1927, Grill. 361. o., 1. melléklet.

[5] Magyarul idézi K. Lengyel Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum.* Erdélyi Múzeum 1992. 130. o.; a romániai német kisebbség autonómiatörekvéseiről l. még J. Wittsock: *A transzilvanizmusról – német szempontból.* Látó 1992. 1. 69–72. o.

[6] A létrehozandó önálló Erdélyről való elképzelést 12 pontban rögzítették, s az erdélyi magyarok képviselői 1919 májusban átnyújtották E. Hategan miniszternek: 1. Erdély három nemzete, a magyar, román és szász unióra lép egymással. 2. A Magyarországhoz vagy Romániához való viszonyt az önálló Erdély külpolitikai kérdésként kezeli, autonóm státusa sérelmét kizáró megoldást keres. 3. Külpolitikai kérdésként kezeli azt, hogy mely területeket igényel e két államtól. 4. 24 tagú kormánytanács felállítása, 10 magyar, 10 román és 4 szász taggal. 5. Ennek tagjai töltik be a 12 miniszteri tárcát, 5 román, 5 magyar, 2 szász képviselővel. 6. Az 1918. október 31. előtt érvényben lévő törvények továbbra is érvényben maradnak, a magyar államot és a királyt megillető jogok és hatáskörök a kormánytanácsra ruháztatnak. 7. Gyulafehérvár a kormányzótanács székhelye. 8. A tisztviselők hivatalaikat megtarthatják. 9. Az újonan hivatalba lépő tisztviselők Erdély alkotmányára teszik le az esküt. 10. A kormánytanács felállása után legkésőbb három hónapra összehívja az országgyűlést, a választások az érvényben lévő választójog alapján zajlanak. 11. Az országgyűlés elé kerülő törvénytervezetek: a) Erdély önálló törvényhozó testületének felállítása, nemzeti jelvényeinek bevezetése, b) általános választójog, c) agrárreform, d) az 1868. XLIV. nemzetiségjogi törvénycikk megváltoztatása: a nemzetiségek teljes egyenjogúsága, e) vármegyék és választókerületek határainak összhangba hozása a nyelvhatárokkal, f) büntetőtörvénykönyv módosítása: Erdély szuverenitásának megsértése = felségsértés. 12. Erdélyi állampolgárok, akik 1918. október 31. előtt Erdélyben születtek vagy közhivatalt viseltek, akiket majd a törvényhozás honosít, illetve leszármazottaik. A szöveget l. *Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei.* In Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák.* Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvár, 1923 149–153. o.

[7] [Kós Károly]: *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságához.* Cluj-Kolozsvár, 1921, Lapkiadó Rt.

[8] A *Magyar Szövetséget* még 1921-ben betiltották, a *Magyar Néppárt* pedig 1922-ben fuzionált a konzervatív *Magyar Nemzeti Párt*tal, *Magyar Párt* néven.

[9] Mindhárom fél részére saját közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési intézményekkel, s népességi számarány szerint megosztott képviselői helyekkel a kolozsvári parlamentbe.

[10] Gazdaságpolitikai és geopolitikai érveket l. Jakabffy Elemér: *Erdély statisztikája.* Lugos, 1923; Sulyok István – Fritz László: *Erdélyi magyar évkönyv 1918–1929.* Kolozsvár, 1930, Juventus; Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat.* Kolozsvár, 1929, Erdélyi Szépmíves Céh; Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák.* Kolozsvár, 1923.

[11] A kulturális érvrendszer jól beilleszthető a kultúrfölény-koncepciók közé, mely civilizatorikus vívmányokat tulajdonít egyes népcsoportoknak, s erre hivatkozva követel számukra politikai-stratégiai előnyöket. Erre nézve l. Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat.* Kolozsvár, 1929, Erdélyi Szépmíves Céh; György Lajos: *Az erdélyi magyarság szellemi élete.* Budapest, 1926; Czézer Lajos: *Modern transylvanizmus.* Zord Idő 1920. 609–612. o.

[12] A történeti érvrendszer, a kisebbségi történetírás célját Asztalos Miklós a következőképp foglalta össze: „Az erdélyi magyarságnak és az erdélyi szászságnak az erkölcsi erőt a román állam életében való hasznos elhelyezkedésre igenis a két faj erdélyi múltja szolgáltatja. A romániai magyar kisebbség sorsa a történelmi útmutatás betartásától függ ... Tudatossá kell tennie legelsősorban önmagának a kisebbségi magyarságnak minden rétege előtt, hogy mik azok a jogok és kötelességek, amelyek történelmi fejlődés alapján a kisebbségi magyarságot a román állam keretén belül faji, állami és általános szempontból megilletik." (Asztalos Miklós: *A magyar kisebbség és a történelem Erdélyben.* Kolozsvár, 1927, Husvéth–Hoffer.). Tanulságos ilyen szempontból a Napkelet 1925-ös évfolyamának hasábjain lezajló vita egy megírandó Erdély-történet fölött (Napkelet V. 1925. 41–49. o., 83–86. o., 141–143. o., 180–182. o., 204–205. o., 261. o.), ahol végül az a döntés születik, hogy népszerűsítő kiadványt kell létrehozni, mely az erdélyi magyarság kultúrtörténeti teljesítményeire koncentrálva azt sugalmazza, hogy Erdélyt „nem lehet, nem szabad másként felfogni, mint népek és fajok keveredő medencéjének, eszmeáramlatok hol erjesztő, hol virágbaszökkentő melegágyának, kicsiben egy egész nemzetközi társadalomnak" (Szentimrei Jenő: *Szempontok a megírandó „Erdély története"-hez.* Napkelet V. 1925. 86. o.). A transzilván történetírás Erdély korai önállósodását hangsúlyozza, már a XVI. századra nézve, visszavetítve a fichtei *Kulturnationen* fogalmát, illetve diplomáciatörténeti, kultúrtörténeti elemzésekkel alátámasztva. Kiemeli az (általa konstruált) erdélyi alkotmány toleranciáját, a három nemzet sikeres együttműködését. L. Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár.* Dicsőszentmárton, 1924, Erzsébet Nyomda; Rass Károly: *Erdélyi iskoláztatás és tudományosság a középkorban.* Kolozsvár, 1921, Szt. Bonaventura Nyomda; Bíró Vencel: *Erdély követei a portán.* Kolozsvár, 1921, Minerva; Asztalos Miklós: *Az erdélyi tudat kialakulása.* In A Bartha Miklós Társaság Évkönyve 1925. 31–58. o. stb.

[13] Albrecht Ferenc svájci mintára hivatkozva állítja, hogy „Erdélyben is határozottan beszélhetünk mint tényről, hogy van a magyar, a román, a szász faj nemzeti öntudatán kívül egy erdélyi öntudat, mely sajátos vonást – oly sajátosat, mint Erdély – ad mindegyik nemzet öntudatának. Ez az öntudat pedig mindhárom nemzet-

nél ugyanaz, és faji egyéniségük különbözősége dacára nemzeti egyéniségük ennyiben – bármely nemzetben meglévő öntudat mértékéig – közös." (Albrecht Ferenc: *Erdélyi öntudat*. Pásztortűz 1922. 321–324. o.) Az „erdélyi lélek" mint nemzettudat-konstrukció jelenik meg a következő szerzőknél: Ravasz László: *Erdélyi lélek*. In *Nagyenyedi album*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926, Bethlen-Kollégium Egyesület. 13–24. o.; Makkai Sándor: *Erdélyi szellem*. (1925) In uő.: *Erdélyi szemmel*. Kolozsvár, 1932, Erdélyi Szépmíves Céh. 123–132. o.; Bartók György: *Erdély lelke irodalmában*. Pásztortűz 1925. 143–145. o.; Imre Sándor: *Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről*. In *Nagyenyedi album*. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1926. 25–38. o. Az „erdélyi szellem" meglétét szász értelmiségiek többnyire elfogadták (l. Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 126. o.), román részről általában nem.

[14] E gondolatmenet a politikai publicisztikában jelenik meg, tervezetben nem körvonalazódott. Érvelési technikájára nézve jó példa a párt egyik vezetője, Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák* című publicisztikai kötete. Kolozsvár, 1923, Erdélyi Irodalmi Társaság.

[15] „Erdély nemcsak földrajzi, de gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggései nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni, s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Középeurópát, s távolabb: az Európai Egyesült Államikat tudom csak elképzelni." (Szentimrei Jenő: *Szempontok a megírandó „Erdély történeté"-hez*. Napkelet V. 1925. 84. o.).

[16] Az „erdélyi Svájc"-koncepció érvrendszerére és szimbolikájára nézve l. Nagy Miklós: *Erdély jövője*. Budapesti Szemle 1926. 339–358. o.

[17] Itt természetesen nem egy reálisan működtethető alternatíva szabotálásáról van szó német, illetve román részről, csupán a kooperáció felkínálásának gesztusa marad visszhangtalan. A transzilván elképzelés vizsgálatakor szem előtt tartandó, hogy föderatív koncepció (akár Erdély potenciális belső berendezkedéseként, akár az önálló Erdély dunai föderációba való beillesztéseként) mint alternatíva már elméleti szempontból vizsgálva is igen ingatag alapokon áll, s nemcsak 1997-ből, hanem akár 1946-ból visszatekintve „nagyon veszélyes ez az elképzelés, mert ezen a vidéken volt már egy nemzet feletti federáció, a Habsburgok birodalmának formájában, és ez éppen azért robbant szét, és merítette el ezt az egész területet a kétségbeejtő bizonytalanság hullámaiba, mert nem tudott kielégítő belső elhatárolódásokat létrehozni a benne egyesült nemzetek között. ... Bármiféle leendő federáció csakis úgy fog működni, ha előbb a határok terén kialakul az a minimális stabilizálódás, amely a federációba egyesülés lélektani feltétele. A nemzetek akkor és csak akkor szoktak federációba egyesülni, ha mindegyiküknek van annyi féltenivalója, hogy a federáció biztonságának szükségét érzik." (Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Budapest, 1994, Magvető. 198–199. o.).

[18] A *transzilvanizmus* erdélyi német és román fogadtatására nézve l. Gajdos Balogh Attila: *A transzilvanizmus román nézőpontból*. Korunk 1991. 1275–1278. o.; J. Wittsock: *A transzilvanizmusról – német szempontból*. Látó 1992. 1. 69–72. o.; Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 97–112. o.

[19] Ez áll a Szekfű Gyula által provokált Erdély-vita hátterében is: Szekfű a *transzilvanizmus* történeti érvrendszerét támadja azzal a célzattal, hogy igazolja: Erdély a történelem folyamán mindvégig Magyarország integráns alkotórésze volt, s csupán külpolitikai erőszak okozta önállósodási periódusait. Erre nézve l. Szekfű Gyula: *Az erdélyi probléma*. Napkelet V. 1925. 5–25. o. és Magyar Kisebbség 1925. 365–376. o., 407–417. o.; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. III. Budapest, 1935. 602–603. o., 286. o.

[20] Kuncz Aladár jelmondata, idézi Láng Gusztáv: *Egy önmeghatározás tanulságai*. Kortárs 1989. 8. 91. o.

[21] Részletesen l. Tusa Gábor: *Gróf Mikó Imre mint kisebbségi politikus*. Erdélyi Helikon 1935. ápr. 245–247. o.; Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. (előadássorozat) In uő: *Az élet kérdezett*. I-II., Budapest, 1935, Révai. I. 207–256. o.

[22] Az Erdélyi Helikon működéséről, esztétikai rendszeréről, vitáiról l. Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.

[23] OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2748 jelzet alatt *Iratok az erdélyi magyarság történetéből 1921–1927*. címen található az említett jegyzőkönyv másolata, több olyan iratköteggel együtt, melyek az erdélyi iskolaügy és vallásügy kapcsán adatkimutatásokat tartalmaznak.

[24] Szász Zsombor: *The Minorities in Roumania. Transylvania*. London, 1927, Richards. (Magyarul: *Erdély Romániában. Népkisebbségi tanulmány*. Budapest, 1927, Grill.) 23 fejezetből foglalkozik vallásügyi, 6 oktatásügyi kérdésekkel, míg a közigazgatásnak és a gazdasági problémáknak 1-1 fejezetet szentel a szerző: az arányok erősen emlékeztetnek a korabeli transzilván érvrendszerre, akárcsak az a tény, hogy a kötet a kisebbségi jogok alapjára helyezkedik. Szász Zsombor a későbbiekben is folytatott hasonló szellemű külföldi propagandát (a folyóiratcímekből ítélve valószínűleg a Magyar Revíziós Liga keretében): *Die Entstehung Grossrumänien*. Budapest, 1944, Hornyászky Nyomda. klny. Die Siebenbürgische Frage-ből; *Hungarians – Rumanians*. Society of the Hungarian Quarterly, Budapest, 1941. klny. The Hungarian Quarterly-ből; *Le problème transylvain*. Society de la Nouvelle Revue de Hongrie, Budapest, 1944. klny. Nouvelle Revue de Hongrie.

[25] A levelezés az OSZK Kézirattár Fol.Hung.2748 jelzet alatt olvasható *Az erdélyi magyar kisebbség sérelmeivel kapcsolatos levélváltás Louis L. Cornish amerikai unitárius lelkésszel* cím alatt. Ugyanitt olvasható a végül kéziratban maradt propagandaanyag *Tichner Henriette könyvének V. Az államellenes iskola és VI. Az egyházak az állam ellen című fejezetére adott válasz. Jancsó Benedek, 1927* címen.

[26] Louis L. Cornish Jancsó Benedeknek, Boston, 1926. 03. 04. OSZK Kézirattár Fol.Hung.2748.

[27] *Tichner Henriette könyvének V. Az államellenes iskola és VI. Az egyházak az állam ellen című fejezetére adott válasz. Jancsó Benedek, 1927* OSZK Kézirattár Fol.Hung.2748.

[28] L. uo.

[29] Az *Erdélyi Fiatalok*ról l. László Dezső: *Erdélyi Fiatalok*. Korunk 1973. 923–929. o.; Mikó Imre: *Az Erdélyi Fiatalok egy emberöltő múlva*. In uő.: *Akik előttem jártak*. Bukarest, 1976. 14–34. o.

[30] A *Bartha Miklós Társaság* alapítói között található Asztalos Miklós is, a transzilván történeti felfogás egyik legmarkánsabb képviselője (l. Asztalos Miklós: *Az erdélyi tudat kialakulása*. In A Bartha Miklós Társaság Évkönyve 1925. 31–58. o.).

[31] Többek között Teleki László, Makkai Ernő, Szentimrei Jenő, Ravasz László, Remenyik Zsigmond, Jancsó Elemér, Mikó Imre, a Palatinus-féle listák szerint Kemény János, Tabéry Géza, Tamási Áron. (L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, 1977, Kossuth Kiadó; L. Nagy Zsuzsa: *A magyarországi és az erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között*. In *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rácz István, Debrecen, 1988, Csokonai Kiadó. 151–159. o.; Jancsó Elemér: *Az Unio szabadkőműves páholy ötven éve, 1886–1936*. Cluj, 1937, Pallas; valamint az 1943-as erdélyi szabadkőműves per kapcsán Palatinus József által közzétett listák, melyek helyenként nem páholyiratokon alapultak, több személy politikai prekoncepciók alapján került a névsorba, ezért kritikával kezelendők – Palatinus József: *Szabadkőművesek Magyarországon*. I – II. Budapest, 1944, Könyv- és Lapkiadó.). Megemlítendő még, hogy a Cornish-levelezés kapcsán említett Jancsó Benedek (a *Székely Társaság* elnöke, a Magyar Szemle egyik Erdély-szakértője) szintén a kolozsvári Unio páholy tagja volt, s szabadkőműves volt Jászi Oszkár és Vámbéry Rusztem is (az utóbbi az angliai Old Falles páholy magyar fiókszervezetének vezetője), akiknek az Eckhardt–Pelényi- valamint az Otto-terv mellett valószínűleg részük volt abban, hogy egy esetleges Duna-konföderáció, s azon belül egy független Erdély létrehozásának alternatívája felvetődött 1943-ban az Egyesült Államokban működő békeelőkészítő bizottság tárgyalásain.

[32] Az Ady Endre Társaság működéséről l. L. Nagy Zsuzsa: *A magyarországi és az erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között*. In *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988, Csokonai Kiadó. 155–156. o.

[33] „A jövő nem sok reménnyel kecsegtet, de mi mégis azon az úton kell elinduljunk, amelyet minden idők legnagyobb költője és szabadkőművese, Ady Endre jelöl ki, a magyarság és a dunai népek számára, amidőn a romok feletti összefogást a kis népek jobb és emberibb jövőjét hirdette: »Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz / végül egy erős akarat, hiszen magyar / román, szláv bánat / mindigre egy bánat marad.«" (Jancsó Elemér: *Az Unio szabadkőműves páholy ötven éve, 1886-1936*. Cluj, 1937, Pallas. 29. o.). vö. még 31. jegyzet.

[34] Az erdélyi páholyok ügye kapcsán került sor Revechon, a svájci Alpina nagypáholy nagymestere és Bethlen István, valamint a transzilván koncepciót irodalmi műveiben is képviselő Bánffy Miklós között tárgyalásra 1922 nyarán, melyet Ossian Lang, a New York-i nagymester magyarországi és romániai körútja követett. Részletesen l. L. Nagy Zsuzsa: *A magyarországi és az erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között*. In *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988, Csokonai Kiadó. 154–155. o.; L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, 1977, Kossuth Kiadó. 67. o.

[35] Ady Endre Társaság, Erdélyi Realisták, Erdélyi Fiatalok stb. társaságok alakulása, az Erdélyi Helikon és a Korunk (szocialista, szerk. Gaál Gábor) folyóiratok közötti polémia, illetve a Szemlér Ferenc: *Jelszó és mithosz* című tanulmánya révén kirobbant vita, melyben szinte valamennyi jelentős erdélyi értelmiségi véleményt nyilvánított a *transzilvanizmus*ról, s melyben még az egyik legprominensebb „transzilvanista", Kós Károly is kénytelen volt elismerni, hogy a *transzilvanizmus* realitását vesztette (a vita tartalmi ismertetését l. Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 200–204. o.).

[36] Németh László szövegeiben elsősorban az „Erdély mint Keleti Svájc" koncepciója van jelen a transzilván ideológiából (Szekfű Gyula Erdély-képét például azért bírálja, mert a kezdeti helytálló Erdély–Svájc párhuzamtól eltávolodott afelé a „labanc" történetfelfogás felé, mely Erdélyt kényszerszülte képződménynek tekinti, l. Gergely András.: *Németh László vitája Szekfű Gyulával*. Valóság 1984. 1. 47–62. o.).

[37] Csupán egy szignifikáns adat: Babits Mihály, aki publicisztikájában szinte valamennyi számottevő kultúrpolitikai koncepcióhoz hozzászólt, 1935-ben tartotta szükségesnek részletesen állást foglalni és nyilatkozni a *transzilvanizmus* ügyében (Babits Mihály: *Az én erdélyiségem*. In uő.: *Könyvről könyvre*. Szerk. Belia György, Budapest, 1973, Szépirodalmi Kiadó. 255–260. o.).

[38] Az előadás szövege magyarul a *Bethlen István angliai előadásai* című kiadványban Budapest, (1933) Genius. (61–91. o.) olvasható.

[39] *Bethlen István angliai előadásai*. Budapest, (1933) Genius. 84. o.

[40] Uo. 87. o.

[41] „Erdélyről, mint keleti Svajzról azonban a magyar parlamentben, amelynek 1901 óta voltam tagja, Maniutól és Vajdától hallottam a legszebb előadásokat, azoktól, akik ma Romániában Erdélyt képviselik ... Erdély mint keleti Svajz volt a román nemzeti párt programja ... Ehhez a konstrukcióhoz meggyőződésem szerint ma is meg volna az erdélyi román köznép széles rétegeiben az akarat. Mert a lokálpatriotizmus az ú.n. Transylvanizmus elevenen él mai is az erdélyi romány nép lelkében, bizonyságom erre az az el nem titkolható mély ellenszenv, amely az erdélyi románt az ú.n. regátbeli romántól, a régi román királyságbelitől elválasztja, akiben ma talán inkább, mint 15 év előtt olyant lát, aki őt csak kihasználni és önérdekből tönkretenni törekszik." Uo. 90. o. Bethlen érveiben (mintegy taktikai okokból) szerepelnek azok a szempontok (a Román Nemzeti Párt programja, a regáti–erdélyi ellentét), amelyek az 1920-as évek *transzilvanizmus*át regionális alternatívává teszik, ám amelyek az 1930-as évekre nem érvényesek. Hasonló előfeltevésekkel indulhatott Németh László 1936-ban romániai körútjára, ám a várt helyzet ellentétét tapasztalta.

[42] A Magyar Szemle ugyan hazai publicisztikai fórum, ám erőteljesen kapcsolódik a kormánypolitika irányvonalához. Jelentőségéről, a revízióval és Erdéllyel kapcsolatos állásfoglalásairól l. Szőke Domonkos: *A Magyar Szemle és az Erdély-kérdés*. In *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szerk. Rácz István, Debrecen, 1988, Csokonai Kiadó. 160–166. o.

[43] Ravasz László: *Bethlen István erdélyisége*. Magyar Szemle 1934. XXII. 105–107. o., az idézett mondatot l. 107. o.

[44] Keresztury Dezső: *Az ifjúság Erdélyszemlélete*. Magyar Szemle 1934. XXII. 265–272. o.; Szász Zsombor: *Bethlen István és az erdélyi magyarság*. uo. 136–150. o.

[45] Deér József: *A középkori Erdély*. Magyar Szemle 1934. XXII. 194–206. o.; Eckhart Ferenc: *Erdély alkotmánya*. uo. 206–215. o. a Szekfű-iskola nyomán haladva Erdély önálló történeti fejlődését cáfolják, kényszerű politikai érdekek diktálta képződménynek tekintve különválását Magyarországtól, Rapaics Raymund: *Az erdélyi táj színeváltozása*. uo. 185–194. o.; Farkas Gyula: *Erdélyiség a magyar irodalomban*. uo. 215–

225. o.; Gerevich Tibor: *Erdélyi művészet*. uo. 225–242. o.; Genthon István: *Az orthodoxia művészete Erdélyben*. uo. 242–256. o.; Viski Károly: *Erdély népe*. uo. 250–265. o.; Tamás Lajos: *Az oláh történetírás régi és új arca*. uo. 265–272. o. tanulmányok szintén Erdély és Magyarország integritását támasztják alá egy-egy részterületen.
[46] R. W. Seton-Watson: *Transsylvania: a Key-problem*. Oxford, 1943, ismerteti: Gál István: *Erdély: egy kulcskérdés*. Külügyi Szemle 1943. 9. 396–398. o.
[47] A *Magyar Revíziós Liga* működéséről és Bajcsy-Zsilinszky Erdély-könyvének kiadásáról l. Zeidler Miklós: *A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig*. Századok 1997. 2. 303–352. o.
[48] Bajcsy-Zsilinszky, Andrew: *Transylvania. Past and Future*. Geneva, 1944, Kundig.
[49] Bajcsy-Zsilinszky erdélyi kapcsolataira és *Transylvania*jának megírási körülményeire nézve l. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője*. Budapest, 1990; Vígh Károly utószava; Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky Endre könyve Erdélyről*. Világosság 1990. 10. 767–779. o.
[50] Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője*. Budapest, 1990. 110. o.
[51] *Az autonóm Erdély alkotmánytervezete*. In Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője*. Budapest, 1990. 91–111. o.
[52] Részletesen l. Romsics Ignác: *A State Department és Magyarország, 1942–1947*. In uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, Osiris. 234–301. o.
[53] Jászi Oszkár romániai útjaira nézve l. Litván György: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből*. Századok 1985. 5–6. 1234–1271. o.; koncepciójának érintkezési pontjaira a *transzilvanizmus*sal pedig K. Lengyel Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum*. Erdélyi Múzeum 1992. 132. o.
[54] Romsics Ignác: *A brit külpolitika és a „magyar kérdés", 1914–1946*. In uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, Osiris. 34–131. o.

Bárdi Nándor

NÉMETH LÁSZLÓ

A két világháború között a magyarországi közvélemény külpolitikai gondolkodását a revízió határozta meg, jövőképében központi helyet foglalt el a trianoni határok megváltoztatásának igénye. Ez a dolgozat Németh Lászlónak revízióval kapcsolatos elképzeléseit tekinti át.

Az igen gazdag Németh László-szakirodalom ezzel a problémával külön nem foglalkozott. Az életművet, illetve az író egy-egy korszakát feldolgozó monográfiák a témánkkal kapcsolatban a Tanú-korszakon (1932–1936) belül a közép-európaiság eszméjét ismertetik részletesebben.[1] Németh közéleti, társadalompolitikai megnyilatkozásait Lackó Miklós a korszak szellemi mozgalmainak viszonyrendszerében elhelyezve vizsgálta.[2] Juhász Gyula mint politikai gondolkodót mutatta be, elsősorban a „faj" fogalomhasználatát és a háborús korszakának (1938–1943) publicisztikáját elemezve.[3] Grezsa Ferenc Németh Lászlót mint magát politikusnak nem tekintő, de a rendszerváltás idején (1990) fontos közéleti példaképet állította az olvasók elé.[4] A témánk szempontjából a politikai világképben meghatározó közép-európai koncepcióját Kocsis Rózsa és Kiss Gy. Csaba több tanulmányban ismertette.[5] A harmadik problémakört, Némethnek a magyar történeti fejlődésről kialakított koncepcióját a Szekfű Gyulával folytatott vitája kapcsán lehet legjobban megragadni. Ezt Bibó István ismertette saját álláspontjának hangsúlyozásával.[6] Ugyanezt a vitát elemezte, a kölcsönhatások finom bemutatásával, Gergely András kitűnő tanulmányában.[7] Az életműnek a magyarságtudathoz, a nemzettudat változásához kapcsolódó elemeit Kiss Gy. Csaba már idézett tanulmányain kívül Grezsa Ferenc és Pintér Imre elemezte.[8]

A tanulmány nem foglalkozik sem Németh szépirodalmi munkásságának esetleges témánkra vonatkozó passzusaival, sem a bemutatásra kerülő szövegek keletkezési körülményeivel és fogadtatásával.[9]

Németh László kritikus, szépíró, illetve esszéíró, nem pedig rendszeres politikai gondolkodó. Az ismertetett szövegek nem szaktanulmányok, hanem publicisztikai írások és esszék, más-más nézőpontból közelítenek az ál-

talam vizsgált problémához. Gondolatmenetei néha impressziókon alapulnak, csapongónak tűnhetnek, fogalomhasználata metaforikus.[10]

Először Németh Közép-Európa-elképzelését rekonstruálom, majd a revízióval kapcsolatos nézeteit mutatom be. Logikusabbnak tűnne a fordított sorrend, de az életmű sajátossága, hogy „közép-európai megoldás" időben előbb fogalmazódott meg, mint történelmi kritika. A dolgozatot néhány viszonyítási pont jelzésével zárom.

Közép-Európa-kép

1928-ban a *Napkeletben* Klebelsberg Kunó *Neonacionalizmus* című írásáról vitát indítottak. Ide készült Németh *Új refomkor* felé című tanulmánya. A reformpolitika elé két célt tűzött ki. A belpolitikában meg kell teremteni „a nép polgárosodó s a középosztály néppel érző elemeiből a magyar tiers état-t. ... A magyar külpolitika célja egy lehet: harc a *fajok szabadságáért.* [Kiemelések tőlem – B. N.] Ahogy Bethlen Gábor a vallásszabadságért, úgy szálljunk mi Európa porondjára a faji szabadságért. Ezt a szabadságot csak az államok fölötti állam, a nemzeti törvények feletti emberi törvény biztosíthatja. Éppen mert nagyon nacionalisták vagyunk, nagyon kell küzdenünk a nációkat kínzó államhatalom túlzásai ellen. A magyarságot az ököljog halálra ítélte, s csak a lelkiismeretére ébredt Európa mentheti meg. Ezt a lelkiismeretet kell magunkban is föltámasztanunk. *Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság.* S ennek egy ellensége van: az imperializmus. Amilyen jogos követelés, hogy minden faj szabadon s külön keretekben fejthesse ki erőit, oly undok merénylet ezt a jogot eltaposni. Nacionalista vagyok, de tudom, hogy a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben sosem volt a más mellének szegezett kés, mindig csak a fejünkre lesújtó bunkó ellen felemelt kar. ... *A kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok.* Bár haladnánk e kis nemzetek élén."[11]

A korabeli szóhasználat alapján a faj kifejezés a néprajzi értelemben használatos etnikai tulajdonságokkal azonos.[12] Európai feladat az etnikai közösségek szabad fejlődésének biztosítása, melyet csak egyetemes erkölcsi törvények garantálhatnak. Ehhez azonban a lelkiismeret felébresztésére, új erkölcsiségre van szükség, az állami/nemzeti érdekeken túl. Az államnemzeti integritás (Nagy-Magyarország visszaállítása) helyett az etnikai-kulturális értelemben vett nemzet összetartozása került előtérbe, elismerve másoknak is ugyanehhez való jogát. Az idézett szöveg harmadik kulcseleme, hogy az új erkölcsiséget (etnikai önrendelkezés, imperializmus – azaz államérdek – nélkül) a kis nemzeteknek kell képviselniük. S ebben a magyarságnak kellene élenjárnia.

Németh László irodalomkritikusi munkásságában kiemelt helyet foglalnak el a kortárs erdélyi magyar alkotók és az erdélyi témájú munkák. Különösen Tamási Áront értékelte nagyra, annak saját székelyföldi falusi világához való hiteles kötődése miatt. Az erdélyi irodalomról 1926-ban készült ismertetésében a természet, a románság és a múlt szorítása miatt innen várta egy olyan alkotó felbukkanását, aki révén a magyar irodalom Európában is hódíthatna.[13] Az európai irodalmakat és kultúrákat véredényszerű rendszernek látta, amelyben állandóak a kölcsönhatások. Az európai alkotásokat azáltal lehet „asszimilálni", hogy előítéletek nélkül alkotunk azokról véleményt.[14] Tehát már a húszas évekbeli kritikáiban megjelent a kultúrák kölcsönhatásának, a nemzeti és táji sajátosságoknak, valamint a magyar irodalom, kultúra európai küldetésének gondolata.

Németh Közép-Európával kapcsolatos nézeteinek első és talán legtöbbet idézett dokumentuma a *Tejtestvérek* című ismertetés (1932) Karl Dietrich kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetéről. Az írásban, miután összefoglalta a külföldi szerző legfontosabb megfigyeléseit,[15] Németh megállapítja: „mi Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy *sorsközösségben*, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy *megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.*"[16] A felszólításban a tejtestvérek kifejezés az eltérő származásra, de a hasonló adottságokra (elhelyezkedés, történelem) hívta fel a figyelmet. A második szóösszetétel pedig ezt pontosítva a rossz történelmi körülményekre (török, német, orosz beavatkozás) utalt.

A Tanú egy későbbi írásából már Németh új nyelvtanulási szenvedélyéről értesülhettünk. A cseh, szerb, román tájékozódását nem tekintette ellentétesnek patriotizmusával. Mert *„a nemzet nem föld, hanem egy történelmi rendeltetés,* s a történelem nagy igényei összeparancsolnak kicsiny haragosokat"[17]. Miután felbomlottak a soknemzetiségű („néprajzellenes") országok, és a felszabadult népek kitombolták nacionalizmusukat, csak úgy tudnak válaszolni az új kihívásokra, „ha egy tágabb hazafiságban e kicsinyes patriotizmus fölé emelkednek. ... Az új vállalkozás: ez az új Közép-Európa, egyénnek és államnak új egyensúlya. ... A történelem súlypontja itt van most. Korunk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni. Mi magyarok, szétszórt, népekbe ékelt nép, ennek az új Európának vagyunk természetes erjesztői. *Itt a hivatásunk, itt a revíziónk.*"[18] A Közép-Európa-eszme nemcsak mint létező történelmi adottság, hanem mint vállalkozás jelenik meg: a minőségszocializmus és az együttműködés megvalósításának lehetőségeként. A másik fontos elem, hogy ennek a térségöntudatot/új európai

modellt terjesztő eszmének a szétszórt magyarság lehetne a katalizátora. Ezzel válthatná relatív hátrányát előnnyé. A hivatástudat revíziójára van szükség: a minőség fölényére.

Nem sokkal később az elképzelések kivitelezésére Németh terveket is készített. Három népköltészeti munka összevetése kapcsán összehasonlító népköltészettani kutatásokra tett javaslatot.[19] A következő Tanú-számokban pedig egy Közép-Európa folyóirat létrehozásáról közölt terveket.[20] A folyóirat létre is jött *Apolló* címmel és 1934–1939 között mint közép-európai humanista lap jelent meg. Első fóruma volt az összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak és a fiatal, környező országokból érkezett filológus nemzedéknek, akik napjainkig meghatározzák a hazai Közép-Európa-kutatásokat.[21] 1934 februárjában a Tanú eddigi tapasztalatait összefoglalva Németh László 30 kötetes könyvsorozatot tervez, amelyben kiemelt helyet kapott volna a közép-európai tematika.[22]

A szerző Trianonnal és a revízióval kapcsolatos nézeteinek kulcsfontosságú dokumentuma az egész életmű szempontjából is fontos *Debreceni káté* 1933-ból. Az írás alapkérdése az, hogy a kialakult európai és magyarországi helyzetben (gazdasági világválság, Hitler hatalomra jutása, Gömbös Gyula miniszterelnöksége) mit kell tennie a magyarságnak: „Ki kell egyenesednie és a sorsa helyére kell állnia."[23] Az első metafora alatt Németh azt érti, hogy „olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről"[24] Olyan új elitet igényel, amely valóságismerettel rendelkezik és a nemzetközi viszonyok között is képviselni tudja a magyarság érdekeit.

„*Hogyan szökhet a magyarság a sorsa által kijelölt helyre?*

A magyarság kis népek között él. A kis népeknek ezt az övét barna, fekete és piros nagy népek veszik körül. Ezeket a kis népeket a történelem kényszere és a népi élet közlekedő csatornái fűzték eddig egy közösségbe. Ez a közösség szétszakadt, három tenger készül szétmosni egy szigetet. E kis népek közt egyetlenegy sincs, amelynek olyan nagy érdeke volna, hogy ez a sziget erős gátakkal zárkózzék el a tenger elől, mint a magyar. Ausztriát Németország húzza, a szlávokat a szlávság, Romániát a latin nyugat – minekünk *egy menedékünk van: ha e területen a széthúzó erők ellen új centripetális erő támad.* A magyarságnak, mint századok óta annyiszor, ennek az erőnek kell támasztékot adni.

Összeegyeztethető-e a nemzeti kiegyenesedés és a nemzetközi összeilleszkedés eszméje?

Összeegyeztethető, s csak a politikai rosszhiszeműség vonultathatja őket egymással szembe. A nemzetnek »formában« kell lennie, hogy az együttesbe beilleszkedhessék, s csak az együttesben lehet reménye, hogy összeszedett ereje hatásos is lesz. Minél súlyosabbak leszünk magunk, annál közelebb csúszik felénk e szövetség súlypontja, s minél nemesebb szerephez jutunk e szövetségben, annál szabadabban bontakozhat ki nemzeti erőnk. *Határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió.*"[25]

Az új elit eszméje a „nép sorsához illő magatartás", a nép múltjához és mai valóságához kialakított hiteles viszony. Ez teremtheti meg azt az „új nemességet", mely a fasizmus, a nemzetiszocializmus, szovjet szocializmus imperialista törekvéseivel szemben megmentheti a magyarságot, a környező népeket (és Európát) a gyarmati leigázástól avagy a nemzethaláltól. Egy másik megközelítésben a szökése (szorongatott helyzetből való jó kiugrás, a lemaradás gyors behozása) a sorsa által kijelölt (a történelmi fejlődés lehetőségéből adódó) helyre a magyarság régión belüli – lehetséges – feladatát jelzi. Miközben közvetetten a magyarságot is a kis népek közé sorolja, a hódító törekvésekkel szembeni ellenállás központjában a magyarságot szeretné látni. De ennek az a feltétele, hogy a nemzet „formában" legyen, az „új nemesség", az új minőség modell megteremtésében legelöl járjon. Ezzel – az államnemzeti gondolkodás elutasítása után[26] – a revíziót is átértelmezi: a szellemi, kulturális befolyás fontosabb, mint az államhatárok megváltoztatása. A fogalmat (revízió) belülre teszi: először saját társadalmunkat kell megváltoztatni, hogy külső problémáinkat megoldhassuk.

A *Debreceni kátét* Kodolányi János a fiatal írók nyilatkozatának tette meg. Féja Géza pedig Némethet bevonta a Bajcsy-Zsilinszky Endre *Szabadság* című lapja körül kialakult értelmiségi csoportosulásba. Ezek után született meg Németh László *Nemzeti radikalizmus* című tanulmánya (1934). Ebben tovább finomítja Közép-Európát érintő elképzeléseit. A *Debreceni kátéban* kívánt mozgalom célkitűzéseit megfogalmazva írja, hogy „a szomszéd országok számára mozgalmi példát teremt, átalakulásukat téve egy közép-európai szövetség felé."[27] Ennek a közös eszméje az európai hagyományokhoz a bolsevizmusnál és a fasizmusnál sokkal inkább kapcsolódó, szocializmus magasabb fajtájának megvalósítása volna. A belülről átalakított nemzet már egy nemzetek fölötti birodalomban is el tud helyezkedni: a centralizált államnemzeti felfogással szembeállított tájhaza fogalmának bevezetésével.[28]

Németh László Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájának új kiadására reflektálva írta meg a magyar élet antinómiáiról szóló tanulmányát. Ennek harmadik fejezete foglalkozik az elszakított magyarság problémájával. Szekfűvel szemben nem egy a „nemzetiségek fölé emelt" integer Magyarország-, hanem egy államszövetség-elképzelést képviselt (különböző entitások szövetségeként). Az államszövetség propagálása szerinte taktikai fogásként sem lett volna rossz kezdeményezés: perspektívát adhatott volna a kisebbségben élő magyaroknak és oldhatta volna a környező államok nacionalizmusát.[29]

Ugyanezt hangsúlyozta a Magyar Rádió feladatairól készült írásában is. A közös múltra és közös sorsra való emlékeztetés, az erről történő tájékoztatás enyhítheti a környező népek kizárólagosságra építő nacionalizmusait.[30]

Németh László legrészletesebben a *Magyarság és Európa* című könyvében (1935) fejtette ki Közép-Európa-koncepcióját. A trianoni Magyarország mérlegét megvonva két elmulasztott feladatot jelölt meg: „beengedni a magyar nemzetbe a magyar népet, mely új középosztályunk jóvoltából messzebb volt e nemzettől, mint a súlyos kelet-európai jobbágyság vagy a török hódoltság alatt, és úgy forgolódni az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pedig kedvező helyet ügyeskedjünk ki".[31] A harmincas évek fiatal nemzedéke körében Németh szerint három „gondolat" terjedt el. A *telepítés* (földbirtokreform, telepítés, szövetkezetépítés, szigetideál), a *közép-európai gondolat* („az Orosz-, Német- és Olaszország közé eső *kis népek államszövetségben egyesülnek, s ezt az egyesülést kulturális úton kell előkészíteni*"), amely „kiszabadít a meddő irredentizmusból, nem a nagyhatalmak kegyétől, hanem közép-európai szerepünktől várja felemelkedésünket."[32] A harmadik gondolat az *antik tanulmányok*, műveltség felújítása volt. Itt a Közép-Európa-elképzelés már a későbbi politikai államszövetség előkészítőjeként jelent meg.

A háború után létrejött irredentát a „sorstehetetlenség" (a történelmi feladatok fel nem ismerése) tünetének tekintette. Ezzel szemben véleménye szerint a szétszórt magyarságnak küldetést kell adni: a közép-európai eszme terjesztését a térségben. „1. teremtse meg Közép-Európát szellemben, tudományban; 2. hozzon olyan jó hírt (evangeliomot) e testületnek, mely a kulturális és érdekkapcsolatokat erkölcsiekké teszik."[33] Közép-Európa megteremtésén a közös hagyományok, a nyugati kihívásokra adott hasonló válaszok, valamint a nagyhatalmi törekvésekkel szembeni közös „sorsérdek" tudatosítását értette. A jó hír az Új Európa hirdetése: a sziget, telep ideológia elterjesztése az egész térségben. Németh – az irodalom szerepét némileg túlértékelve – abban bízott, hogy az irodalom átalakítja a szellemi életet, az így létrejött elit pedig a társadalmat.

A *Magyarság és Európa* a Tanú-korszak eszméinek összefoglalása volt. Az ezt követő nagyobb munkája – a dolgozat témájának szempontjából kulcsesszé – a *Magyarok Romániában* (1935) pedig ezeknek az elképzeléseknek szembesítése volt a Duna menti valósággal. A *románság és a magyarság helyzetét összevetve* az előbbit egy emelkedő ország népének látja, ugyanakkor szembesült saját népének leromlásával, pusztulásával. A románokat is félti a „millenniumi dinamizmustól", a nyugati minták kritikátlan átvételétől, de közben elcsodálkozik az értelmiség és a társadalom a magyarországinál sokkal szervesebb, hitelesebb kapcsolatán. A magyarságot ehhez képest öreg, kifáradt etnikumnak érezte. Az erdélyi fejlődést a magyar életerő utolsó bástyájának tekintette a középkori magyar állam megszűnése óta, amely az európai eszméket is saját hagyományaira támaszkodva tudta honosítani.[34] Szembesülés a lepusztulással – a Teleki Téka rossz tetején becsurgó eső szimbolikája – számára azért fájdalmas, mert Erdélyt tekintette a magyar kulturális hagyományok legtisztább őrzőjének. Az okokat – a korszak felfogásával ellentétben – nem elsősorban a kisebbségellenes román politikában, hanem az önálló erdélyi fejedelemség óta hanyatló magyar történelemben és a trianoni Magyarország (reformképtelenségével) a kisebbségi magyaroknak perspektívát nem adó társadalmi életében látta.[35] Az útinapló megjelenését követő vitában részletesen is kifejtette az erdélyi magyarság helyzetével kapcsolatos véleményét. A szomorú viszonyokért elsősorban Magyarországot tette felelőssé, mert nem tudott az erdélyi magyarság számára követendő társadalmi mintát adni. Másodsorban az erdélyi magyar vezetést hibáztatta, mert átvette Magyarország beteg közszellemét. S csak harmadsorban tartotta felelősnek a románságot. „Ez nem azt jelenti természetesen, hogy én a román uralkodó osztály eljárását a magyar néppel szemben nem tartom könyörtelennek, gonosznak, tatárhoz méltónak. Erdélybe a Duna-eszme lojalitásával mentem le, s ha nem is adtam fel az eszmét, feladtam a mai román társadalmat, melyről megírtam, hogy az erdélyi magyar társadalmat kínpadra vonszolta."[36]

Az utazás – a lassan dogmává váló[37] – *Közép-Európa-gondolat próbája* is volt. Román részről udvariasan meghallgatták, de a kellő történelmi tapasztalat és a kényszerűség fölismerésének hiányában nem érezték a kezdeményezés fontosságát.[38] De úgy gondolta, hogy egy nagy példa a románságot is megtéríthetné a „Duna vallására". Ehhez azonban egy példaadó magyarság kellene. Ez azonban hiányzott. „S Erdély? Az erdélyi magyarság? Ha az anyaországtól egyelőre semmi sem várható, magas nyomás alatt nem válhat-e gyémánt a szénből s az üldöztetés nem nevel-e hittérítőket a magyarságnak, amely ha igazán az, sosem *csak* magyarság, hanem egyfajta Duna-táji nemzetközösség. Romániai utam legfájóbb eredménye, hogy erre a reménykedő kérdésre is nemet kell mondanom."[39] A kör bezárult: Németh leszámolt azzal az illúzióval, hogy a kisebbségi szorongatott helyzetből jöhetnek az eszmei reform képviselői.[40] A romániai tapasztalatai nyomán arra is rádöbbent, hogy ha Magyarországon minden megváltozna a közép-európai összefogás érdekében (sikerülne társadalmi reformelképzeléseit megvalósítani), akkor sem találna hozzá a másik oldalon partnereket.[41] Ezt az utazás végén úgy élte meg, hogy magukra a reformokra sincs remény.

Az 1935-ös romániai látogatás hatására ezt követően nemcsak a dunai, minőségszocializmust közvetítő összefogás propagálásával hagyott fel, hanem „sorskérdésekkel" sem foglalkozott többé.[42] Ettől kezdve az életműből eltűnt a határon túli magyarokkal kapcsolatban bármilyen megnyilatkozás.

Németh László úgynevezett háborús korszakában (1938–1944) a közép-európai koncepciójával csak mint egy meg nem valósult lehetőséggel, a téma nem programként, hanem irodalmi tájékozódásában jelentkezett.

Ebben a korszakban a Közép-Európa-gondolata egyrészt annyiban módosult, hogy a térséget és a magyarságot egyértelműen Kelet-Európához sorolta, és úgy vélte, hogy a magas kultúra alatt a népi kultúrában léteznek közös elemek.[43] A kölcsönhatásokat több tanulmányában vizsgálta. A *Krleža Adyról* (1939) készült elemzésének ismertetésében a szerző kelet-európai szempontjait emelte ki.[44] Az 1940-ben a jugoszláv–magyar kultúrkapcsolatok erősítése érdekében készült *Híd a Dráván* című tanulmánya a magyar-délszláv népköltészeti kapcsolatokon túl már utal a térségbeli Habsburg- illetve német befolyás káros voltára is.[45] Ez az egyik meghatározó gondolata a *Most, Punte, Silta* című írásának (1940) is. A térség kis népeinek fejlődésében bekövetkező torzulást, a régi kelet-európai kapcsolatok és együvé tartozás tudat szétesését a Habsburg-befolyás megerősödésének tulajdonította. Miközben a korabeli helyzetben is „annak, ami összeköt, erősebbnek kell lennie, mint ami elválaszt"[46]. Itt magyarázta meg, hogy miért is nem sikerült újból a közeledés. „A nehézség ott volt, hogy a nagy érdekek homályban voltak, a kis ellentétek pedig szem előtt. Hiszen a magyar író sem a környező államokkal vagy azok uraival akarta megértetni magát, hanem a környező népekkel. Mi fölálltunk mint népünk lelke, álljon fel közületek is, aki az; aztán nézzük meg, vannak-e nagy, közös érdekeink, melyekhez viszályaink fölött a tengelyt hozzáigazíthatjuk. Csakhogy hiába akartunk mi a népekkel beszélni, ha a hidakon az állam tart fináncot. A békeszerződések igazságtalanságai s a kis népek nagyzása megrontott minden közeledést. Aki a maga népét a másik nép iránt barátságra akarta bírni ... ki volt téve, hogy a másik állam él vissza serkentésével és dorgálásával. Mint annyiszor, az lett a rossz hazafi, aki mélyebb fundamentumra akarta rakni a hazát."[47] A kulturális közeledést az állam, az államnemzeti érdek megakadályozta. A kezdeményezők, a befelé kritikusakat pedig az állami ellenfél használhatta ki. Erre a „nemzeti érdekek képviseletének gyengítése" vádjára Németh érzékeny volt. Nem tartozott azok közé, akik a „jó viszony" érdekében megfeledkeztek volna a magyar nemzeti kisebbség problémáiról.[48] A hiteles, hosszú távú jószomszédi viszony előnyeit a következőkben látta: „1. A kelet-európai író, művész, tudós: a másik nép kulturális kincseibe a magáiként markolhat... 2. A magyarság nem „testvértelen ága" fajának. Annak a nagy félelemnek, amely a szláv népek gyűrűjében egy Wesselényi s Kemény lelkét is megszállta: vége. A pánszlávizmus a szláv népek lelkében is halott eszme. Kelet népei: realitásnak is igazabb nála. A magyar Kelet népei közül való; a német–olasz államszövetségben pedig legszorosabb sorsrokonai élnek mellette – s melegíthetik. 3. Végül amit a bécsi döntés is hangsúlyoz: fölnyílt határainkon a gazdaság keringése is szabadabban folyhat. Akármilyen rendbe kell beilleszkednünk, nagy előny számunkra s a rend számára is, ha együtt illeszkedünk bele."[49] Ebben a politikai helyzetben (a második bécsi döntés előtt) már elmarad az európai minőséget hordozó közép-európai küldetés programja. Helyét ugyanazokon a történeti alapokon a jószomszédság kialakítása vette át. A fő cél együtt megőrizni kulturális integritásunkat egy új nemzetközi rendben: A sajátosság védelme, a társadalmi hitelesség képviselete egy nagyobb közösséghez való tartozás tudatával.

Németh László Közép-Európa-programját sok metaforával fejezte ki: Tejtestvérek, keleti-Golf áramlat, kis népek szövetsége, államszövetség, birodalom. De magát a területet is többféleképpen nevezte: kis nemzetek övezete, Duna-Európa, Kelet-Európa, leggyakrabban Közép-Európa. A térséghez tartozó terület is változott: „Duna- vagy Közép-Európába a kezdet kezdetén a »közénk süllyedt« németeket is befogadtam. Amikor 1933-ban először szólok-e kérdésről: már a Nyemen–Lajta vonal a határ, Németország (Hitler uralomra jutásának hónapjai ezek) ki van zárva belőle. Ausztria eleste után állandósul a Kelet-Európa név; a tágabb dunai hazát most mosom egybe a tőle keletre levő világgal."[50]

Ez a Közép-Európa-felfogás nemcsak tartalmában, hanem eredetét és kiterjedését tekintve is szembeállt az első világháború óta Magyarországon is használt Mitteleuropa felfogással.[51]

Történeti fejlődésképek

Németh Lászlónak a trianoni békeszerződés revíziójával kapcsolatban kialakított nézetei akkor válhatnak érthetővé, ha áttekintjük a közép-európai, illetve a magyar történeti fejlődéssel foglalkozó munkáit is. Európa története számára nem államok, határváltoztatások története, hanem a nemzeti kultúrák kölcsönösségeinek és vállalkozásainak folyamata.[52]

A közép-európai fejlődést a XVII. századig úgy tekinti, mint a „zavargó törzsek helyén" létrejövő három nagy bástya: Csehország, Lengyelország és Magyarország küzdelmét a német, tatár, porosz, török birodalmi törekvésekkel szemben. Magyarország számára először a török hódítás jelent cezúrát, de az önálló Erdélyi Fejedelemség továbbviszi a magyar államiságot. Csehország a német birodalom „pillérállama" lett.[53] A XVIII. század elejére minden térségbeli nép történetében választóvonal. Ezt a Habsburg előrenyomulásnak tulajdonítja Németh. Ezáltal a régi kelet-európai kapcsolatok is szétestek.[54]

A magyar XIX. századot Szekfű Gyulához hasonlóan hanyatló kornak látta. De míg Szekfű számára 1867 volt a magyar történelem európai mércé-

vel mért csúcspontja, addig Németh ezt a magyar fejlődés mélypontjának tekintette. Szerinte „67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás... A népek (s ez alól az osztrák nép sem volt kivétel) igazi vezetőik alatt kievickélőben voltak a megoldásokra képtelen Monarchiából, ebből az élő romból és örök tákolmányból. A Monarchia viszont jól fizetett ál-elitjével, a korrupció, csendőrtoll és szolgaerkölcs nemességével beléje igyekezett szorítani. ... A magyar népre 67 ebben a Habsburg-tákolmányban egész lehetetlen szerepet osztott ki: felelős lett azért, ami legjobban őt nyomta."[55] A magyar nemzeti érdekek képviselete (például a kossuthi dunai kiegyezés) szembekerült a magyar államtest sérthetetlenségének dogmájával. Miközben a nemzetiségi területeken szerzett képviselői helyekkel tudta hatalmát biztosítani. „A nagy baj az volt, hogy a magyar ellenzék is benn volt abban, amiből a többi nép »ellenzéke« kinn lehetett. Közjogi harcokat folytathatott – de a Monarchia elintézetlenül elintézett létkérdéseihez, állam és »népeim« viszonyához nem nyúlhatott hozzá."[56] Tehát a helyzetvédő kompromisszum következtében a magyar elit épp helyzetét nem tudta rendezni. Ehhez kapcsolódik a Szekfűvel szembeni másik fontos kritika: nem a liberalizmus felelős a hanyatlásért, hanem az a szerkezet, mely nem tette lehetővé, hogy a modernizáció során a népet beemeljék a nemzetbe.[57]

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását elkerülhetetlennek tartotta. „A Habsburg-monarchiát a nacionalizmus végső következése, a népek önrendelkezésének az elve dobta szét. Mihelyt nemzetiségeinket ez a tizenkilencedik századi elv teljesen hatalmába kerítette, *Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenység éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség*."[58] Trianonnak azonban szerinte előnyei is voltak. Gazdaságilag: az eddig az „erdő és a só koldusföldjére menő" alföldi és dunántúli adó megmarad ezeknek a területeknek. A mezőgazdasági adottságok révén lehetőség lett volna a hollandiai gazdagság megteremtésére. Erkölcsileg: kiléptünk a kiegyezés kényszeréből. „A történelmi állam elveszett, de a nemzetiség szabad."[59] Nem kellett egy haldokló birodalomhoz kötni a döntéseket, nem kellett tovább a nemzetiségi kérdéssel mint belpolitikai üggyel foglalkozni. Az elszakítás vigasza: a kisebbségbe kerültek megedződnek, egy másik országhoz, néphez kapcsolatot jelentenek.

Az 1918. októberi forradalmat pozitívan ítélte meg. „Nem az eszmékben volt hiba, hanem abban, hogy kompromittálták az eszmét ... én az októbrista eszmék zászlóvivőjének nem Jászi Oszkárt, hanem Ady Endrét tartom, és az ő nyomdokaiban haladok."[60] A forradalom elvesztéséért a középosztály asszimilánsait tette felelőssé. Szerinte a királysággal együtt a hűbériséget is elhagyva lehetőség lett volna egy kelet-európai, gazdag parasztállam megteremtésére. Azonban a nemzetközi forradalom ügyétől hiszterizálódott zsidó forradalmárok „őrültségbe csigázták az októbert".[61]

A Trianon utáni teendőkről többször, igen határozottan állást foglalt. „Mit kellett volna a magyarságnak tennie Trianon után? Megerősödnie itt benn s tartania magát odakünn. Itt: megoldani, ami megoldandó, ott: fenntartani, ami fenntartható. ...A szükséges belső reformok elmaradtak; az elszakított magyarság erkölcsi, anyagi, külpolitikai támogatást tőlünk nem kapott. A belső süllyedést és a külső közönyt egy revizionista lárma leplezte el, melyet az itteniek meguntak s az ottaniak megsínylettek. ... Szívós munkával meg lehet szerezni valami mást a kis népek övében: a magyarság primátusát. Ennek azonban első és egyetlen feltétele: a magyar reform. *Magyarországnak egy külpolitikája van ma: a belpolitika. Kifelé hallgatni, befelé tenni: ezzel erősödünk meg kifelé is.*"[62] Elutasította a nagyhatalmi szövetségesdit és mindenféle „politikai társasjátékot".[63] Úgy vélte, hogy a magyarság származása miatt sem számíthat szövetségesekre. Egyetlen lehetősége, ha különbbé tud válni. „A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni."[64] A magyarság lehetséges vezető szerepét mindenütt hangsúlyozta, de ez nála minőségi és nem hatalmi fölényt jelent. De más vezető népet egy új szövetség létrehozására sehol sem nevezett meg.

A területi revíziót Németh nem tekintette megoldásnak. A második bécsi döntés utáni helyzetet értékelve, újra a társadalom demokratizálásának feladatát állította előtérbe: „a sors jobb volt hozzánk, mint mi magunkhoz. ... A két visszatérés után nincs ürügy: a problémákat a határon túl tolni."[65] Németh számára egyértelmű a teendők sorrendje: 1. befogadni a magyar nemzetbe a magyar népet, 2. megértetni magunkat a szomszéd népekkel, 3. „javítsuk meg, ha alkalom nyilik rá a magyarság-csonkító határokat."[66] Kétkedve fogadta az 1940-es megoldást: „Mi bármely részrevizió, ha egész sorsunknak nem vagyunk gazdái többé? ... Nem kérdezem: végleges megoldás volt-e a Bécsben hozott. Az erdélyi kérdés nagyon nehéz. Hány megoldást gondoltunk végig és mindnek volt fogyatkozása."[67] Végigvett három megoldást: a Szent István-i gondolatot, a független Erdély létrehozását, a magyarság áttelepítését a Partiumba. Majd a negyedik, megvalósult megoldás bizonytalan tartósságára utalt: „ ... valóban kettévágta a gordiusi csomót. A felső fele a mienk. Belenyugodhat ebbe – nem mi – a történeti és földrajzi egység, amelyet elmetszett?"[68]

Németh László Közép-Európa-programjának a minőségszocializmus közvetítésén túl három funkciója volt.

1. Ezzel a programmal lépett túl az államnemzeti látószögön. A Szekfű Gyula által szembeállított kismagyar (az ábrándos, elkülönülő, turáni magyarság) és nagymagyar (a történelmi magyar nemzet, népek feletti egység)

utakkal szemben egy európai utat próbált kijelölni: új megoldást adni a szorongatott helyzetben a kultúrának.[69] Valójában a kisnemzeti lét tudatosítása és ennek megfelelő stratégia kidolgozása érdekében.

2. A nemzeti kultúra sajátosságainak felismerését és továbbvitelét egyrészt az összehasonlító módszer szorgalmazásával látta biztosítottnak (népköltészettan, irodalomtörténet-karakterológia, a szomszéd népek alkotásainak honosító-bírálata). Másrészt a kis népek irányába történő tájékozódás és kapcsolatépítés segítette ezt (kötettervek, a Dunai Tudós Társaság terve, folyóirattervek: közép-európai – Apolló, Láthatár, és hungarológiai – Magyarságtudomány).

3. A határon túlra került magyarság számára a program egy nem a kisebbség/többség kategóriáiban mozgó jövőképet akart adni. Csakhogy azok a mozgalmak, amelyek a szomszédos országok magyarsága körében hasonló önazonosság-teremtéssel foglalkoztak (transzilvanisták – Erdélyi Helikon, Sarló mozgalom) a harmincas évekre politikai vákuumba kerültek, és a kisebbségi társadalmakon belül legtöbben a határrevíziót tekintették helyzetük egyedüli megoldásának.

Németh László programja olyan világkép, amely az irodalmon, a körülötte folyó vitákon keresztül épült be a közgondolkodásba. Az államnemzeti felfogással szemben képviselt kulturális nemzetfogalom két dolgot hozott magával. Egyrészt az etnikai közösség révén a nép is része lesz a nemzetnek. Ezzel a nemzeti sorskérdések közé kerülnek a társadalmi problémák is. Másrészt a kulturális nemzetfelfogás ebben az esetben azt jelenti, hogy a nemzet tagjai mindazok, akik a magyar kultúra részeseinek tekintik magukat, de Németh nem tisztázta világosan a más etnikai közösségekből származó, a magyarságot vállalók viszonyát a nemzeti közösséghez.

Németh László előbbiekben bemutatott nézeteihez viszonyítási pontokat az előzményekben, a kortárs alkotók munkáiban és későbbi életművekben kereshetünk.

Németh szemléletének kialakítására döntő befolyással volt az Ady–Bartók–Szabó Dezső fémjelezte nemzet- és népfelfogás.[70] A másik meghatározó kapcsolatrendszer a húszas-harmincas évek ifjúsági mozgalmai voltak. A határon túliak közül a Sarló mozgalom képviselőivel, a Korunk munkatársaival volt kapcsolata. Magyarországon a Bartha Miklós Társaság körüli baloldali, Közép-Európa iránt érdeklődő fiatalokkal működött együtt.[71]

A neonacionalizmustól eltérően Németh nem restaurációt kívánt, hanem a magyar nemzeti hagyományokhoz akart visszatérni. A kultúra és államszervezés terén nem legyőzni akarta a szomszéd népeket, hanem szeretett volna példát adni. A Szekfű Gyula képviselte katolikus/német orientációval szemben összeurópai kulturális értékekből és folyamatokból indult ki. A revíziót kettős értelemben használva a belső önvizsgálatot és önépítést előbbre valónak tartotta, mint a határváltoztatást.

Hatását tekintve az Apolló nemzedéke mellett a népi írók mozgalmát lehet megemlíteni. Igazi továbbgondolása azonban Bibó István munkásságában jelentkezett.

JEGYZETEK

[1] Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka*. Budapest, 1985, Szépirodalmi. Uő.: *Németh László Tanú-korszaka*. Budapest, 1990, Szépirodalmi. Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest, 1989, Magvető. *Minőség, magyarság, értelmiség*. Budapest, 1994, Püski. Kocsis Rózsa: *Minőségeszmény Németh László szépírói műveiben*. Budapest, 1982, Magvető.

[2] Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. *Új Írás* 1971. 9. sz.; A népi mozgalom az 1930-as évek magyar szellemi válságában. *Történelmi Szemle* 1974. 4. sz.; Egy szerep története. In *Szerep és mű*. Budapest, 1981, Gondolat. 157–247.; Harmadik nemzedék. In *Korszellem és tudomány*. Budapest, 1988, Gondolat. 307–365.

[3] Juhász Gyula: Németh László a politikai gondolkodó. In Németh László: *Sorskérdések*. Budapest, 1989, Magvető–Szépirodalmi. 829–852., utószó.

[4] Grezsa Ferenc: A politikus Németh László. *Hitel* 1990. 3. sz. 18–20.

[5] Kocsis Rózsa: Németh László Közép-Európa gondolata mai szemmel. In *A mindentudás igézete*. Tanulmányok Németh Lászlóról. Budapest, 1985, Magvető. 202–207.; Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek". Uo. 102–118.; Uő.: Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza. A Tanú-évek Közép-Európa képe. *Literatúra* 1982. 1. sz. 42–48.

[6] Bibó István: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. In *Válogatott tanulmányok*. III. köt., Budapest, 1986, Magvető. 375–384.

[7] Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. In *A mindentudás igézete*. i. m. 71–101.

[8] Grezsa Ferenc: „A tanulmány volt az én honpolgári adóm..." A Tanú-író Németh László magyarságképéről. *Forrás* 1988. 3. sz. 77–83.; Uő.: A Kisebbségben magyarságképe. *Kortárs* 1990. 11. sz. 141–151.; Kiss Pintér Imre: A Kisebbségben magyarságképéhez. *Literatúra* 1982. 1. sz. 35–41.

[9] Ez a dolgozat sem készülhetett volna el Hartyányi Iván – Kovács Zoltán munkája nélkül: *Németh László. Bibliográfia*. Budapest, 1992, Petőfi Irodalmi Múzeum. A fogadtatás irodalmát Grezsa és Monostori már idézett köteteinek bőséges bibliográfiái közlik. Az életműkiadás tanulmányköteteihez Grezsa Ferenc részletes bibliográfiát és magyarázó jegyzeteket készített.

[10] Ezért vagyok kénytelen, gyakran az ismertetés helyett, igen sok szövegrészt idézni.
[11] *A minőség forradalma.* I. i. m. 31.
[12] Erről részletesebben Szabó Miklós: Történelmi nemzet – etnikus tudat. *Világosság* 1988. 8–9. sz. 582–589.
[13] Erdély lelke a legújabb irodalmunkban. *Társadalomtudomány* 1926. 5. sz. 17–26.
[14] A kritika feladatai. (1929) In *A minőség forradalma.* I. i. m. 44–50.
[15] Hézagos a fejlődésük; a nép nem vett részt nemzete történelmében; a kelet-európai népköltészet gazdagabb a nyugatinál; Kelet-Európában az irodalom a szellemi élet mindenese; Kelet-Európában az írók is hasonlítanak egymásra. *A minőség forradalma.* I. i. m. 508–510.
[16] Uo.
[17] Új nyelvtanokra. (1932) In *Életmű szilánkokban.* Budapest, 1988, Magvető–Szépirodalmi. 246.
[18] Uo. 247.
[19] Összehasonlító népköltészettan. (1932) In *A minőség forradalma.* I. i. m. 510–512.
[20] Egy folyóirat terve. (1933) uo. 513–514.; Levél Duna-Európáról. (1933) uo. 515–516. Mindkét írás Gál Istvánnak, az Apolló későbbi szerkesztőjének szólt. Viszonyukról részletesebben Tanú évek. *Kalangya* 1938. I–V. sz.
[21] Többek között Gáldi László, Sziklai László, Hadrovics László, Kardos Tibor közölt a kiadványban. A folyóirat részletes feldolgozását, repertóriumát és fogadtatásának bibliográfiáját adja Bárdi Nándor: Az Apolló és a „közép-európai humanizmus". (kézirat, 167. o.) TLA Közép-Európa Intézet Könyvtára Ms 898/89.
[22] Európa: 1–10.... Közép-Európa: 1–5. Összehasonlító nyelvészet, történet, kultúrtörténet, népművészettan, 6–7. A kis népek övének közös problémái, 8. Csehország, 9. Jugoszlávia, 10. Románia. Magyarság: 1–10....Két évfolyam között. (1934) In *Homályból homályba.* I. i. m. 520–521.
[23] *A minőség forradalma.* II. 552.
[24] Uo.
[25] Uo. 552–553.
[26] „Magyarság a magyar állam helyett.Ez a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségéhez." Új reformkor felé. (1928) In *A minőség forradalma.* I. i. m. 33.
[27] *A minőség forradalma.* I. i. m. 557.
[28] „Azt követelitek tőlünk, hogy szeressük a hazát? De mi lett ez a haza? Elvontság, mint az emberiség. Adjátok vissza az embereknek a tájhazát; tudatosítsátok körülmények és munka, lélek és láthatárral kiölelt világ kapcsolatait; a haza tapinthatóbb és szerethetőbb lesz. A nemzet életének melegedő-tüzeit a tájhazák közepén kell kigyújtani. A kis egység, melyet még ismerünk s melyben minket is ismernek, több embert enged be a nemzeti életbe, s a milliókhoz közelebb kultúrköröket teremt. A görög polisz közösségteremtő piacaira van szükség. A belső közösségek surlódásai nem szakíthatják szét a mai államot, a csoportok kulturális és közgazdasági önkormányzata legföljebb túlsúlyát mérsékli, míg hadsereg, gazdaságterv, hitel az ő kezében van." *A minőség forradalma.* I. i. m. 557.
[29] A magyar élet antinómiái. (1934) In *A minőség forradalma.* I. i. m. 588–591.

[30] A Rádió feladatai. (1934) In uo. 609.
[31] *Sorskérdések.* i. m. 304.
[32] Uo. 322; 323.
[33] Uo. 329.
[34] „Iszonyú elgondolni, hogy a magyarság ezt a földet elvesztette. Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivilágosodott, hogy az elveszett Erdély nemcsak terület. Erdély vizsga volt, s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fejeztük be a meghódítását s mi eresztettük ki a kezünkből, amit meghódítottunk belőle... Erdély akkor veszett el, amikor magyarsága problematikussá vált. A tizenhetedik század végén Bethlen Miklós emlékiratai még sűrű magyar világot mutatnak, s száz év múlva Hora és Kloska lázadása lehetséges. Az önálló erdélyi fejedelemség gyors történelmi égése kimerítette ezt a magyarságot, mint ahogy egy-egy megterhelt szervünk is kiég, sorvadni kezd, hitványabb kötőszövetekre bízva a hézagtöltést. Hány elfonnyadt sajt, hány átengedett falu. S ami nagyobb baj, a falvakkal együtt sorvad a szellem. A magyarság nem tud mit kezdeni Erdéllyel." Magyarok Romániában. In *A minőség forradalma.* II. i. m. 771–772.
[35] „Erdélyt pedig nem adjuk, imádkozzák az iskolás gyerekek Pesten minden reggel és délben a Magyar Hiszekegy után. A valóságban mást sem tettünk Erdéllyel egy század óta, csak adtuk és adtuk, és ma jobban adjuk, mint valaha. Mert egy országrészt nem fogadalom, fegyver és birtoklás tart meg, hanem az a titkosabb hódítás, mely úgy ejti meg a földet, mint a férfi a nőt. Erdély a legkülönb nő volt, akivel a magyarságnak itt Európában dolga akadt, s a kései utazó, aki komoly zöld szemei előtt járt heteken át, a méltatlan, legkülönb párját elvesztett hím szomorúságát érezhette: ez után a nő után már csak lefelé mehetek." Uo. 772. Németh László szépirodalmi műveiben a „nő" mindig a minőség megfogalmazása.
„... az erdélyi, vajdasági magyarság kínpadra került. S a kínpadnak egy orvossága van: a hit. A határon túliak sosem jutottak volna ekkora sanyarúságra, ha a határon inneniek nem viselkedtek volna olyan oktalanul. Ezt az oktalanságot csak egyféleképpen tehettük volna jóvá; ha az ő legnagyobb megpróbáltatásaik idején ideát megkezdődik végre a „reform". Ha lenne mire pillantani ide (mint ahogy a szászságnak a torz hitlerizmusban is van), könnyebb lett volna tűrni ott... A magyarság nemcsak hogy példaképpé nem tudott lenni, ami közép-európai múltja után számára az egyetlen modus vivendi, hanem mélyebbre süllyedt, mint történelme során bármikor." Uo. 799.
[36] A dzsentri felelőssége. *Tanú* 1935. V–VI. sz. 253.
[37] „Közép-Európa-gondolatom itt-ott már dogma lett, s még magam sem gondoltam egészen végig a tudomány feladatait, mely álmunknak, hogy Közép-Európa *legyen*, alája rakja az alapot: ennyire *van.*" Kiemelés Németh Lászlótól. Sanremói napló. (1935) In *A minőség forradalma.* II. i. m. 733.
[38] „A románság túl fiatal és szegényebb egy tapasztalattal a kelleténél, a kiábrándító lecke még nem tanította meg ereje határaira s így a ráutaltságérzés is hiányzik belőle, mely a közös Duna-akol melegét megkívánhatná." Uo. 798.
[39] Uo. 799–800. A kiemelés Németh Lászlótól származik.

[40] Ez kapcsolódik a transzilvanizmushoz kapcsolódó „súly alatt a pálma", „vallani és vállalni" , „nem lehet", „a kisebbségi humánum-sajátosság méltósága", „gyöngy és homok" vitákhoz, amelyek egyaránt önazonosság ideológiát, jövőképet akarnak adni a kisebbségi társadalom számára.
[41] ...közeledni szabad, de eredményt várni a közeledéstől nem lehet. ... Ha szavakban még el is képzelhető egy megegyezés, nem képzelhető el ösztönökben." Uo. 798.
[42] Az útirajz 16. fejezetében, melyet a későbbi kiadásokból elhagytak, összegzi az utazást: „Az amit az utolsó három évben szenvedtem s az Erdélyben látottak valahol a mélyben összecsaptak; Erdély megmagyarázta a szenvedést, s a szenvedés megmagyarázta Erdélyt; a probléma meg volt oldva – véglegesen... Szégyelltem magam eddigi hősködésemért, méltatlan, baromi csatára vakított engem az Isten, hősnek hittem magam, s csak komikus voltam. Nem őrjöngő a doktor, aki mesterséges légzéssel rángatja a hullát, melynek a kukacok már az orrát is lerágták? ... Hazatértem és másképp ítéltem meg, mint eddig, magam s az embereket. Nem hittem többé, hogy igazságtalanok voltak irántam. Követhet-e el nagyobb hibát egy szellem, mint hogy egészében ismert félre egy sorshelyzetet. ...Mentségem, hogy nem ismétlem meg – sorskérdésekről nem irok többé. A diagnózis biztos, s minden gyógyszerajánlás frivolitás. Mi marad a hátralévő időkre? Dolgozni kell már csak a megbolondulás ellen is." Közli Grezsa Ferenc, *Sorskérdések* i. m. 803.
[43] Fantomok ellen. (1939) In *A minőség forradalma* II. i. m. 914.
[44] Uo.1261–1263.
[45] Uo.1264–1270.
[46] Uo. 1272.
[47] Uo.
[48] „Míg kulturkülönítményeik apró ékeket vernek a székely földbe, kultúrembereik szívesen békülnek velünk, de nem sok becsét érzik a békülő kezünknek. Ha mi jó képet vágunk ahhoz, amit velünk csinálnak, ők is jó képet vágnak a mi türelmünkhöz: körülbelül ez ma a román–magyar közeledés." Magyarok Romániában. In *A minőség forradalma.* II. i. m. 796.
[49] Most, Punte, Silta. (1940) In *A minőség forradalma.* II. i. m. 1276.
[50] Idézi (pontatlanul megadott forrással) Grezsa Ferenc: i. m. 1985. 82.
[51] Az ezzel kapcsolatos vita feldolgozását adja Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest, 1983, Kossuth. 83–106.
[52] Erre vonatkozó nézeteit a Magyarság és Európa című tanumányában fejtette ki legrészletesebben. In *Sorskérdések.* i. m. 255–332.
[53] Uo. 288–289.
[54] Most, Punte, Silta. In *A minőség forradalma.* II. i. m. 1272–1273. Ezekről az elfelejtett és fel nem tárt kapcsolatokról 1947-ben adott Németh összefoglalást: „Egészen másként volt a szatmári békét (1711-ben) megelőző századokban. Akkor még nem volt vasút, újság, útikönyv: az életünk mégis sokkal jobban bele volt szőve a szomszéd népekébe. A lengyelek hatszáz éves szent éneküket, a Bogurodnikát, egy magyar, Szent Kinga gyóntatójának köszönhetik... Az alatt a félszázad alatt, amíg Lengyelországot Báthory István, majd egy Rákóczi-vő: Zamoyski kancellár kormányozta, Krakkó az volt a magyar művelteknek, ami későbbre Bécs vagy Párizs. A XVI–XVII. századi magyar főúri költészet a lengyel testvére, nemhiába írta Balassi Danzigban egyik legszebb versét.A Lengyelországból szervezett Rákóczi-felkelés alatt pedig a két nép között szinte nincs is országhatár. Ugyanilyenszerű kapcsolat volt Erdély és a két oláh fejedelemség közt. Moldovát máramarosi vitézek alapították Nagy Lajos királyságához elővédül. Hunyadi János maga is román vér, mint erdélyi vajda egy Bulgáriáig lenyúló magyar–oláh–szerb világot szervezett meg a török elleni harcra... De nemcsak az urak, a hadinép is jól ismeri egymást: a vegyes kozák–lengyel –szerb–oláh–székely csapatokkal folyó hadjáratokból... A híres lantos költészet is alighanem ennek az egész kerek európai övnek volt félig nemzetközi művészete; különben alig lehetne megérteni, hogy követelhettek törvényt a lengyel igricek a szerb igricek ellen a XV. században....A Habsburgoknak kellett erre a tájra ráülniük, hogy ezek a termékeny kelet-európai kapcsolatok sorvadni induljanak. Attól fogva, hogy ők a kereszténység pénzén és vérén Magyarországot felszabadították, „azaz maguknak elfoglalták", a magyarság elszigetelődik, kivadul szomszédai közül, a kiegyezés még afféle felügyelői szerepet is vállal körültük." Kelet népei között. *Népi Ifjúság* 1947. május 7. E korszak magyar–román kapcsolatairól Veress Endre forráskiadása kapcsán írt: Documente. (1941) In *A minőség forradalma.* II. i. m. 1100–1105.
[55] Uo. 968.
[56] Uo. 969.
[57] „Az élet fontos, új övei mások kezébe kerülnek. Az új magyar kapitalizmust a bentről lábra kapó, kintről betóduló zsidóságnak adja bérletbe [a magyar állam B. N.], tudománya, irodalma, a szabad pályák a nagyobb jövedelem nemzetiségére áttérő sváb, tót beolvadóktól hemzsegnek. A pótlás onnan a leglassúbb, ahonnan a legtömegesebbnek kellene lennie: a parasztságból. A parasztból lett gyári munkás, villanyoskalauz, finánc, úr ritkán. A jobbágyság felszabadult, de szívós nagybirtok, elmaradt földmunka, igazságtalan adózás és nem kis mértékben a négyszáz éves jobbágyelnyomás bizalmatlansága – a szomorú és konok parasztautarkia – lenyomta a parasztság fölhajtó erejét." Magyarság és Európa. In *Sorskérdések.* i. m. 300.
[58] A magyar élet antinómiái. In *A minőség forradalma.* I. i. m. 590. Néhány évvel később Szekfűről írt könyvében a Habsburgokat támadva már azt mondta, hogy Ferenc Ferdinánd az antant nélkül is felbontotta volna a Monarchiát. Uo. 970.
[59] Kisebbségben. In *A minőség forradalma.* II. i. m. 890.
[60] Magyarság és Európa. Németh László, az ember, az író és a kritikus. Rónay Mária interjúja. *„A szellem: rendező nyugtalanság"* Budapest, 1992, Argumentum. 45.
[61] Kisebbségben. In *A minőség forradalma.* II. 891.; 1935-ben hasonló volt a véleménye. Magyarság és Európa. In *Sorskérdések.* i. m. 301–302.
[62] Lesz-e reform? (1934) In *A minőség forradalma.* II. 643–644.
[63] Töredékek a reformból. (1935) In *A minőség forradalma.* I. i. m. 657.
[64] Uo. 658.
[65] Erdély ünnepére. (1940) In *A minőség forradalma.* I. i. m. 1167.
[66] Uo.
[67] Uo.
[68] Uo. 1168. A Szent István-i gondolatot a régi-új nemzetiségi kérdés kezelhetetlen-

sége miatt, a transzilvanizmust az új keretek között is megmaradó nemzeti érdekellentétek és asszimilációs lehetőségek miatt kérdőjelezte meg.
[69] A magyar élet antinómiái. In *A minőség forradalma.* I. i. m. 597.
[70] Székely András Bertalan: Dunai patriotizmus és a közgondolkodás a két világháború között. Vasi Szemle 1985. 4. sz. 481–498.
[71] Sebestyén Sándor: *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933.* Budapest, 1981, Kossuth; Gál István: Az Apolló indulása. *Filológiai Közlöny* 1969. 3. sz. 410–411.

KIM JIYOUNG

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE 1943-AS KONCEPCIÓJA ERDÉLYRŐL

Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886. június 6-án született a Tiszántúlon, Szarvason. Társadalmi származását tekintve a Zsilinszkyek a XVIII. században a Felvidékről Békés megyébe telepített szlovák jobbágyok utódai voltak. Édesanyja családnevét (Bajcsy) 1925-ben illeszti apja szláv eredetű családnevéhez, s haláláig így használja.

Szülőhelyét szüleivel két év múlva otthagyja, és Békéscsabára költöznek. A gyermek szellemi fejlődésére meghatározó hatást gyakoroltak azok az évek, amelyeket a békéscsabai alma materben, az evangélikus gimnáziumban eltöltött. Tehetsége, képességei kiemelték őt tanulótársai közül.

Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karán 1904 őszétől végzi, közben két szemesztert tölt a lipcsei és heidelbergi egyetemen. Az egyetem elvégzése után 1909 őszén bevonul a bécsi 1. császári és királyi huszárezredhez.[1]

A katonaság után Békéscsabán ügyvédjelölt lett. Az ott élő családja és Áchim L. András parasztpárti képviselő között dúló politikai és családi viszály 1911-ben véres tragédiához vezetett. Összetűzés támadt a két Zsilinszky fivér és Áchim között, melynek során Zsilinszky Gábor lelőtte a képviselőt. Áchim szerencsétlen halála beárnyékolta Bajcsy-Zsilinszky Endre egész politikai pályafutását. Az ügyvédjelöltséget közigazgatási pálya követte, Árva vármegyében főispáni titkár lett.

Az I. világháborúban először az olasz, majd az orosz fronton harcolt. 1916-ban hadnagyként súlyosan megsebesült. 1918-ban részt vett a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) megalapításában, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása után a szegedi ellenforradalmi szervezkedésben. 1920-ban fél évet Németországban töltött. Visszatérve csatlakozott régi szegedi társaihoz, s a fajvédő csoport tagjaként a *Szózat* című lap főszerkesztője lett. 1922-ben az Egységes Párt programjával képviselővé választották Derecskén, de 1923-ban kilépett a kormánypártból, és részt vett a Fajvédő Párt megalapításában, szorosan együttműködve a Gömbös Gyula nevével fémjelzett politi-

kai csoportosulással. 1926-ban azonban szakított Gömbössel és a fajvédőkkel. 1925-ben vitézzé avatták. Életének új fordulatot adott Pethő Sándorral való kapcsolata. Az ő ösztönzésére vált a *Magyarság* vezércikkírójává. Gömbös fajvédői helyett a népi és reformer irányzat tagjaiban találta meg új politikai partnereit. 1928-ban megindította *Előőrs* című hetilapját, amelynek munkatársai főleg a népiekhez tartozó írók és újságírók voltak. 1930-ban megalapította és 1936-ig működtette a Nemzeti Radikális Pártot. 1932. március 14-én pedig elindította az *Előőrs* utódaként a *Szabadság* című hetilapot, amelyet 1944-ig jelentethetett meg.[2]

Hitler hatalomra kerülésétől kezdve éles küzdelmet folytatott a nácizmus terjedése és Gömbös németbarát politikája ellen. A miniszterelnök az 1935-ös választásokon minden eszközzel megakadályozta, hogy Tarpán képviselővé válasszák. Haragjában lemondott vitézi címéről. Pártjával először szövetséget kötött az októbristákkal és a polgári radikálisokkal, majd 1936-ban fuzionált a Független Kisgazdapárttal. Főszerkesztője lett a *Független Magyarország* című hétfői lapnak, és cikkeket közölt a *Magyarország*ban. 1930–31-ben két könyvet írt a hitlerizmus terjedéséről Magyarországon, 1938-ban a magyar parasztság problémáiról, részletesen ismertetve benne radikális földreformtervezetét is.

1939-ben kisgazdapárti programmal képviselővé választották. A parlamentben és közírói munkásságában az ország külpolitikai önállóságáért, a függetlenségi hagyományok ápolásáért és a szélsőjobboldali eszmék visszaszorításáért küzdött. A II. világháború kitörése után beadványokat, tiltakozásokat, memorandumokat szerkesztett a nácibarát külpolitika ellen, sürgette az újvidéki vérengzés felelőseinek megbüntetését és a magyar csapatoknak idegen földről való visszahozatalát. Főszerkesztője lett a népi radikalizmus orgánumának, a *Szabad Szó*-nak. Részt vett a Magyar Történelmi Emlékbizottság kezdeményezéseiben, valamint a függetlenségi mozgalom akcióiban.

1944. március 19-én fegyverrel szállt szembe a letartóztatására érkező Gestapo-emberekkel, akiknek csak tűzharc után, sebesülten adta meg magát. A német titkosrendőrség fogságából október 15-én szabadult, azután, hogy Lakatos Géza miniszterelnök október 11-én kikérte a Gestapótól. November elején elvállalja a fegyveres ellenállás vezetését, és 9-én elnöke lesz irányító szervezetének, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának. A nyilas Számonkérő Szék hamarosan nyomára bukkan, és 22-én budapesti illegális lakásán letartóztatja. A Margit körúti katonai fegyházba kerül, ahol katonai bíróság elé állítják. Bátorságát jól mutatják azok a szavai, amelyeket a bírósági ítéletre várva mondott: „Ha Kiss János és társai meghaltak a nemzetért, nekem sem szabad élni."[3] 1944. december 23-án nemzetellenes tevékenység vádjával halálra ítélték, s a következő napon, december 24-én reggel felakasztották.[4]

Bár a külpolitika mindig érdekelte, s az 1920-as és 1930-as években számos külpolitikai elemzése jelent meg hazai és külföldi lapokban[5], Erdéllyel kapcsolatos koncepcióját csak 1943-ban fejtette ki részletesen. Erre – amint Vígh Károly kutatásaiból tudjuk – a Magyar Külügyminisztérium kérte fel 1943 elején azért, hogy a háború utáni rendezés befolyásolásának szándékával megélénkülő román és románbarát propagandát ellensúlyozza. A magyar érdeknek különösen ártott Robert W. Seton-Watson *Transsylvania: A Key Problem* című, 1943 legelején megjelent korábbi előadása, amelyben a II. bécsi döntés érvénytelenítése mellett szállt síkra. Bajcsy, akit szoros kapcsolatok fűztek az erdélyi magyar demokratikus és antifasiszta körökhöz, örömmel vállalta el ezt a feladatot. Az erdélyiek mellett a Külügyminisztérium szakemberei is segítették. Ennek is köszönhető, hogy a kézirat már 1943. júliusára elkészült, s augusztusban már angolra fordítását is megkezdték. Fordítója A. Yolland volt, a budapesti egyetem angol professzora. A szeptemberre elkészült angol fordítás ezután a Magyar Revíziós Liga vezetőihez került, akik külföldi kapcsolataikat felhasználva Svájcban jelentették meg 1944 februárjában.

Bajcsy-Zsilinszky munkája tehát a háború utáni rendezésre készülő, és azt befolyásolni kívánó magyar propagandaharc olyan terméke volt, amely nemcsak a szerző, hanem a magyar kormánykörök álláspontját is tükrözte[6].

Az erdélyi kérdés megoldásával kapcsolatos elképzeléseit Bajcsy-Zsilinszky történelmi és kulturális tényekre alapozza. Erdélyt a történelmi Magyarország szerves részének tekinti, olyan fontos országrésznek, amely a magyar kultúra megőrzésében kivételes szerepet játszott. Értelmezésében Erdély a honfoglalástól kezdve több mint ezer éven át magyar föld volt, s csupán az első világháborús vereséget követően (1920-tól 1940-ig) lett Románia része.[7] Ebben fontos szerepet játszott az ügyes román diplomácia és az antanthatalmak politikája, amely Románia háborús átállásáért cserébe Erdélyt ígérte és adta. A győztes nagyhatalmak – hangsúlyozza – egyáltalán nem vették figyelembe a magyar nemzeti érdekeket. A dákoromán kontinuitás elméletét, amely az Erdélyre vonatkozó román történelmi érvek között a legfontosabb, elfogadhatatlannak és megalapozatlannak tartja. Erdély 896 után Erdélyi Vajdaság elnevezéssel a Magyar Királyság széles körű önkormányzattal rendelkező tartománya volt, az oszmán-török hódoltság idején pedig önálló magyar fejedelemség, amelyben magyar származású fejedelmek uralkodtak. Arról, hogy 1599–1601-ben Mihály vajda személyében román uralkodója is volt Erdélynek, Bajcsy-Zsilinszky egyszer sem tesz említést.

A Habsburg-uralom idején, bár közvetlenül Bécsből kormányozták, az Erdélyi Nagyfejedelemség magyar jellege továbbra is kétségtelen tény volt, s Magyarországhoz csatolása (1848-ban, majd 1867-ben) csak ezt a tényt szentesítette. Ebből a nézőpontból Erdély Romániának történő átadása a nagy-

hatalmaknak olyan mesterséges döntése volt, amelyet történelmi és kulturális érvek nem igazolhatnak. Számítása szerint Erdély 969 éven át (896–1867) autonómiával rendelkező magyar föld volt, az Osztrák–Magyar Monarchia 52 éve (1867–1918) során pedig a Magyar Királyság autonómiával nem rendelkező része. Mindössze 22 éven át volt autonómiával egyébként nem rendelkező román terület.[8]

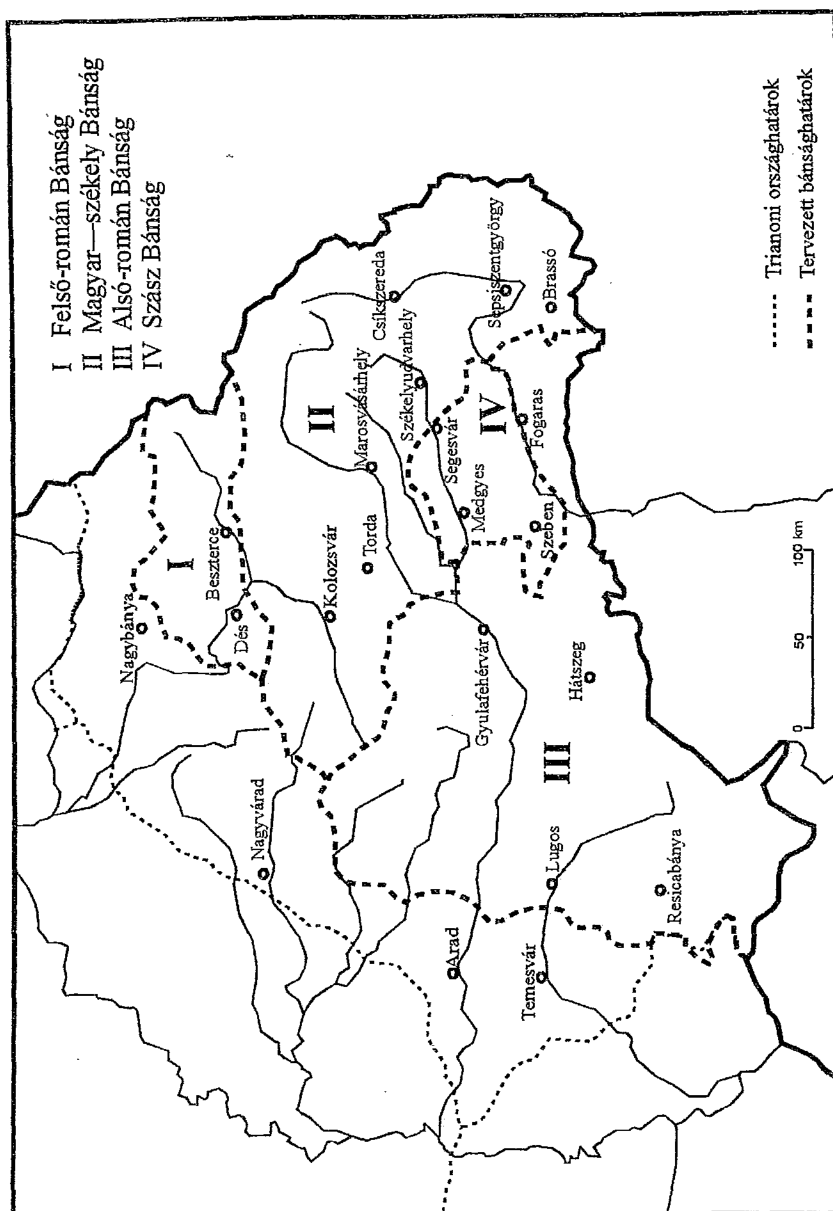
Bajcsy-Zsilinszky Endre szerint tehát 969 éven át Erdély autonómiát élvezett, s ezért ezt az erdélyi önállóságot megszüntető román uralom jogtalannak tekinthető. Ám – folytatja érvelését – földrajzi szempontból is elfogadhatatlan a román jogfolytonosság igénye, hiszen a Kárpátok hegylánca mindig elválasztotta Erdélyt a román fejedelemségtől. A Kárpátok szerepét a *La Manche* csatorna elválasztó szerepéhez hasonlítja: a két egymáshoz közeli országban (Franciaország és Anglia) lényegesen eltérő kultúra és mentalitás alakult ki.[9] Az erdélyi és magyarországi kultúra ezzel szemben folyamatosan kapcsolatban voltak, és kölcsönösen hatottak egymásra. Az erdélyi kultúra hosszú időn keresztül a magyar politikusok, írók és művészek jóvoltából virágzott, s ezt a tényt Európában sem vonják kétségbe. A román fölényt csakis a lakosságszámban lehet kimutatni. Ám – teszi fel a kérdést – az etnikai többségre alapozva vajon Svájc német többségű részeit Németországhoz, francia többségű részeit Franciaországhoz, olasz többségű részeit Olaszországhoz lehetne-e csatolni? Másként megfogalmazva: a 70%-ban németek lakta Svájcot Németországhoz kellene csatolni, hiszen az 54%-ban románok lakta Erdély Romániához kerülhetett. Erre gondoltak-e a nagyhatalmak az új határok kijelölésekor? Bajcsy-Zsilinszky Endre elégedetlen tehát a csupán az etnikai többséget figyelembe vevő határrendezéssel. Az ő megközelítésében – összegezve érvelését – az erdélyi kérdést felül kell vizsgálni, s a döntést nem lehet kizárólagosan az etnikai elvre alapozni. Svájc példája mutatja, hogy ez nem megoldhatatlan probléma. Svájcban 70% német, 21,2% francia, 6,2% olasz, 1,1% rétoromán él, de senki sem tud arról, hogy közöttük nemzeti ellentét lenne.[10] Bajcsy-Zsilinszky Endre úgy gondolja, hogy a svájci példa egyike lehetne az erdélyi kérdés megoldási módozatainak. A történelmi Erdély, s az erdélyi autonómia visszaállítása szerinte széles körű egyetértésre találna. A történelmi Erdélyben a magyar, székely és szász – a három nemzet – autonómiájára alapozódott a fejedelemség politikai élete. A korábbi módszereket a jelen követelményeihez igazítva ma is jól lehetne alkalmazni, s így megoldható lenne – Bajcsy-Zsilinszky Endre érvelése szerint – az erdélyi kérdés. Érvelésének alapja és vezérgondolata a „Svájci modell" követése. Végső összegzésként megállapítja, hogy Erdély szövetségi állammá történő átalakítása a megoldás kulcsa.[11]

Bajcsy-Zsilinszky Endre művének fontos vonulata a román álláspont bírálata. Véleménye szerint Románia fennállása óta mindig a sajátjának tartotta Erdélyt, s ez volt a legfontosabb oka annak, hogy az I. világháború folyamán az antant oldalán állt. „Nagy-Románia" álma már a világháborút megelőző évtizedekben is szembeállította a két országot. A világháborúban egy ideig semleges álláspontot hirdető Románia a háború vége felé azzal a feltétellel lépett be a háborúba, hogy a háború után megkapja Erdélyt. Egy ilyen alku természetesen nem jelenthet jogalapot egy ország birtoklására.

A kérdés megoldására irányuló alapelvekként Bajcsy: 1. földrajzi, gazdasági; 2. történelmi; 3. etnikai alapelveket határoz meg, s úgy gondolja, hogy csak e három szempont együttes és kiegyensúlyozott alkalmazása eredményezhet Magyarország és Erdély között olyan határvonalat, amely mindkét felet kielégíti. Tulajdonképpen lehetetlen is ezek bármelyikét mereven és egyoldalúan erőltetni – hangsúlyozza –, hiszen ahol Erdély a magyar Alfölddel érintkezik, ott a határvonal egyre bizonytalanabb és határozatlanabb; a „történelmi magyar–erdélyi határvonalat ugyancsak nehéz volna helyreállítani, hiszen a Részek – amelyek területe folyton változott – másfél évszázadon át az Erdélyi Fejedelemség szerves részét alkották; a népesség etnikai megoszlása pedig Erdély-szerte oly kevéssé esik egybe a földrajzi határokkal – még a határterületeken is –, hogy a józan kritikus a nemzetiségi megoszlást, mint a határmegvonás merev alapját, eleve kénytelen elvetni, vagy legalábbis a lakosság megélhetésének gazdasági feltételeit, komolyan mérlegelve alkalmazni. Az északi határnak ezért inkább a történelmi és földrajzi-gazdasági meggondolásokhoz kell igazodnia, a déli felének inkább az etnikaiakhoz.[12]

A szerző által elképzelt autonóm Erdély határa az „ezeréves" határtól a Radnai-hágón át a Király-hágóig, sőt még távolabb délre, a Királyerdőig mindenütt a történelmi Erdély határvonalát követi – bár a Részek nélkül. E terület – a Részek – Erdélynek mindig is csak függeléke és sohasem a szerves része volt. Az Erdélyi Fejedelemség idején is csak Erdélyhez csatolt különálló területnek tekintették; s így – alkotmányjogilag is – kívül maradt a három „nemzet" unióján. A török kiűzetése után – írja – a Részek rendjei soha nem szűntek a Részek Magyarországhoz való visszacsatolását követelni. A Részek népe élénken tudatában volt, hogy lakóhelye az anyaország szerves alkotórésze. Ennek tudatában részletesen ismerteti, hogy elképzelése szerint az egyes területeken milyen elveket kell a határvonal meghúzásánál figyelembe venni.

Szilágy vármegyét és Zilahot, valamint a Szilágyság magyar népét szoros történelmi, kulturális és gazdasági kötelékek fűzik Szatmár vármegye és a Felső Tisza-vidék magyarságának életéhez; e terület román többségű részének Erdélyhez csatolása nemcsak az összlakosság életbevágóan fontos földrajzi-gazdasági érdekeit sértené, de etnikai alapon történő felosztása az ottani románokra nézve is sérelmes volna.

Máramaros vármegye déli részének lakói is igen nagy hányadukban románok; ennek ellenére, létfontosságú és elszakíthatatlan gazdasági kötelékek fűzik a máramarosi bánya- és iparvidékhez, képtelenség volna hát elsőbbséget adni az etnikai elvnek és e szerves egészet képező területet kettévágni.

A határvonal Király-hágótól délre és nyugatra eső részének lakossága, valamint a Királyerdő lakosságának oly nagy többsége román, hogy a határ megvonásakor előnyben kell részesítenünk az etnikai elvet, még ha az a földrajzi és gazdasági szempontokkal összeegyeztethetetlen is. Véleménye szerint ez történelmi szempontból persze helytelen, eltekintve, hogy e terület soha nem tartozott Erdélyhez, sőt a magyarok nemzeti érdekét is sérti (hiszen Krassószörény vármegye Erdélyhez csatolásával a történelmi Magyarország egyik leggazdagabb vasérc- és szénbányavidéke kerülne román többségű önkormányzat uralma alá). Mégis ez a helyes megoldás, ezt diktálja a Magyar Királyság ősi pártatlanságának szelleme; ugyanis nemcsak Erdélynek, hanem a magyar nemzetnek is érdeke, hogy minden nép – a szorgalmas román nép is – gyarapodjék és otthon érezze magát a Szent Korona fősége alatt.[13]

E tények alapján a határvonalat a következőképpen húzná meg: „Erdély politikai határa attól a ponttól, ahol Kolozs vármegye nyugati határa Bihar vármegye belényesi járásának határával érintkezik, valamivel nyugatra, a Királyerdő gerincén húzódnék, majd a belényesi járás északi és nyugati határán végig egészen Arad vármegye határáig, ott elkanyarodnék délre a borosjenői járás nyugati határán egészen a tornovai járás nyugati határáig, majd tovább délre a Marosig. A Maroson túl a lippai járás nagyobbik felét (Lippával együtt) meghagyná Erdélyben, majd a temesrékási járáson dél felé átvágva Temesrékást magát Magyarországon hagyva a buziási járás északi határáig futna, onnét a járás délkeleti csücskét Erdélynek hagyva folytatódnék dél felé Buziásfürdő határáig, majd a fürdőhely keleti határán, Temes és Krassószörény megye közös határán végighaladva a Dunáig nyúlna."[14]

Délen tehát jókora terület kerülne Erdélyhez, ami sohasem tartozott oda, sem történelmileg, sem közigazgatásilag. ugyanakkor viszont sok olyan fontos határ menti terület maradna Magyarország határai közt, amelynek lakói többségükben románok.

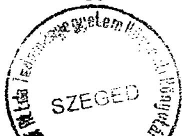
Az így körülhatárolt Erdély területe lényegesen nagyobb volna, mint a történelmi Erdélyé. Északi és nyugati határvonala pedig józan megalkuvást jelezne egyfelől a földrajzi, történelmi és gazdasági tényezők, másfelől az etnikai elv közt.[15]

Az ily módon körülhatárolt Erdély belső berendezkedésének legfontosabb alapelve az, hogy valamennyi erdélyi nemzetiség önálló, autonóm jogokkal rendelkezik majd. A „történelmi három nemzet" (magyar, székely,

szász) fogalma a múlté, hiszen a magyarok és székelyek elkülönülésének történelmi okai megszűntek, a székelyek magyar nemzeti öntudata rendkívül erős. Ugyanakkor az etnikailag legnépesebb románság – amely a történelmi Erdélyben nem rendelkezett nemzeti jogokkal – meg kell hogy kapja mindazokat a jogokat, amelyekkel a magyarok és a németek rendelkeznek. A nemzetek elkülönítése az autonóm körzetek szempontjából egyes helyeken viszonylag könnyű, más helyeken megoldhatatlan. Etnikailag a Székelyföld nagyjából egységes, ezért autonóm terület jellege vitathatatlan lenne (Marostorda, Csík, Udvarhely és Háromszék megyék). Brassó megyében erősen kevert a lakosság, de földrajzi és gazdasági megfontolásokból indokolt lenne a Székelyföldhöz csatolni.[16] A történelmi tapasztalatokra alapozva négy bánságra osztaná Erdélyt. A Magyar–Székely Bánsághoz tartozna Kolozs megye, Szolnok megye déli része, Besztercenaszód megye déli része, Tornaaranyos megye nagy része, Alsófehér megye keleti része, Kisküküllő megye északi része, Marostorda, Csík, Udvarhely, Háromszék megye, valamint Brassó megye. Ezenkívül Felső-román Bánságot, Alsó-román Bánságot és Szász Bánságot különítene el. A Bánság lenne természetesen a helyi autonómia közigazgatási szerve.[17]

Bajcsy-Zsilinszky Endre konkrét megoldási javaslatának alapja tehát a Három Nemzet Uniója, amely a bánságokból épül fel. Az Erdélyt alkotó három etnikum (magyar, román, német) békés együttélését garantáló szervezeti forma az autonómia, amely mindhárom nép fennmaradását és fejlődését biztosítaná. Elképzeléseit a svájci modellből vezette le, de tisztában volt azzal, hogy a példák mechanikus másolása is hibákhoz vezethet. Erdély problémáinak megoldása ma nehezebb, mint a több száz év alatt kialakult és bevált svájci államszövetségben. Ha az erdélyi országgyűlésben a románok, magyarok és szászok aránya 3:2:1 lesz, akkor a román számbeli többség megfelelő politikai képviselethez jutna.[18] Így gondolta el Bajcsy-Zsilinszky Endre Erdély problémáinak megoldását. Terve magyar szempontból logikus érvelésen alapul, és valamennyire minden érintett fél érdekeit tiszteletben igyekszik tartani.

Művéből mindazonáltal a leghatározottabban kiérződik, hogy a megoldást elsősorban a magyar nemzeti érdekek alapján képzeli el. Ez mindenekelőtt abból látszik, hogy az autonóm Erdélyt nem független államként, s persze nem is egy Románián belüli politikai egységként, hanem csak Magyarország részeként, illetve – legrosszabb esetben – annak társországaként tudta elképzelni. Ahogy ezt művének utolsó oldalain írta: „Erdélynek vagy olyan keretekben kell keresnie szabad és független léte feltételeit, amelyek az 1868-as magyar–horvát kiegyezésben Horvátországnak biztosított autonómia mértékét biztosítják (és ez volna a természetesebb és minden szempontból kielégítőbb megoldás); vagy – történelmi »muszáj«-ból – egy paritásos alapon létrejövő Magyar–Erdélyi Unió intézményi formáját kell elfogadnia."[19]

Igaz, egyetlenegyszer a „független Erdély" létrehozásának a lehetőségére is utal, de ezt azonnal el is veti, s könyvét úgy fejezi be, hogy sok mindenben lehet kompromisszumot kötni. „Csak egy pontban – a lényeg dolgában – nem engedhetünk: Erdélyt a maga egészében – mint érintetlen egységet – A Szent Korona fennhatósága alá kell visszahelyezni."[20]

Ezzel a nézetével Bajcsy-Zsilinszky merevebb álláspontot képviselt, mint a magyar békedelegáció 1920-ban, amely a független Erdély lehetőségének a megfontolását is ajánlotta, vagy Bethlen István 1933-ban, aki akkor egyetlen kölcsönösen elfogadható rendezésként mutatta be Erdély függetlenítését.

1943-ban, amikor egy hasonló magyar elképzelés a brit külügyi tisztviselők elé került, egyikük az iratra jegyezte: „Ha a magyar kormány azt reméli, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokra, akkor még nagyon sokat kell tanulnia."[21]

Ennek alapján elképzelhetjük, hogyan fogadták Bajcsy tervét azok, akik 1945–46-ban Párizsban döntöttek Erdély jövőjéről – ha egyáltalán kezükbe került és elolvasták írását.

JEGYZETEK

[1] Vígh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Budapest, 1992, Szépirodalmi Könyvkiadó. 18, 25. o.
[2] Uo. 89–90.
[3] Uo. 261. o.
[4] Uo. 263. o.
[5] Vígh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása.* Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.
[6] Vígh Károly: Utószó a „Transsylvániá"-hoz. In Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője.* Budapest, 1990, Tinódi Könyvkiadó. 113–117. o.
[7] Bajcsy-Zsilinszky Endre: *i. m.*, Budapest, 1990. 7. o.
[8] Uo. 8. o.
[9] Uo. 9. o.
[10] Uo. 14. o.
[11] Uo. 16. o.
[12] Uo. 91–92. o.
[13] Uo. 93. o.
[14] Uo.

[15] Uo. 93–94. o.
[16] Uo. 99. o.
[17] Uo. 99–100. o.
[18] Uo. 108. o.
[19] Uo. 110. o.
[20] Uo. 111. o.
[21] *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban.* Szerk. Juhász Gyula. Budapest, 1978, Kossuth Könyvkiadó. 217. o.

LUKÁCS ZS. TIBOR

BIBÓ ISTVÁN

Bibó István nem annyira politikusként, mint inkább politikai gondolkodóként igazán elismert, hiszen elsősorban jogelméleti, politológiai és történelmi írásaival hatott korára, majd később a nyolcvanas évek szellemi életére[1].

Ebben a tanulmányban nem célom Bibó politikusi működését vizsgálni[2], és írásai közül is csak azokat elemzem, amelyek közvetlenül vagy áttételesen képet adnak nézeteiről a trianoni rendezés és a magyar revíziós törekvések kérdésében. Ezeknek a problémáknak külön tanulmányt nem szentelt, így véleményét és gondolatait e vonatkozásban az európai és a magyar demokratizálódás folyamatát elemző írásaiban lehet megragadni, melyekben Bibó a demokratikus fejlődés esélyeit a tartós, konszolidált határok kialakításával összefüggésben is vizsgálja[3].

Bibó 1911-ben született, így már a trianoni Magyarországon nőtt fel és végezte tanulmányait. Családja a városi úri középosztály felső rétegéhez tartozott, apja a szegedi egyetem könyvtárigazgatója volt, művelődéstörténettel és tudományszervezéssel foglalkozott. Bibó 1933-ban fejezte be Szegeden a jogi egyetemet, és azt követően külföldön tanult tovább: Bécsben, Genfben, majd Hágában. Legnagyobb hatással Guglielmo Ferrero volt történelemszemléletére[4], de életrajzi elemzések említik Max Weber, Emil Durkheim, Benedetto Croce, Johan Huizinga nevét is, a magyar történetírók közül pedig Hajnal Istvánét és Szabó Istvánét[5].

1. Bibó történelemértelmezése és fogalmi rendszere

Az ebben a tanulmányban elemzésre kerülő írásainak többsége a második világháború alatt vagy nem sokkal azután született. Az első nagy, rendszerező igénnyel megírt mű „Az európai egyensúlyról és békéről" címmel[6] jól mutatja, hogy Bibó elemzési módszere nem egyszerűen módszer, hanem „világlátás, társadalomkép, ismeretelméleti megfontolás, stílus; ezek szer-

ves ötvözete", már ebben a tanulmányban körvonalazódnak a Bibó által később is használt alapfogalmak[7].

Ezzel az írásával Bibó kilép a korábban vallott szaktudósi szerepből, s bár hatalmas tudásanyagra támaszkodik, írása sokkal inkább tekinthető analitikus igényű politikai vitairatnak, mint tudományos monográfiának. 1945 utáni írásai funkcionálisak, programadóak, műfajuk pedig a politikai esszé[8].

„Az európai egyensúlyról és békéről" című tanulmányban azt fogalmazza meg, hogy a második világháború után, amely bizonyosan a tengelyhatalmak vereségével ér véget, új európai rend fog kialakulni. Bibó úgy látja, Kelet-Európa jövője attól függ, hogy mennyire értik meg a békekonferenciák résztvevői ennek a térségnek a sajátosságait, és hogy milyen mértékig lesznek képesek az első világháborút lezáró versailles-i vagy trianoni békében elkövetett hibákat az új rendezésnél elkerülni. Elemzése azonban nemcsak a béke előkészítőinek ad programot, hanem a háború utáni Magyarország és a többi kelet-európai ország politikai vezetésének is.

Bibó történelemszemléletében és felfogásában a meghatározó szerep nem a gazdasági folyamatoké, és nem is az általuk változó erőviszonyoké vagy hatalmi struktúráké. Meghatározónak az ideológiai jellegű, „a politika szférájában végbemenő dolgokat tekinti, politikumon nem kamarillaharcokat, politikusi praktikákat értve, hanem a »polisz«, a közösség ügyét, helyzetét, viszonyát az emberhez". Így a háborút előidéző indítékokat elemezve is arra a következtetésre jut, hogy „a gazdasági érdekellentétek, eszmei, faji konfliktusok, másodlagosak vagy külsőségesek a politikumhoz és annak tömeglélektani hatásához viszonyítva".[9] Ebből kiindulva egy adott politikai közösség életének működési zavarát a történelem során Bibó társadalom-lélektani jelenségként kezeli, és *politikai hisztériaként* vagy *közösségi hisztériaként* szembeállítja a *politikai egyensúly* állapotával.[10]

Politikai egyensúly és közösségi hisztéria

A közösség egészséges lélekállapota, a politikai egyensúly Bibó meghatározása szerint „...a mozgékonyság és a stabilitás arányos megléte, vagyis a közösségi életben az a helyzet, amikor a közösség erőviszonyai és irányadó elvei olyanok, hogy a közösség képes a merevség és a folyékonyság végletei között optimális rugalmassággal és optimális stabilitással elhelyezkedni"[11]. A politikai vagy közösségi hisztéria egy tartós félelmi állapot vagy fenyegetettség, amelyet mindig valamilyen történelmi megrázkódtatás vált ki. Az igazi nagy közösségi hisztériának azt tartja Bibó, amikor egyszerre jelentkezik „az összes jellegzetes tünet; a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, bizonytalan és túlméretezett önértékelés, irreális reakciók a világ behatásaira"[12].

Egyetérthetünk Bibóval abban, hogy a Trianon utáni magyar társadalom az egyensúlyvesztés állapotába került; illett rá a közösségi hisztéria általa adott leírása. A háborúvesztés, forradalom, a politikai tekintélyvesztés, legfőképpen pedig a területvesztés élménye olyan szorongással vagy konkrét félelemmel töltötte el a magyar társadalmat, amely bizonytalanná, cselekvésképtelenné, irreálisan gondolkodóvá tette. Ugyanakkor a világháborúból a győztesek oldalán kikerülő szomszédok is fenyegetettséget éreztek az elégedetlenségét, revansvágyát és harciasságát folyton hangoztató „hisztérikus" Magyarország felől, különösen, ha maguk is úgy érezték, a hirtelen nyert területet és lakosságot nem képesek a megfelelő módon integrálni. A környező utódállamokban az erősödő félelem így szintén politikai hisztériát alakított ki.

Nemcsak az egyes politikai közösségeken belül borulhat fel a politikai egyensúly, hanem államok között is, ha az államok közösségében túlzottan eltolódik a helyes arány akár a merevség, akár a rugalmasság irányába. A túlzott merevség azt az érzetet kelti, hogy az államok közötti egyensúlyt csak egy államok feletti hatalom szavatolhatja, míg a túlzott rugalmasság azt a benyomást alakítja ki, hogy az egyes államok közötti viszony csupán a pillanatnyi hatalmi erőviszonyok függvénye, ezért semmiféle törvénynek, szabálynak vagy elvnek a tartós érvényesülése nem képzelhető el. „Az európai egyensúly klasszikus rendszere" e két véglet kiegyensúlyozásának az eredménye: történelmileg változó alakzatai azon az előfeltevésen alapulnak, hogy az államok közötti viszonyban valamiféle egyensúly az, ami szükséges és lehetséges. Az európai egyensúly legfontosabb feltételének a területi egyensúly bizonyult. „Minden társadalomban minden egyensúlyi helyzet bizonyos tárgyi mozzanatokhoz kötődik", belső viszonylatban ilyenek a szakrális helyek, hagyományos birtokviszonyok, míg „a nemzetközi egyensúly centrális tárgyi momentuma az államterület"[13].

Demokratikus nacionalizmus és önrendelkezés

Bibó rendszerében a politikai egyensúly állapota a kor viszonyai közepette nem képzelhető el demokratikus berendezkedés nélkül. Számára a demokrácia megvalósítása a tartós és kielégítő rendezés elengedhetetlen feltétele, mivel a nacionalizmus kialakulása legalább annyira a demokratizálódás eredménye, mint az önrendelkezés elvének térhódítása.

A modern nemzeti érzést pozitív történelmi jelenségként kezeli, amely a nemzethez fűződő érzelmek demokratizálódásából született meg. A nemzeteknek mint közösségi formáknak 1789-ig a nemesség volt a tudatos hordozója. A középkor végétől kezdve megindult az értelmiségi osztálynak és a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való beáramlása. A francia forradalomban azonban ez a beáramlás egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, és ebből az élményből szü-

letett meg a modern nemzeti érzés. A modern nemzeti érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzelem egyesül benne: a harmadik rend, a nép birtokba veszi a királyok és nemesek országát, annak minden presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor felruházza mindazokkal a közvetlen és meleg érzelmekkel is, amelyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül.[14]

A közép- és kelet-európai nemzetek esetében az a probléma, hogy a nemzeti keretet nem lehetett azonnal birtokba venni, mert ahhoz előbb létre kellett hozni. Közép- és Kelet-Európában a nemzeti keret többnyire nem esett egybe az állami kerettel, az itt élő népek számára hiányzott a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összeszokottság. A modern nemzeti keret kialakítása ezekben az országokban nemcsak belső politikai mozgalmat és demokratizálódást kívánt, hanem területi átrendeződést is, az európai államrendszert mélyen érintő változásokat. A közösség politikai egyensúlyának felbillenése együtt jelentkezett az államok közötti egyensúly felborításának szándékával. Ezen a ponton kezdődik a közép- és kelet-európai nacionalizmusok demokratikus tartalmának csökkenése. Demokratikus tartalom azért mindig marad, hiszen anélkül elképzelhetetlen a nacionalizmus, csak éppen a nemzeti keret megteremtésének vágya háttérbe szorítja azt.

Bibónak a trianoni rendezésről és a határrevízióról vallott nézeteiben a nacionalizmus és demokrácia viszonya mellett talán még jelentősebb és meghatározóbb az önrendelkezés és demokrácia viszonya, az önrendelkezés, mint a demokratikus elvekkel összeegyeztethető, új legitimitás. Korábban, a monarchikus–feudális legitimitás idején a háborúk általában az egymással szemben álló uralkodók ügyét jelentették, a csatákban a lakosság ritkán vett részt, a hadsereg elkülönült a tömegektől. Ezzel szemben a modern tömegháborúk idején, amikor milliós tömegeket kellett fegyverbe állítani, a háború a nép ügye lett, és a népszuverenitás mellett a népek önrendelkezésének elve volt hivatott a régebbi, monarchikus-feudális rendező elv helyébe lépni. Ahhoz azonban, hogy az önrendelkezési elv alapján új, működőképes, demokratikus nemzetközi államközösség jöhessen létre, az kellett volna, hogy „a királyok szolidaritása helyébe az önmagukat kormányzó népek szolidaritása lépjen, amelyek természetesen – a királyokkal ellentétben – nem foghatják fel a háborút udvariasan és párbajszerűen, hanem olyan rendszert kell létrehozniok, amely – miután a békét a közösen elfogadott új elvek és módszerek szerint megkötötte – az azután felmerülő konfliktusokat nem háborús módszerekkel intézi el... Ehhez azonban legalább annyi, de inkább több bizalom kellett volna a népek között, mint amennyi valaha a királyok között fennállott."[15]

Bibó álláspontja az önrendelkezésről mint demokratikus legitimáló elvről két alaptételben foglalható össze. 1.) A huszadik században bármely közhatalmi legitimitás csak a népszuverenitás és önrendelkezés elvére épülhet, mert ez a kettő a modern legitimitás egyedül érvényes elve. 2.) Az önrendelkezés természete szerint demokratikus és szabadságigényű elv, a népszuverenitáshoz hasonló. Csakhogy míg a népszuverenitás egy már adott államkeretre, annak működtetésére vonatkozik, addig az önrendelkezés valamilyen értelemben az államkeret kérdését veti fel, annak területi vonatkozásait is érintve. Az önrendelkezési elvben a népeknek a maguk területével való rendelkezési joga fejeződik ki.[16]

Amilyen mértékben stabilizáló erejű lehet az önrendelkezés, mint a modern kori legitimáció forrása, legalább annyira erős tud lenni a destabilizáló hatása. A területi stabilitással és területi sérthetetlenséggel szemben sem a nemzetközi jogban, sem az egyes államok alapokmányában nincs elsőbbsége az önrendelkezésnek. Az önrendelkezési elv és a területi stabilitás ebből következően egymással szemben álló elvi álláspontok. Ezt Bibó is elismeri[17], de feloldhatónak véli ezt az ellentmondást azzal érvelve, hogy konfliktusba olyankor kerül a két elv egymással, ha az önrendelkezést nem hagyják érvényesülni, tehát nem tartják be következetesen. Meggyőződése, hogy „az önrendelkezési elv a nemzetközi államközösség egyetlen lehetséges és érvényes államalakulási és területrendezési elve".[18] Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az önrendelkezési elvet csak stabilizáló szándékkal érdemes alkalmazni, amikor az képlékeny államkereteket képes megszilárdítani, nem pedig a már megszilárdult államkereteket zilálja szét. Ehhez mindig mérlegelni kell az adott történelmi pillanatot és körülményeket. Az önrendelkezésnek is megvan tehát a maga ideje, ezzel kapcsolatos nézeteit Bibó a trianoni határokkal kapcsolatban fejti ki részletesebben.

2. Az első világháborút lezáró új európai rendezés kritikája

A politikai egyensúlyhiány állandósulása

Az első világháború egész Európa számára fontos történelmi tapasztalatokat hozott, és lehetőséget kínált egy általános, összeurópai demokratikus rendezésre, mivel a háború elsöpörte mindkét nagy német dinasztiát és a cárizmust is. „Ebben a helyzetben páratlanul szerencsésen együtt volt minden ahhoz, hogy a német egység ügye végre dűlőre jusson, s Közép- és Kelet-Európa felborult és összezavart területi státusa visszakapja a maga épkézláb kereteit. Az 1918. évi békecsinálóknak az önrendelkezési elv formájában alkalmas elvi alapjuk volt Európa függő kérdéseinek elintézésére, és meglehe-

tősen tisztán állott előttük az a helyes felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a vitás pontokon néprajzi határt kell vonni."[19]

Bibó a német egység elérését elősegítő vagy hátráltató folyamatokat meghatározó jelentőségűnek és példaértékűnek tekinti a közép- és kelet-európai országok szempontjából. Érvelése szerint ha az önrendelkezés elvét következetesen betartják és egész Német-Ausztria csatlakozhat Németországhoz, a németek bőven kárpótolva lettek volna a Franciaországnak és Lengyelországnak tett területi engedményekért. „Németország területileg gyarapodott volna, de mégis veszélytelenebb lett volna, mert megszűnt a Habsburg-Monarchia, melynek révén az egész Duna-medence idáig német érdekkörben állott. A szabaddá vált lengyelekből, csehekből, magyarokból és délszlávokból akkor minden nehézség nélkül lehetett volna egy olyan hatalmi csoportot alkotni, mely Németország esetleges keleti expanziójával szemben – ami a német egység megvalósulása esetén nem is lett volna olyan imminens – egyensúlyt tudott volna kifejteni"[20] – véli Bibó talán kissé túlzó optimizmussal. Szerinte azért lett volna különösen tanulságos a németség számára ez a rendezés, mert kigyógyult volna abból a politikai hisztériából, hogy a német egység ügye csakis a porosz militarizmus erejével és erőszakosságával győzhet. Ha egy vesztes háború ellenére a németek politikai vágya teljesül, fenyegetettségük is csökkent vagy elmúlt volna, és szerezhettek volna egy meghatározó, nagyon pozitív tapasztalatot a demokratikus problémakezelésről.

A valóságban azonban egészen más történelmi tapasztalatot szereztek a németek. Hogy ez ne így történjen, ahhoz az kellett volna, „hogy a német demokrácia ésszerű békét tudjon kötni a nyugati demokráciákkal. A demokrácia történetében azonban először fordult elő, hogy Európa egyetemes politikai szerkezetét és területi státusát rendező békét kizárólag demokratikus apparátussal és módszerekkel kellett megkötni, s a demokrácia ennél az első kísérletnél megbukott".[21]

A versailles-i béke elsősorban azért bírálható, mert diktált béke volt, és még csak kísérletet sem tett a megegyezésre; mert felelősnek bélyegezte a német népet a háborúért, holott a kollektív felelősségnek kizárólag demokratikus országban lehet egyáltalán létjogosultsága, mert megalázta a németeket a jóvátétellel, a lefegyverzéssel, az Anschluss eltiltásával. Bibó értelmezésében az első világháborút követő rendezés és hatalmi konstrukció legnagyobb hibája tehát az volt, hogy nem vetette fel, nem tisztázta és nem zárta le azt a kérdést, amely szerinte a háborúhoz vezetett, azaz a németek végleges nemzeti és politikai keretének, a német egységnek kérdését.

Bibó szerint az európai politikai egyensúly az első világháború után három tényezőn múlott: A nagy- és kisállamokból alakítandó csoportok hatalmi egyensúlyán, a Népszövetség működőképességén, és a viták rendezésére szolgáló elvek fejlettségén. Bibó szerint a Népszövetség 1919–1939 közötti története nem más, mint kétségbeesett küzdelem annak érdekében, hogy az európai közösség egyensúlytalanságát jogi és intézményes garanciákkal pótolják. A két világháború között rengeteg kezdeményezésre volt példa a viták békés elintézésének és a nemzetközi bíráskodás megvalósításának érdekében. A nemzetközi bíráskodás ügye azonban mindig megakadt azon a ponton, hogy egyetlenegy ország sem volt hajlandó elfogadni a nemzetközi bíráskodás gondolatát a politikai viták elintézésére. Politikai vitákon persze nem értettek mást, mint területi vitákat, ezt pedig érthetően nem akarták a nemzetközi bíráskodás hatáskörébe engedni.[22] A hatalmi egyensúly ugyan létrejött, de végig roppant törékeny maradt, mivel a Népszövetség éppen a lényegi konfliktusok kezelésére bizonyult alkalmatlannak. Ennek az volt az oka, hogy a a nemzetközi jog szabályozó mechanizmusa nem volt összhangban a hatalmi viszonyokkal, és elvi megalapozását lehetetlenné tette, hogy olyan egymásnak ellentmondó elvekre épült, mint pl. az önrendelkezés és a területi sérthetetlenség együttes elfogadása.

A két világháború közötti Európában a politikai egyensúlyhiány állandósulása azt eredményezte, hogy „Európa mindinkább a területi változásoktól való görcsös félelemben élt, és abban a hitben, hogy a területi változások esetleges megindulása az egész európai rendszer felborulásához vezet".[23]

A trianoni béke és a magyar revizionizmus bírálata

„A magyarság, mint európai politikai egység, a külföld számára két dologról ismeretes: az egyik a magyar revíziós mozgalom, a másik a magyar politikai konzervativizmus".[24] – írja Bibó 1936-ban, és mind a két ítéletet meglehetősen kedvezőtlen jellemzésnek tartja. Bibó nem tudott azonosulni a két viláháború közötti Magyarország Monarchiától örökölt nehéz terheivel, a politikai konzervativizmussal és a revizionizmussal, hisz mindkettő éles ellentétben állt demokratikus felfogásával. Programadó írásaiban később is egy olyan Magyarországot képzelt el, amely szakítani tud az úri Magyarország feudális-konzervatív hagyományával, és túl tud lépni annak harcias revizionizmusán.

A trianoni rendezéssel kapcsolatos nézeteinek bemutatását célszerű a magyar nemzeti érzésről írott gondolataival kezdeni. Bibó két írásában is történeti áttekintést ad a magyar nacionalizmus kialakulásáról „A magyar demokrácia mérlege" és „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága" című tanulmányaiban. Értelmezésében a magyar demokratikus mozgalom álma az volt, hogy a történeti Magyarország keretein belül hozzon létre egy demokratikus államot. A nemzetté válás folyamata, ahogyan egész Közép- és Kelet-Európában, nálunk is nyelvi nacionalizmust alakított ki, ez pedig az egynyelvű emberek országát tételezte fel. Minthogy a független történelmi

Magyarország elképzelése szembe találta magát azzal a realitással, hogy Magyarország nem volt egynyelvű, a magyar demokratikus nemzeti mozgalomban kialakult az a nézet, hogy az ősi történelmi keretet kellett valahogyan egynyelvűvé tenni. E nem túl szerencsés indítást még tetézte az, hogy 1848–49 forradalma és szabadságharca elbukott. „A magyar demokrácia fejlődésére azonban nem maga az alulmaradás volt végzetes, hanem az, hogy abban a pillanatban, amikor egyedülálló eréllyel állott ki az állami függetlenség és a demokratikus szabadság eszméje mellett, automatikusan szembe találta magát az ország más nyelvű lakosaival ... 1848–49-nek az volt a történelmi tanulsága, hogy a teljes magyar függetlenség és a teljes demokratikus szabadság ügye Európa segítségére nem számíthat, ezzel szemben a történelmi magyar államkeret szétesésének és szétdarabolásának veszélyét hozza magával".[25]

A kiegyezés Bibó értelmezésében ennek a tanulságnak a levonása, „félutas függetlenség, félutas demokrácia, de a teljes történeti magyar államkeret fenntartása".[26] Ez a „hazug politikai kompromisszum" végső soron egy illúzió érdekében történt, a kiegyezés hívei ugyanis azt remélték, hogy az ezeréves Magyarország szétdarabolása ezzel elkerülhető.

A Monarchia összeomlása és az utódállamok megalakulása érthetően sokkolta a realitásokkal számolni nem akaró politikai elitet. Bár volt Magyarországon olyan erő, amely az összeomlást követően vállalkozott „a demokrácia másodszori elindításának súlyos feladatára" Károlyi Mihály vezetésével, a demokratikus kísérlet ismét megbukott. A második magyar köztársaság nem tudta túlélni azt a sokkot, amit a demarkációs vonalak, a későbbi trianoni határok jelentettek, mivel azok demokratikusan egyáltalán nem indokolhatóan választottak le magyar nemzetiségű területeket.[27]

Bibó éles kritikája szerint a Horthy-rendszer még annál is nagyobb politikai hazugságra épült, mint a dualizmus kori Magyarország, mivel hajlandó volt aláírni a trianoni békét, amit sem a Népköztársaság, sem a Tanácsköztársaság nem vállalt fel. Hogy ezt a nem túl dicsőséges tettet, amely nemzetközi elismerésük feltétele volt, a közvélemény előtt megmagyarázzák, és a maguk számára valahogyan kompenzálják, a felelősséget igyekeztek a Népköztársaságra és Tanácsköztársaságra hárítani. A politikai egyensúly hiánya, a fenyegetettség jellegzetes esete volt az ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülése, és az ezt követő irredenta és revizionista „közösségi hisztéria" elsősorban arra volt alkalmas, hogy előkészítse a talajt „a nemcsak nemzeti, hanem szociális és politikai síkon is megmerevedett, múltba néző kormányzati rendszert lehessen felállítani."[28]

Szintén ennek a következtében alakult át a magyar nacionalizmus irredentizmussá és revizionizmussá, és terjedt el az a politikai szemlélet, amely Magyarország feldarabolását egyszerűen brutális erőszaknak és a győztesek

képmutatásának tekintette, és „nem volt képes disztingválni a leválásra érett más nyelvű területek elcsatolása és az oktalanul és igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek elszakítása között. Ennek következtében nem tudott elszakadni a történeti Nagy-Magyarország ábrándképétől, és még inkább abba a lelkiállapotba került, hogy Európa neki egy súlyos igazságtalansággal adósa"[29]. Bibó érvelése ismét a közéletben eluralkodó politikai hisztériára utal, az egyensúlyvesztés korábban már vázolt modelljét használva. Trianon hisztérikus, ezért elítélendű felfogása és megélése mellett Bibó felhívja a figyelmet többször is arra, hogy a demokrácia elveit megcsúfoló békeszerződés volt az egyik lényeges tényezője annak, hogy Magyarország demokratizálódása a történelem folyamán a kelleténél is jobban elakadt. „El szoktuk mostanában felejteni...hogy Károlyi Mihály demokratikus magyar köztársasága azért omlott össze, mert nyilvánosságra kerültek az antant békefeltételei, és Károlyi Mihály immár csak a proletariátus erejétől merte remélni, hogy az ország a békefeltételek abszurditásával erőt tud majd szembeszegezni. Az 1919. évi demokratikus magyar köztársaság egészen más jövő elé nézett volna, ha a trianoni feltételeknél jobb feltételeket kap.[30] Bibó természetesnek és jogosnak ítélte a magyarországi nemzetiségek elszakadási törekvéseit, és az utódállamokkal való megegyezés híve volt.

A következetességet azonban mindennél fontosabbnak tartotta a tartós rendezés szempontjából. „1919 abban különbözött 1815-től, hogy a békecsinálók itt is meghirdettek egy elvet, de ezt az elvet nem volt erejük alkalmazni is. Nem engedtek világosan megmutatkozó egyesülési törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történeti érzelmekre, ugyanakkor a legesztelenebbül számba vették az ún. földrajzi, stratégiai, közlekedési, kikerekítési szempontokat..."[31]. A következetlenség, elvszerűtlenség eredményét jól példázza Bibó bírálatában a legdemokratikusabban berendezkedő cseh politikai elit sorsa. Csehszlovákia az önrendelkezés elvére hivatkozva küzdötte ki függetlenségét és önállóságát, ám ugyanezt az önrendelkezési jogot megtagadta a magyar és a szudétanémet lakosságtól, de lényegében a szlovákoktól is, mivel helyettük és a nevükben „váltak ki" a történeti Magyarország területi egységéből. A demokratikus berendezkedés magasabb szintje egyáltalán nem menti fel a cseheket az alól, hogy tudatosítsák magukban saját felelősségüket mindazért, amit a politikájuk által elidegenített csehországi németektől és magyaroktól, valamint a szlovákoktól kaptak.[32] A demokrácia megvalósulása tehát csak az egyik, de önmagában még korántsem elégséges feltétele a térség stabilizációjának és az itt élő népeket elválasztó határok tartós konszolidálódásának.

Mindkét világháború tanulságait figyelembe véve és harmincéves történelmi távlatból értékelve a Monarchia összeomlását követő rendezést Bibó Közép- és Kelet-Európa területi és határvitái esetében sem a történeti jogra, sem a status quóra való hivatkozást nem tartja célravezetőnek, mivel mindkettő csupán elméleti igényeket próbál érvényesíteni a realitások ellenében. A magyarok történeti érvei vagy a csehek status quo álláspontja egyformán irrealisztikus és mesterkélt. A magyarok nem hajlandók szembenézni „a közép- és kelet-európai államalakulás alapvető tényével, *a történeti államkeretek összeomlásával*. A csehszlovák verzió pedig súlyosan irrealisztikus azért, mert az 1918. évi békeszervezetnek *éppen azokat az elemeit akarja helyreállítani, ami miatt az egyszer már összeomlott*."[33]

Bibó rendszerében a realitásokból kiinduló elsődleges rendezési elv csak az etnikai elven alapuló önrendelkezési jog lehet, ha valóban államkeretek stabilizálása a cél. Ugyanakkor stabil, megszilárdult államkeretek esetében nem szerencsés az önrendelkezés elvét mindenek fölé emelni, mivel az akkor már csakis destabilizáló hatású lehet, és a területi rendezés stabilitásán munkálkodó békealkotók okkal idegenkednek tőle.

A Monarchia összeomlásakor, a történelmi keretek felbomlásának pillanatában az önrendelkezésnek az lett volna a funkciója Közép- és Kelet-Európában, hogy rajta keresztül az itt élő emberek kifejezésre juttassák nemzeti hovatartozásuk megváltoztatását. A béke megalkotói ezt az elvet nem tartották be következetesen. A győztesek jól ismert politikai erőtlensége mellett Bibó szerint ez főleg azért történt, mert nem értették a történeti határokról a nyelvi határokra való átmenet tipikus közép- és kelet-európai problémáját.[34] Számukra az önrendelkezési jognak nem határvitáknál volt értelme, hanem „egész nemzetek elszakadási vagy önállósulási akcióival kapcsolatban, amilyenek az Egyesült Államok megalakulása vagy Belgium elszakadása a Németalföldtől... Ugyanilyen alapon örömmel és helyesléssel látták, hogy Kelet-Európában egyes, eddig önálló állammal nem bíró, vagy önálló államiságukat vesztett nemzetek, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, önálló államokká alakulnak."[35] Az első világháború utáni békék megalkotói a népek önrendelkezési jogát tehát azért hangoztatták, hogy annak alapján egész nemzetek felszabaduljanak, nem pedig azért, hogy városok, töredékterületek hovatartozásáról döntsenek népszavazással.

Ismerve és alkalmazva Bibónak az önrendelkezésről és a történelmi keretek felbomlásának elkerülhetetlenségéről vallott nézeteit, elmondható, hogy a Monarchia összeomlását követő rendezést a Duna-medencében akkor ítélte volna méltányosnak és igazságosnak, ha a térség népei mindenféle megkülönböztetés nélkül dönthettek volna az önrendelkezés elve alapján hovatartozásukról. Mivel a Monarchia – Németországhoz hasonlóan – nem volt demokratikus berendezkedésű állam, egyik nemzetet vagy népcsoportot sem lehetett volna joggal kollektíven felelőssé vagy bűnössé nyilvánítani, tehát már csak ezért is egyenlő mértékben illette volna meg őket az önrendelkezés joga. Ha pedig ezek után a megfelelő időben, vagyis a történelmi keretek felbomlásának pillanatában minden terület népessége maga dönthetett volna nemzeti hovatartozásáról az önrendelkezési jog következetes betartásával, nagyon valószínű, hogy a határviták is minimálisak lettek volna, a határok pedig jóval stabilabbak és tartósabbak. Ezt nemcsak jósolni lehet, a történtek is igazolták például a Sopron környéki osztrák–magyar határvita esetében alkalmazott népszavazás eredményességével.

Az önrendelkezésre alkalmas történelmi pillanatot azonban a békék megalkotói elszalasztották. Az első világháborút lezáró rendezések, különösen a trianoni békemű a Duna-medence politikai konszolidálásának legkézenfekvőbb és legeredményesebb útját azonban megkerülték, és helyette egy sor olyan körülményt helyeztek előtérbe, amelyek inkább akadályai, semmint eszközei voltak e térség tartós stabilizálásának. A gazdasági, közlekedési, stratégiai szempontokat Bibó haszontalannak tartja a tartós határrendezésnél, és történelmi távlatokban nem hisz a föderációs megoldások mindenhatóságában sem. „A határ elsősorban mint a stabilizálódás eszköze számít, és ha a stabilizálódás véletlenül nem racionális tényezőkből alakul ki, akkor sem tragikus, ha a határ önmagában gazdaságilag vagy földrajzilag abszurdnak mutatkozik is."[36]

Levonva a két világháború közti időszak tanulságait, Bibó úgy véli, „hogy Közép- és Kelet-Erópában minden határprobléma, amely a szó komoly értelmében probléma, két szempont szembenállásából származik: az egyik *valamiféle történeti állapot, status quo, történeti érzelem vagy igény szempontja*, a másik az *etnikai, nyelvi hovatartozás szempontja*."[37] Szemben azonban a két világháború közötti általános nézettel és érveléssel, azt vallja, hogy a stabilizáció érdekében a történeti status quo helyett a határvonalakat nyelvi alapon kell kijelölni, csak így remélhető az itt élő nemzeteket elválasztó határok tartós konszolidációja. „Ha olyan határokat akarunk, amelyek demokratikus szempontból legitimeknek tekinthetők, akkor ahhoz az elhatároló elvhez kell igazodnunk, mely itt a nemzeteket egymás között tényleg elhatárolja: a nyelvi, etnikai szemponthoz."[38] Bibó 1946-ban, még a második világháborút lezáró békék megszületése előtt bízik abban, hogy az új határok valóban a stabilizálás eszközei lesznek.

Ezért tartja fontosnak leszögezni ekkor, hogy népszavazást ne ott alkalmazzanak, ahol a nyelvi határ egyébként világos, hanem kizárólag vitás esetekben, ahol az nem egyértelmű.[39] Szintén a határok konszolidálását szem előtt tartva lesz a lakosságcsere vagy kitelepítés eszköze Bibó számá-

ra is elfogadható megoldás, igaz, csak rendkívül szigorú megkötésekkel. Ha a nyelvi határ hiánya volna a megegyezés akadálya, ésszerű lépésnek tűnik a lakosságcsere, de csakis akkor, ha az nagyobb stabilitás elérését jelenti. Ellenkező esetben „megszűnne az utolsó támpont, amely Európában a határok stabilizálásánál egyáltalán támpont lehet: a lakosság állandósága." Bibó szerint a népcserének akkor van létjogosultsága, ha „bizonyos területeken a néprajzi határt fizikailag nem lehet követni, viszont az ellentétek kiéleződése miatt a történeti állapotot vagy status quót sem lehet fenntartani. A leghatározottabban ki kellene ezenfelül mondani azt is, hogy népcsere csakis kölcsönösségi alapon, csakis a nemzetek közösségének határozata alapján és ellenőrzése mellett történhetik, s ha egyszer így lefolyt, vissza nem csinálható."[40]

3. A trianoni határok konszolidálásának esélyei a második világháborút követően

A párizsi béke és a trianoni határok visszaállítása

Feltűnő, hogy Bibó a nagyhatalmak vetélkedésének, illetve a térségre gyakorolt befolyásának indokolatlanul kis jelentőséget tulajdonít egészen az 1946-os párizsi béketárgyalásokig, és az elszalasztott történelmi lehetőségeket többnyire a magyar fejlődés belső problémáira vezeti vissza. Részben jogelméleti megközelítése, részben a hisztéria-egyensúly elmélete lehet az oka, hogy a nagyhatalmi érdekérvényesítés szála nem kap megfelelő hangsúlyt az összegzéseiben.

Pedig Bibó maga is azt írja 1946 elején, hogy „noha ... konkrét vizsgálódásainkat leszűkítettük Közép- és Kelet-Európa problémáira ... mégis úgy látjuk, hogy a világ konszolidálásának a centrális és legfontosabb kérdésével foglalkoztunk. ... Ebből a területből úgy is kinőhet háború, hogy a támadás nem erről a területről, hanem ezért a területért indul meg. Közép- és Kelet-Európa, pontosabban Németország és a tőle keletre eső kis nemzetek területe, bármennyire is nem olyan nagy terület önmagában, a világ békéjének veszedelme marad mindaddig, amíg a legnagyobb anarchiának, a legnagyobb bizonytalanságnak és a legnagyobb elégedetlenségnek a területe marad."[41] Bibó tehát pontosan tudta, hogy a Duna-medence viszonyainak rendezése a világ konszolidálásának centrális kérdése, ennek ellenére nem tett arra kísérletet, hogy azt hatalmi szempontból is elemezze.

Csak a párizsi béketárgyalások okozta csalódottság és kiábrándultság hatására veti fel először a nagyhatalmak szerepét „A békeszerződés és a magyar demokrácia" című tanulmányában, de még ekkor is inkább a Horthy-rendszert véli igazán felelősnek azért, hogy a második világháború utáni határrendezés semmiben sem korrigálja az elhibázott trianoni határokat, melyeknek „rossz és igazságtalan volta ... ma már világszerte ismert közhely"[42].

Bibó úgy véli, a békealkotókat elsősorban azért terheli felelősség, mert „a szövetséges nagyhatalmak és a többi államok e pillanatban két rivális hatalmi csoportra oszlanak, melyek között bizalmi válság dúl, s ennek a bizalmi válságnak a kimélyülései vagy az enyhülései rángatják ötletszerűen ide vagy oda a békekötés minden konkrét kérdését". A rivalizáló nagyhatalmak befolyási övezetekért folytatott küzdelme „a béke előkészítése, a béketárgyalások és békekötések terén nem engedett érvényesülni semmiféle elvi alapot"[43]. Ahogy az korábbi írásaiból is kiderült, Bibó komoly mulasztásnak tekintette az itt élő népekkel szemben, ha a békealkotók meghirdetett alapelveket nem tartanak be következetesen, de még súlyosabb hiba az, ha egy területrendezés minden elvi alapot nélkülöz.

A meggyőződéses demokrata Bibó természetesen nem tudja szó nélkül hagyni, mekkora kárt okoz ismét a magyar demokratikus fejlődésnek a demokratizmus állandó hangoztatása a békealkotás során az elvtelenség palástolására. „Nyilvánvaló, hogy ... a békekötés ügye újból összekapcsolódik a demokrácia ügyével, s újból kialakul az a közhangulat, amely a békeszerződésért a demokráciát egészben felelőssé teszi, és a békekötés igazságtalanságából a demokrácia alapvető hazugságát következteti."[44] „A békeszerződés rosszasága és a a demokratizálódás készsége azonban mégis összefüggenek, ... minden rosszhiszeműen kicsikart előny, amit pl. Csehszlovákia a maga megingathatatlan demokratizmusára való hivatkozással, akár területi, akár kitelepítési vonatkozásban kicsikar magának, egy-egy keresztbe tett gonosz akadály azon a keserves úton, amely Magyarország demokratizálódása felé vezet."[45]

Az új békeszerződés teljesítését Bibó nem kérdőjelezi meg, és álláspontja az, hogy fenntartás nélkül hosszú távon be kell rendezkedni arra, hogy a térség népei a jövőben a trianoni határok között találják meg boldogulásukat[46]. Trianonról és a határok konszolidálásáról írt nézeteit ismerve nehéz elképzelni, hogy őszintén hitte volna, a sokat bírált, rossz rendezés megismétlése és meghosszabbítása valóban stabilitást hoz majd a térségnek.

Bár azt vallja, hogy a visszaállított trianoni határokat el kell fogadni és a békeszerződést teljesíteni kell, azt leszögezi „a nemzet nevében", hogy Magyarország egy dologról nem mondhat le: „nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szembeni politikai érdekeltségét"[47]. A felújított trianoni rendezés tehát csak a hatékony kisebbségvédelem feltételével fogadható el. A kisebbségvédelmi törvények már a két világháború közötti időszakban sem adtak arra lehetőséget, hogy az anyanemzet közbenjárjon a más államok fennhatósága alatt élő kisebbségeiért, és Bibó, tájékozott lévén a nem-

zetközi jogban, pontosan érzékelte, hogy ez a helyzet előnyére aligha változik a jövőben. „A kisebbségek életét másképp, mint politikai erőfeszítéssel alig lehet elviselhetővé tenni, ez a politikai erőfeszítés pedig közvetve vagy közvetlenül nem lehet másnak a gondja, mint a »rokon« államé, vagyis a miénk."[48]

Figyelmeztet arra a felelősségre is, ami a békealkotókat terheli, amiért kitelepítések által egész területek lakosságát egyoldalúan kimozdítják helyéből abban az elképzelésben, hogy ezáltal „egy egyébként nem indokolható határ jó határrá válik".

„Az elvtelenség és az elvekre való összevissza hivatkozás, amivel következményeikben életbe vágó, évtizedekre vagy évszázadokra kiható és az adott helyzetben jól is elintézhető kérdésekben a legpillanatnyibb politikai opportunizmus jegyében hoznak határozatokat, rövid időn belül megsemmisítő ítélettel fog találkozni a világ egész közvéleményében."[49]

A magyar politika felelőssége

Bibó meglehetősen elfogult, amikor azt állítja, hogy „Horthynak és kormányzásának a békeszerződés alakulásáért való elsőrendű felelőssége ... történeti érvénnyel leszögezhető"[50]. Érvelése szerint „Magyarországnak, a csatlósság minden tehertétele mellett is, a maga helyes állásfoglalásának esetére módjában volt bizonyos biztatásokat kérnie és remélnie éppen azokban a területi kérdésekben, amelyek ma a magyar békeszerződést olyan lesújtóvá teszik". A helyes állásfoglalás szerinte az lett volna, ha Horthy határozottan ellenáll 1944 márciusában a német bevonulásnak, vagy fél évvel később az októberi kiugrási kísérletet van ereje sikerre vinni[51].

A Horthy-rendszert természetesen felelősség terhelte az ország rendkívül kedvezőtlen nemzetközi megítéléséért, de erős elfogultságot jelent azt írni, hogy „a békeszerződést Horthy Miklósnak és kormányrendszerének köszönhetjük"[52]. Ez az írása érthető módon a készülő békeszerződés okozta csalódottság és kiábrándultság friss és erős érzelmeit tükrözi. Annál meglepőbb, hogy hasonló véleményt olvashatunk egy későbbi, 1948-as tanulmányában is, melyben Bibó részletesen és sokkal átgondoltabban is kifejti, hogyan szalasztotta el szerinte a két világháború közötti magyar politika Trianon korrigálásának lehetőségét[53]. „Horthyékat az antant azért és azzal a feltétellel juttatta hatalomra, hogy a trianoni békeszerződést aláírják. Az ellenforradalmi kormányzat ezt a súlyos születési hibát a sérelmi irredentizmus ápolásával egyenlítette ki... Ennek megfelelően akkor, amikor a világpolitikai helyzet a visszacsatolások lehetőségét megnyitotta, első reakciója az volt, hogy az igazságtalanság jóvátétele címén rávetette magát erre a lehetőségre"[54], nem törődve azzal, mekkora igazságtalanságot követ el ezáltal maga. Nem volt tekintettel semmilyen elvre, válogatás nélkül

elfogadta a történeti Magyarország bármely területének visszacsatolását, függetlenül attól, milyen gyűlöletet teremt ezzel az ottani lakosság körében, és még inkább elhibázott nemzetiségi politikát folytatott, mint a dualista vezetés.

Saját elméleti rendszeréhez visszakanyarodva Bibó a közösségi hisztériával, a politikai egyensúlyvesztéssel magyarázza a két világháború közti berendezkedés kudarcra ítélt politikáját. „Az ellenforradalom politikai, társadalmi, nemzeti szemléletének ez az újabb zsákutcája vezető rétegünk politikai értelmességét és erkölcsi ítélőképességét végleg aláásta. ... Ennek következtében történt azután, hogy az egész ellenforradalmi konstrukció hazugsága ismét felidézte azt a veszedelmet, melytől való félelmében létrehozták: az ország a területi változások biztosításáért s a társadalmi mozdulatlanság megóvásáért belemanövrírozta magát egy olyan háborúba, melynek eredménye a területi változások visszacsinálódása és az évszázados társadalmi hierarchia összeomlása lett"[55].

Lehetséges, hogy Bibónak van igaza, és nem a gazdasági vagy hatalmi szférában végbemenő változások a háborúk okai, hanem a fenyegetettséggel teli társadalmi lélekállapotból következő „politikai egyensúly hiánya". Ha azonban következetesen végigvisszük Bibó gondolatát, felvetődik a kérdés, hogy a felgyorsult technológiai fejlődés és az ebből következő egyre intenzívebb hatalmi versengés nem idéz-e elő egyre erősebb fenyegetettséget minden egyes résztvevő nemzet politikai életében? Ha pedig a fenyegetettség állandósul, és inkább növekszik, mint csökken, nem jelenti ez azt, hogy a modern kor állandó velejárója, tünete a közösségi hisztéria?

JEGYZETEK

[1] „Én a magam pályájának útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát csinálni. Mert végső kitekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni, csakúgy, mint Erdei Ferenc".

Huszár Tibor interjúja: Beszélgetés Bibó Istvánnal. In *Valóság* 1980, 9. szám. 27. o.

[2] 1937-ben csatlakozott a Márciusi Fronthoz, de a háború végéig nem volt politikai szerepe. 1945-ben lépett be a Nemzeti Parasztpártba, egy ideig az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagja volt. 1956-ban a Petőfi Párt (az egykori Nemzeti Parasztpárt) tagjaként néhány napra a Nagy Imre-kormány államminisztere lett.

Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In Huszár Tibor (szerk.):

Bibó István – Válogatott tanulmányok, III., Budapest, 1986. Magvető. 385–534. o. (A továbbiakban röviden „Válogatott tanulmányok".)
[3] Bibó Istvánnak a trianoni rendezésre és határrevízióra reflektáló írásai a „Válogatott tanulmányok" című négykötetes gyűjteményből a következők:
A mai külföld szemlélete a magyarságról (1936)
Az európai egyensúlyról és békéről (1943–44)
A magyar demokrácia mérlege (1946)
A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946)
A békeszerződés és a magyar demokrácia (1946)
Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948)
Az európai társadalomfejlődés értelme (1971–72)
A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai önbíráskodás (1965–1974)
[4] Ferenczi László: Guglielmo Ferrero. In Dénes Iván Zoltán szerk.: *A hatalom humanizálása.* Tanulmányok Bibó István életművéről. Pécs, 1993, Tanulmány Kiadó. 48–61. o.
[5] Huszár Tibor: i. m. In *Válogatott tanulmányok*, III.
Lakatos László: Hajnal István hatása és Zsidai Agnes: Bibó István, a jogfilozófus. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*, Pécs, 1993.
[6] Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In *Válogatott tanulmányok* I. kötet, 295–604. o.
[7] Huszár Tibor: i. m., 401. o.
[8] A magyar demokrácia mérlege (1946);
A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946);
A békeszerződés és a magyar demokrácia (1946);
Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948).
[9] Huszár Tibor: i. m., 402–404. o.
[10] Uo. 403. o.
[11] Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In Válogatott tanulmányok I., 300. o.
[12] Uo. 374. o.
[13] Uo. 302. o.
[14] Uo. 388. o.
[15] Bibó István: A nemzetközi államközösség... In *Válogatott tanulmányok*, IV., 326–327. o.
[16] Az önrendelkezési elv értelmezésben nagy segítséget jelent Kende Péter tanulmánya, én is nagyrészt az ő elemzésére támaszkodom. Kende Péter: Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma. In *A hatalom humanizálása*. 166. o.
[17] Bibó István: A nemzetközi államközösség..., 400.o.
[18] Uo. 415–416. o.
[19] Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In Válogatott tanulmányok I., 432. o.
[20] Uo. 433. o.
[21] Uo. 433. o.

[22] Uo. 519–521. o.
[23] Uo. 522. o.
[24] Bibó István: A mai külföld szemlélete a magyarságról. In *Válogatott tanulmányok*, I., 155. o.
[25] Bibó István: A magyar demokrácia mérlege. In *Válogatott tanulmányok*, II., 12–125. o.
Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In *Válogatott tanulmányok*, II., 203. o.
[26] Bibó István: A magyar demokrácia mérlege, 125.o.
[27] Bibó István: A magyar demokrácia mérlege, 126–127. o.
Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, 204. o.
Bibó István: Eltorzult magyar alkat...
In *Válogatott tanulmányok*, II., 597–599. o.
[28] Bibó István: A magyar demokrácia mérlege, 128. o.
Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In *Válogatott tanulmányok* II., 279. o.
[29] Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, 204. o.
[30] Uo. 283. o.
[31] Uo. 259. o.
[32] Uo. 205–212. o.
[33] Uo. 234. o.
[34] Uo. 250–251. o.
[35] Uo. 251. o.
[36] Uo. 246. o.
[37] Uo. 242. o.
[38] Uo. 261. o.
[39] Uo. 253. o.
[40] Uo. 254–255. o.
[41] Uo. 265. o.
[42] Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In *Válogatott taulmányok*, II., 269. o.
[43] Uo. 278. o.
[44] Uo. 270. o.
[45] Uo. 281–282. o.
[46] Uo. 295–296. o.
[47] Uo. 296. o.
[48] Uo. 293. o.
[49] Uo. 280. o.
[50] Uo. 273. o.
[51] Mivel a „csatlós" Magyarország Csehszlovákiával és Jugoszláviával szemben eleve nem számíthatott támogatásra, Bibó értelemszerűen Erdély sokáig eldöntetlen hovatartozására céloz. Erdély azonban nem azért került végül román fennhatóság alá, mert a magyar kiugrási kísérlet sikertelenül végződött, így nem állítható, hogy a határok kérdésében más lett volna a béketárgyalások eredménye, ha 1944 márciusá-

tól a magyar politika „helyesen” foglal állást, és jobb nemzetközi megítélés közepette „kér és remél”.
[52] Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia, 273. o.
[53] Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Válogatott tanulmányok*, II., 569–619. o.
[54] Uo. 599–600. o.
[55] Uo. 602–603. o.

Szesztay Ádám

RÉVAI JÓZSEF

Az a rendszer, amelynek kialakításában Révai József meghatározó szerepet játszott, XX. századi történelmünk egyik leghosszabb életű politikai kurzusa volt. A hatalom ekkori gyakorlóinak Trianon-képe döntően befolyásolta mind a korabeli magyar külpolitika viszonyát az elcsatolt területekhez, illetve a kisebbségi kérdéshez, mind pedig a magyarországi társadalom gondolkodását erről a kérdésről. Ezért nem közömbös, hogy miként vélekedett, milyen felfogást terjesztett egy olyan személyiség, akit a rendszer első éveiben idológiai vezérként tartottak számon.

Révai életpályájának kezdetén tartott Trianonkor. Húszévesen élte meg az első világháború befejezését, illetve az azt követő időszakot. A Tanácsköztársaság és az akkor még rövid életű kommunista hatalom védekező háborúja a szomszéd országok beavatkozó hadseregeivel szemben kétségtelenül fontos élményt jelentettek számára. Kérdés, hogy ez mennyire nyomta rá bélyegét a nemzetről, valamint konkrétan Trianonról kialakított felfogására?

Közép-Európa szovjet szemszögből (1920)

1920-ban Révai a bécsi kiadású *Proletár*ban két olyan cikket is írt, amelyeknek egy-egy mondata összefüggésbe hozható a trianoni békeszerződéssel, de amelyek egyike sem szólt közvetlenül arról. Augusztusi cikkében azzal foglalkozott, hogy az antant közép-európai összefogást szeretne Szovjet-Oroszország ellen, de ez elbukik a térség belső, nemzeti ellentétein. Így az egyes államok külön-külön ajánlkoznak a beavatkozásra Lengyelország oldalán, de azzal a feltétellel, hogy szomszédjuk ajánlkozását az antant nem fogadhatja el. Magyarország „imperialista” felajánlkozása annak reményében történik, hogy a szükséges felvonulási területet, tehát Szlovákiát és „Ruszinszkót” (Kárpátalját) megkapja a háború végén.[1] A cikk

kicsengése az volt, hogy íme, a kapitalizmus vágja maga alatt a fát, hiszen szüksége volna a térség összefogására, de a nacionalista ellentétek ezt meghiúsítják. Hasonló üzenetet közvetített a másik cikk is, amely szeptemberben követte az előzőt. Ebben Révai arról írt, hogy Franciaország hezitál, kit érdemesebb szövetségeséül választania az Oroszország elleni hadjárathoz: Magyarországot vagy az újdonsült kisantant országait. Természetesen az egész térséget szeretné, de ez lehetetlen a nemzeti ellentétek miatt. Magyarország szomszédai azért hozták létre a magyarellenes kisantantot, hogy ellenállhassanak Franciaországnak, amennyiben az Magyarországot választaná, és hajlana arra, hogy területek formájában kifizesse Magyarország „bérét" a háborúban való részvételéért. A kisantant tehát nemcsak magyarellenes, hanem antantellenes is.[2]

A két cikkben közös volt, hogy egyik sem minősítette az új határokat, hanem csak egy szempontból nézte a kérdést: *Oroszország stratégiai érdekeinek a szempontjából*. Nem mondta ki, de az olvasó nyilván eljutott arra a következtetésre, hogy az ellentétek puszta fennállása, Magyarország meggyengülése ebből a szempontból kedvező. Hiszen egy összefogásra képes, oroszellenes Közép-Európa a szovjet állam terjeszkedési terveit, sőt létét fenyegette volna. Ugyanígy egy erős és Lengyelországgal határos magyar állam sem jött volna jól a bolsevikoknak a szovjet–lengyel háborúban.

Mindemellett az, hogy Révai ekkoriban nem foglalt állást Trianonról, a kommunista publicisztikában nem volt teljesen magától értetődő. Ugyanebben az időszakban a későbbi ideológiai élet másik meghatározó alakja, Lukács György, ha egy bekezdés erejére is, de kifejezetten elhatárolódott Trianon tragikus felfogásától. Ő csak a „többi nemzetiséget elnyomó magyar kisebbség »intelligenciája«" szempontjából tartotta az eseményt katasztrofálisnak.[3] Révai cikkei nem tettek ilyen nyilatkozatot.

A munkásosztály közömbösségének elutasítása (1925)

Fél évtized múltán, a fenti állásponttal ellentétben, azt írta Révai az *Új Március*ban, hogy az elcsatolt területek problémája, azaz „a magyar *nemzeti kérdés* (...) a magyarországi osztályok ideológiájában és politikájában fontos szerepet játszó kérdés, amellyel szemben a munkásság, mint az összes dolgozók vezetésére készülő osztály nem maradhat közömbös vagy »semleges«."[4] (Eredeti kiemelés.) Egész cikke a határok kérdéskörével foglalkozott. Bevezetőjében úgy vélekedett, hogy „a trianoni békeszerződés az imperialista győző hatalmak diktátuma, amely nem a népek önrendelkezési joga, nem a népesség *»akarata«* és *»rokonszenve«* alapján szabta meg az országhatárokat, hanem a győző hatalmakkal szövetségben lévő román,

cseh, szerb uralkodó osztályok imperialista érdekei alapján". (Eredeti kiemelés.) Az első sorok után érzékeltette, hogy fenti véleménye összhangban áll a Kommunista Internacionálé V. kongresszusának álláspontjával, illetve annak alapján az utódállamok kommunista pártjainak szemléletével. A kongresszusi határozat ugyanis kinyilatkoztatta, hogy a kommuista pártoknak a magyar kisebbségek elszakadási jogáért is harcolniuk kell. Ez azonban csak ex nunc félreérthetetlen. Révai ugyanis úgy fűzte mondatait, hogy a korabeli olvasó a szerző vélekedéseként találkozhatott a diktátum elítélésével, amit egyébként az internacionálé nyilatkozata is alátámaszt. A szöveg a magyar kisebbségek jogát emlegetve beszélt a területrevízióról, azaz csak a részleges területrevízióról (hiszen a magyar kisebbség jogán nem lehetett az egész történelmi Magyarországot helyreállítani), de a trianoni probléma megoldását mindenképpen a határváltoztatásban jelölte meg. A nemzeti ügy iránti elkötelezettséget így indokolta: „Az, hogy a magyar munkásság az uralkodó nagybirtokos-finánckapitalista klikk elleni *népforradalom* vezetőosztálya tud-e majd lenni, messzemenően azon múlik, hogy helyes elméleti és gyakorlati álláspontja lesz-e a magyar nemzeti kérdésben." (Eredeti kiemelés.) Azt sugallta, hogy a kérdés ilyetén megközelítésének indoka nem annyira nemzeti, mint inkább taktikai: a cél a hatalomátvétel. A hatalomért kell a munkásságnak, pontosabban az azt képviselő pártnak a nemzeti érdekekkel azonosulnia.

A cikk jelentős része a békekötés óta érvényesülő magyar külpolitikát elemezte. Ennek során a „gentry intelligenciát" azzal vádolta meg, hogy „a területi integritás jelszavát bömbölve összeállt a Magyarországot szétdaraboló imperializmussal", csak azért, hogy megbuktassa a Tanácsköztársaságot. A nagyburzsoáziának pedig azt vetette szemére, hogy a gazdasági újjáépítés érdekében elfogadta a *„az utódállamokkal való »békés együttélés«"*-t (eredeti kiemelés), azaz lényegében elárulta a nemzeti ügyet. Elismerte persze, hogy ezek a rétegek azóta lesik az alkalmat a területrevízió végrehajtására. Indítékukat azonban a szerző nem nemzetinek tartotta, hanem gazdaságinak: „A nagyburzsoá osztályok osztályérdeke Trianon revíziója. Magyarország elvesztette nyersanyagtelepeinek nagy részét, de megmaradt neki az ipari apparátus nagyobb része." Az egész elemzés azt sugallta, hogy a magyar nemzeti ügynek egyetlen igazi védelmezője van: a kommunista párt. Ezt az egész cikk végkövetkeztetéseként verbálisan ki is modta: „Csak a magyar munkásság folytathat igazi, nemzeti külpolitikát."

Sorra vette, hogy melyik nagyhatalom részéről számíthat Magyarország határrevíziós támogatásra. Angliáról és Fraciaországról szólt, Németországot – feltételezhetően mint vesztest – kihagyta, majd arra a következtetésre jutott, hogy ilyen hatalom csak egy lehet: Szovjet-Oroszország. Azért éppen az, mert Besszarábia miatt neki is határproblémái vannak Romániával:

„Besszarábia felszabadítása a román elnyomás alól napirendre tűzte volna Erdély felszabadításának a kérdését is. (...) De a belső elnyomás és az igazi nemzeti külpolitika érdekeinek dilemmájában a magyar ellenforradalom habozás nélkül szembehelyezkedett a nemzeti érdekekkel." Gratz Gusztávot, mint kivételt, dicséretben részesítette, amiért rájött az orosz–magyar érdekközösségre. A cikk érvei között az a megállapítás is szerepelt, hogy Oroszország az egyetlen nagyhatalom, amely ténylegesen leteszi a garast a nemzetek önrendelkezése mellett. Az egész eszmefuttatás mégis azt tudatosította az olvasóban, hogy „csak az a nemzeti politika *önálló* (...), és csak az a nemzeti politika *komoly* (...), mely a Szovjetoroszországgal való szövetségre épít. (...) Ez általában az egyetlen nemzeti politika, mely *reális* is." (Eredeti kiemelések.)

A föltétlen csehszlovák-barátság szorgalmazása (1937)

Egy bő évtized leforgásával ismét jelentősen megváltozott Révai álláspontja. *„A magyar kisebbségek védelme nem lehet feltétele a magyar–csehszlovák közeledésnek.* (...) Amíg nincsenek garanciái annak, hogy Magyarország őszintén és fenntartás nélkül összefog a béke és a függetlenség biztosítására a szomszéd államokkal, hogy a hadsereget nem a dolgozók szabadságmozgalmai ellen fogják felvonultatni, addig a munkásosztálynak harcolnia kell a fegyverkezés ellen"[5] – írta 1937-ben. (A kiemelés eredeti.) Csehszlovákia különös védelmezése mindenképpen összhangban állt a szovjet külpolitika új, status quo barát felfogásával. Ez a cikk feladta mind a közvetlen szovjet–magyar határrevíziós szövetség lehetőségének illúzióját, amit Révai 1925-ben hangoztatott, mind azt a felfogást, amely a magyar kisebbségi kérdést elsődleges problémának jelölte meg. Ehelyett a németellenes összefogásra összpontosított. Önmagában véve a határon túli magyarok védelmét a szerző ugyan itt sem ítélte el, de a térség antináci összefogását abban az esetben is megkövetelte, ha következésképpen a magyar kisebbségek problémái megoldatlanok maradnak. Ez a vélekedés is szovjet stratégiai szempontból közelített a trianoni kérdésből következő kisebbségi ügyhöz: most már programként hangsúlyozta, amit 1920-ban még csak mint tényt jegyzett fel: azt, hogy a szovjetellenes Magyarország jobb, ha gyenge.

A későbbi kor történetéhez tartozik, hogy ez a cikk – ellentétben az 1925-össel – eredeti kiadásán kívül még kétszer átfutott a nyomdagépeken. Előbb, minden bizonnyal Révai tudtával, 1955-ben,[6] majd halála után újra, 1966-ban.[7] Alighanem mindkét kései kiadás időpontjának megvolt a maga diplomáciai aktualitása. 1955-ben ugyanis a magyar diplomáciai utasítások kifejezetten hangsúlyozták, hogy a csehszlovák–magyar barátság érdekében el

kell nézni Csehszlovákiának a magyar kisebbség elszigetelését Magyarországtól[8] (és hasonlóan a 60-as évek közepe és 1968 között, tehát a csehszlovák reformidőszakban, szintén aktuálpolitikai üzenetértéke lehetett az 1937-es cikknek[9]).

Választások előtt (1945)

Az 1945-ös őszi választási kampány során Révai beszédet mondott a fővárosi közalkalmazottak számára rendezett nagygyűlésen. Beszédét külön brosúrában publikálták. A rendelkezésére álló idő (illetve terjedelem) több mint egyharmadát ekkor a trianoni problémának szentelte.[10]

A beszéd nyomtatott változatában több alcím tördelte a határokkal foglalkozó részt. Ezek így követték egymást: „A magyar határok kérdése. A Horthy-kormányzat felelőssége." „Pártunk küzdelme a magyar területekért." „Nagy Magyarországot vagy magyar nemzeti államot?" „Az erdélyi és a szlovákiai magyarság helyzete." „Hogyan védhetjük legjobban a magyar kisebbségeket?" „Legyünk szerényebbek." Ezek az alcímek azt sugallták, hogy a kommunista pártnak nagyon fontosak az elcsatolt területek, de még fontosabbak az ott élő magyarok. Amellett, hogy a kommunisták érzelmi azonosulását demonstrálták az elcsatolt területek ügyével, olyan benyomást is keltettek, hogy a pártnak nagyon komoly elképzelései vannak a kérdés kezelésére.

Révai, miután a beszéd első részében az új politikai rendszer nemzeti jellegét és a Szovjetunióval kialakítandó viszony szükségességét már ecsetelte, a határkérdést tárgyaló bekezdéseket így vezette fel: „Újra trianoni Magyarország vagyunk. Ez minden magyarnak fáj. Nincs olyan magyar, akinek jólesne, hogy Nagyvárad Romániához tartozik. Nincs olyan magyar, aki ne sajgó szívvel gondolna arra, hogy Kolozsvár Románia egyik tartományának fővárosa." Meglepő e bevezető mondatok érzelmes, már-már romantikus stílusa, ami a tudományoskodó hagvételű kommunista publicisztika nagy mesterét, Révai Józsefet egyáltalán nem jellemezte. E mondatokban – jóval a békeszerződés előtt – kész tényként beszélt Magyarország határairól. Persze, ex nunc sejthetjük, hogy Révainak minden bizonnyal lehettek információi a szovjet területrendezési tervek kulisszatitkairól, de pontosan ezért nagy a jelentősége annak, hogy ezeknek a terveknek a kész tényként való elfogadtatását éppen az érzelmeket felkorbácsoló mondatokban rejtette el. Az érzelmeket csak Romániára hegyezte ki. Két potenciálisan Romániához kerülő várost is megemlített és egyet sem a többi kérdéses országrészből. Tehát éppen azzal az országgal kapcsolatban tudatosította, hogy „újra trianoni Magyarország vagyunk", amelyik Magyarországgal együtt elvesztette a háborút. Miért nem korbácsolta fel a hallgatóság érzelmeit a Felföld iránt? Csak

találgathatunk. Talán azért nem, mert ha megsirattatta volna Kassát, akkor a közönség Munkácsot, Husztot is megsiratta volna. Július 29. óta viszont Molotov és Fierlinger aláírásával készen állt a Kárpátalját Szovjetuniónak ítélő szovjet–csehszlovák szerződés.[11]

Az érzelmek felkorbácsolását a kialakult helyzet okainak magyarázata követte: „De vajon miért vesztettük el a háborút, és miért állunk itt megint a trianoni határokkal? (...) A hiba először is azzal kezdődött, hogy a magyar reakció valamennyi kormánya Hitler segítségével vélte visszaszerezhetőnek a Trianonnal elvesztett területeket. Pedig volt itt Magyarországon párt, tisztelt hölgyeim és uraim, amely 1938-tól kezdve kibeszélte a lelkét, figyelmeztette az illetékeseket, hogy ez a számítás nemcsak homokra épül, hanem újra Magyarország vesztét fogja okozni." Ezzel Révai leszögezte, hogy az újabb területvesztés oka – s minthogy más okot nem említett, egyetlen oka – a németekkel fenntartott szövetség. Úgy tűnt a beszédből, hogy az „utolsó csatlósi" szerepnek egyetlen alternatívája volt: a kommunisták. Sőt, úgy fogalmazott, hogy „mi, kommunisták, azon törtük a fejünket, hogy miként szerezhetünk a bécsi döntések helyett *új jogcímeket* a magyar területekre. (...) Azt akartuk, hogy a mit sem érő, sőt, ellenünk szóló bécsi döntések helyett olyan új jogcímet szerezzünk a magyar területekre, amelyet a demokratikus hatalmak is kénytelenek lesznek elismerni és honorálni." (A kiemelés eredeti.) Azt állította tehát, hogy a kommunisták nemcsak a németek szövetségesének szerepéből akarták kimozdítani az országot, de ezt többek közt azzal a céllal tették, hogy megőrizzék a visszaszerzett területeket. Persze fölmerül a kérdés, hogy milyen „új jogcímről" beszélt Révai. Egy gondolat erre is válaszolt: „Mi, *magyar* kommunisták, hirdettük és *szinte* felszólítottuk az akkori kormányt, hogy támadja meg a fasiszta Romániát. Bebizonyítottuk, hogy Magyarország számára egészen új helyzetet teremtenének, hogy hosszú diplomáciai tárgyalások nélkül azonnal szövetséges országgá válnánk (sic!), és akkor nincs senki, aki ne ismerné el jogcímünket *nemcsak Észak-Erdélyre, hanem talán egész Erdélyre!*" (Mindegyik kiemelés tőlem – Sz. Á.) A szónok egy-egy szóval – „szinte", meg „talán" – igyekezett árnyalni kijelentései magabiztosságát. Eszmefuttatásában mégis vannak valószínűtlen elemek. Legfőképpen az, hogy Románia megtámadása és egész Erdély Magyarországhoz csatolása magyar–román szövetséget eredményezhetett. Igen meglepő állítás, hogy a kommunista jogcím „egész Erdélyre" vonatkozott. Különösen is, mivel nem sokkal később a következő eszmefuttatás következett: „Mit tegyünk, hölgyeim és uraim? Szent István birodalmának vége. Ez biztos. Nem csinálhatjuk vissza, mert nem lehet, és mert magyar nemzeti szempontból nem is volna kívánatos. Meg kell tanulni végre, hogy Szent István birodalma a régi határokkal azt jelenti, hogy német szolgákká leszünk." (Ezt a gondolatot többször is megismételte.) „(...) Viszont azt is tudjuk, hogy a német segítségnek ára, nagy ára van. A szlovákokon, románokon, szerbeken Nagy-Magyarország keretében csak úgy uralkodhatunk, ha fejet hajtunk a német imperializmus előtt ilyen vagy olyan formában, ha lemondunk a magyar függetlenség egészéről vagy darabjáról." Föltétlenül ellentmondásban állt egymással, hogy a kommunisták egész Erdélyt is szívesen visszakapták volna, de nemzetiségi területek nem kellettek nekik, mert azon csak német segítséggel uralkodhattak volna. Ez utóbbi megállapítással valamelyest harmonizált, hogy a fenti szöveg három nagy nemzetiséget emelt ki (a szerbet, a románt, a szlovákot), a németeket viszont kihagyta. Ennek egész biztosan az volt az oka, hogy már napirenden szerepelt a németek kitelepítése. Ugyanakkor egy későbbi ponton már a románok is kimaradtak a szövegből, amikor a szlávokkal való barátságra terelődött a szó: „A magyar demokrácia a kérdésre kétségtelenül azzal felel, hogy a szomszédos szláv népekkel való barátságot választja." Ez persze nemcsak a pánszlávizmus előtti meghajlás lehetett, hanem a szónok az ellentmondást is elkerülte korábbi megállapításával, amelyben Románia megtámadásáról szólt. Ezt követően arra célzott, hogy a beszéd korábbi részében tudatosan érzelmi kijelentéseket tett, de „a politikában nem az érzelem, hanem az ész kormányoz. Az ész pedig azt diktálja nekünk, hogy minden erőnket a határon túl maradt magyar kisebbségekkel való kulturális, szellemi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére, fenntartására és erősítésére összpontosítsuk. Ezzel segítünk legjobban az Erdélyben, a Szlovákiában élő magyarokon." Azaz csak rajtuk és nem a Jugoszláviában és főként a Ruszinszkóban (Kárpátalján) élőkön. Ugyanígy a már idézett helyzetelemző alcím („Az erdélyi és a szlovákiai magyarság helyzete") is csak két országra korlátozódott. Aligha véletlen, hogy szinte mindenütt Szlovákiát és nem Csehszlovákiát emlegette, hiszen a csehszlovák–szovjet szerződés ratifikálásáig a közönség ebbe esetleg Kárpátalját is beleérthette volna. Mi több, a részletezés már a Délvidéket is beemelte a sorba, csak Kárpátalja maradt végig mostohagyerek: „Az Erdélyben élő magyarok helyzete, nem is szólva a Jugoszláviában élő testvéreinkről, összehasonlíthatatlanul jobb, mint a Szlovákiában élőké. Ezzel nem azt mondom, hogy Erdélyben minden rendben van. Amit Bukarestben hirdetnek, azt Kolozsváron nem mindig hajtják végre...", de a román demokrácia és a román–magyar barátság „megteremti annak lehetőségét, hogy a magyar kisebbség maga is védhesse saját nemzeti és emberi jogait. És ez nem kevés!"

A barátkozásban tehát a szlávok élveztek prioritást, kisebbségpolitika tekintetében viszont Románia tűnt fel mintaállamként. Mármint Csehszlovákiához képest: „Más a helyzet, tisztelt hölgyeim és uraim, csehszlovák vonatkozásban (...) a csehszlovák kormány ki akarja telepíteni a Szlovákiában élő több mint félmillió magyart. Mi mindvégig küzdünk ez ellen a terv ellen." Itt felmerül egy kérdés. Az egyes országokban élő magyarok helyzeté-

nek összehasonlítását Révai a román politika megdicsérésével kezdte, de egy fél mondatban, mint láttuk, még annál is kedvezőbbnek mondta Jugoszlávia viselkedését. Csehszlovákiát pedig éppen a magyarok kitelepítésének terve miatt ítélte el. (Érdekes: ebben az esetben Csehszlovákiát és nem csupán Szlovákiát!) Ugyanakkor Jugoszláviában is tervek készültek a magyarkérdés kitelepítés (azaz népességcsere) útján történő rendezésére.[12] Valószínűtlen, hogy Révainak a jugoszláv tervekről semmi értesülése ne lett volna, miközben pontos információkkal rendelkezett a szovjet területrendezési elképzelésekről. Mindemellett Csehszlovákia kapcsán nagyon jelentős tétel fogalmazódott meg: „A mi álláspontunk az, és ezt ország-világ előtt hirdetjük, hogy a magyarokat nem lehet egy kategóriába vonni a németekkel, hogy Horthy Magyarországának a bűneiért nem szabad a csallóközi magyar parasztnak és a magyar demokráciának lakolnia." A németek ezek szerint másként voltak bűnösök, másként is kellett lakolniuk, mint a magyaroknak. Azaz: német kollektív felelősség van, magyar nincs. Az, hogy a „magyar demokráciát", tehát a Magyarországon kiépülőfélben lévő új rendszert is féltette a kitelepítéstől, világossá tette, hogy Révai a „repatriációt" nemcsak a kisebbség szempontjából tartotta tragédiának, hanem azért is, mert elviselhetetlen terheket rótt volna az anyaországra.

Eddig érdekes állásfoglalásokat találhattunk a szövegben, azt a határozott programot azonban, amit az alcímek sugalltak, nem ismertük meg. A fent idézett megállapítások ugyanis többé vagy kevésbé igazodva a valóságos tényekhez a helyzetet elemezték, arra nézvést azonban nem adtak útmutatást, hogy mit kell tenni. Mi több, visszamenőleg sem szerepelt Románia megtámadásának ötletén kívül semmi más konkrétum annak részletezésére, hogy mi lehetett a kommunisták alternatív jogcíme az elcsatolt területek visszaszerzésére. Csak a beszéd legvégén tűnt fel egy javaslat a határon túli magyarok megsegítésére. Ez nem volt más, mint az, hogy Magyarországnak el kell indulnia a népi demokrácia útján. Révai szerint az anyaország betagozódása a szocialista rendszerbe azért szolgálta a magyar kisebbségek érdekét, mert „Magyarországnak nem szabad kevésbé haladott államnak lenni, mint azoknak az országoknak, amelyeknek keretében sokszázezer magyar él." Ez a feltevés volt a viszonylag terjedelmes beszéd egyetlen konkrét programpontja az elcsatolt területek magyarságával kapcsolatban.

Beneš megfenyegetése (1946)

Alig több, mint egy évvel később Révai harcos hangnemben tiltakozott a Szabad Népben a csehszlovákiai magyarság ellen folytatott – mint írta – „hajtóvadászat" ellen.[13] Hiába háborús vesztes az egyik ország, hiába győz-

tes a másik, „bármekkora is a különbség Csehszlovákia és Magyarország nemzetközi jogi és politikai helyzete között, befejezett tényeket nem veszünk tudomásul!" – jelentette ki teljes határozottsággal.

Képmutatással vádolta a csehszlovák kormányt, amiért az a magyarok csehországi kényszermunkáját a munkakötelezettségről szóló törvény végrehajtásával magyarázta. Felemlegette, hogy „reakciós népként" állítják be a magyarságot, pedig Szlovákiában éppen a magyarok mondhattak magukénak annyi, amennyi munkásmozgalmi, kommunista hagyományt. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a „kitelepítés minden jel szerint a Hlinka-gárdisták bosszújává fajult a magyar kommunisták és demokraták ellen". A deportációkkal tehát Révai szerint északi szomszédunk a reakciót támogatta a progresszió ellenében.

A cikk harmonikusan követte 1945-ös elődjét annyiban, Romániát és Jugoszláviát hozta fel pozitív példaként, miközben Csehszlovákiára zudította a tüzet: „Magyarország nem békebontó sem Jugoszlávia, sem Románia felé. Jugoszláviával megkötöttük az egyenjogúság és kölcsönösség alapján a népcsere-egyezményt. Romániával Párisban* komoly vitánk volt, amely ellenünk dőlt el, de a demokratikus és a magyarság jogait tisztelő Románia iránt mégsem érzünk miatta keserűséget. Az egyetlen Csehszlovákia az, amellyel nem tudunk megbékélni." Ebből a megfogalmazásból nemcsak az tűnt ki, hogy a magyarországi vezetés nem érzi magát erkölcsileg felelősnek azért, ha a magyarság meghurcolásából komolyabb konfliktus tör ki, hanem az is, hogy – szemben a látszatokkal – bizonyos pontokon Révai nagyon is szakított legutóbbi álláspontjával. Most már hangsúlyozottan nem érzett keserűséget azért, ami 1945 szeptemberében még „minden magyarnak fájt": Várad és Kolozsvár elvesztéséért. Csehszlovákiát sem amiatt támadta, ami miatt korábban: a magyarok Magyarországra telepítése miatt, hanem csak kényszermunkára hurcolásuk miatt. (Megtévesztő, hogy mindkét jelenséget többször is „kitelepítésnek" nevezte, a szövegkörnyezetből azonban világosan kiderült, hogy két különböző fogalomról volt szó.) Mi több, a népcserét – Jugoszlávia példáján – ha nem is dicsérendőnek, de elfogadhatónak tüntette fel. Ennek alighanem diplomáciai üzenetértéke lehetett.

Felmerül a kérdés, hogy állt-e a határozott hangú tiltakozás mögött komoly elképzelés a csehszlovák deportálási akció megfékezésére. Ezzel kapcsolatban Révai leszögezte, hogy ugyan ideáljai csak akkor teljesülnének, ha a dunai országok egymás közt oldanák meg problémáikat, de mivel ez Csehszlovákia és Magyarország viszonyában lehetetlen, „kérnünk kell a békeszerződésekért felelős nagyhatalmak gyors beavatkozását". Ez egy köztudomásúan Moszkva iránt lojális, kommunista politikus tollából világos beszéd volt, és Csehszlovákia számára komoly fenyegetésként hangozhatott. Aligha feltételezhetjük, hogy Révai József „vaktában lőtt" volna. Sokkal inkább

azt engedhette sejteni, hogy a kommunistákat támogató nagyhatalom is ellenzi a magyarok ilyen szélsőséges üldözését, s ellenkezésének akár érvényt is szerezhet. A cikk során Révai vissza-visszatért arra, hogy Csehszlovákia nemcsak a magyarok jogaiba gázol, hanem tulajdonképpen az egész régió egységét, sőt, békéjét veszélyezteti.

Álláspontját első helyen így indokolta a cikkíró: „Csehszlovákia úgy bánik a területén élő több mint 600 000 magyarral, hogy abba önérzetes, demokratikus nemzet sosem nyugodhatik bele". Ez teljesen nemzeti hozzáállás volt. Később azonban úgy fogalmazott, hogy „mi nem mint magyarok, hanem mint demokraták és kommunisták bíráljuk azt a politikát, amely erélyes a szlovákiai magyar dolgozókkal, de erélytelen a szlovákiai reakcióval szemben. (...) Nekünk nem közömbös, hogy szomszédaink olyan politikát folytatnak-e, amely erősíti, vagy olyat, amely gyengíti a demokrácia fejlődését *náluk* és *nálunk*." (A kiemelés eredeti.) Ebből az osztályharcos indoklásból következett az, amit Révai a cikk vége felé mondott ki: ha majd egyszer megváltozik a csehszlovák politika, azért mi „viszonzásul egyet adhatunk: a saját reakciónk elleni önfeláldozó, következetes harcot".

Ez előtt azonban még hosszan idézett a Csehszlovák Kommunista Párt 1938-ban Hodža miniszterelnök elé terjesztett emlékiratából, amely a kisebbségi kérdéssel foglalkozott. Megemlítette, hogy ennek aláírói között helyet foglalt „Gottwald, Široký, Clementis, Slánský és velük együtt a német internáló táborban vértanúhalált halt két szlovákiai magyar képviselő: a felejthetetlen Kosik és Stier Gábor." A névsorba bekerült „a kárpátaljai Borkanyuk is, aki a magyar és a német fasiszták elleni küzdelemben együtt ontotta vérét a *mi* Schönherz Zoltánunkkal". (Kiemelés tőlem – Sz. Á.) Ellentétben tehát az 1945-ös felszólalással, itt Kárpátalja neve is elhangzott, de egy ruszin ellenálló kapcsán, aki ellentétpárba került a „mi" Schönherzünkkel. Az egész emlékiratból Révai figyelemre méltó következtetést vont le: „Íme, Jarossék »köztársaságellenes aknamunkáját« egy s más elősegítette, a magyarok állítólag velük született antidemokratizmusán kívül." Elítélte tehát a két háború közti csehszlovák nemzetiség-politikát, méghozzá oly módon, hogy ezzel a bécsi döntés utáni magyar politika bizonyítványát magyarázta – ami igen ritkán fordult elő a kommunista ideológussal.

Filippika Mindszenty ellen (1948)

Három évvel később megkezdődött a csehszlovákiai magyarság diszkriminációjának jogi felszámolása. (Ne felejtsük el azt az alapvető különbséget 1946-hoz képest, hogy eddigre mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon végbement a kommunista hatalomátvétel.) Amint a csehszlovák kormány benyújtotta saját parlamentjének azt a törvényjavaslatot, amely a magyarok állampolgárságának visszaadásáról szólt, Révai a *Szabad Nép* hasábjain köszöntötte Prága intézkedését.[14] Teljes bizalmat szavazott északi szomszédunknak annyiban, hogy kijelentette: nem kétséges a törvényjavaslat elfogadása. Persze ez megint csak az olvasó szemében tűnt tényleg bizalomnak. Nagyon valószínű, hogy inkább jólinformáltságot takart. A Rudé Pravóra hivatkozva Révai azt is elővételezte, hogy az állampolgársági törvényt további kedvező intézkedések fogják követni.

A törvényjavaslat köszöntése során fontos tétel fogalmazódott meg: „Örömmel üdvözöljük ezt a fordulatot, amelyet úgy tekintünk, mint a csehszlovák népi demokrácia baráti kéznyújtását nemcsak a szlovákiai magyarok, hanem a demokratikus Magyarország felé." Azaz: a magyar kisebbségnek tett gesztus Magyarországnak tett gesztus; a magyar kisebbség ügye Magyarország ügye. Ha feltételezzük, ami elég valószínű, hogy a cikk szövege nem minden politikai egyeztetés nélkül alakult ki, akkor ennek a deklarációnak óriási a jelentősége. Annak elismerését jelentette ugyanis, hogy az állampolgárság elnyerésével a felföldi és kisalföldi magyarok nem váltak magyarul beszélő csehszlovákokká, hanem továbbra is kapcsolódott ügyük a kommunista anyaországhoz. Ez persze nem minden tekintetben lehetett kellemes: ahhoz is hivatkozási alapul szolgálhatott, hogy az anyaország esetleges „félrelépéséért" a szocialista útról a magyar kisebbséget retorzió érje. Mindenesetre Révai ebben a bekezdésben még azt is kinyilvánította, hogy az összetartozás feladatokat ró az anyaországra.

Néhány bekezdéssel később pedig kifejtette, hogy mi ez a feladat: felszólította a szlovákiai magyarokat, „hogy éljenek azokkal a szabadságjogokkal, amelyeket a csehszlovák népi demokrácia biztosít számukra, és küzdjék le saját soraikban azt a nacionalizmust, amelyre hajlamosakká lettek négyesztendős szenvedéseik következtében". Az anyaország tehát azt a feladatot vállalta magára, hogy az utódállam iránti lojalitás irányában befolyásolja a magyar kisebbség elvárásait, érzelmeit. Ez a magyar külpolitikában gyökeresen újat jelentett. A felszólításban benne foglaltatott a vád, hogy a szlovákiai magyarság erősen „nacionalista", ugyanakkor valamennyi védelem is, hiszen a „nacionalizmus" forrását az üldöztetésekben jelölte meg. Fontos eltérés azonban 1946-hoz képest, hogy Révai ekkor már csak a 40-es évek eseményeiben kereste ezt a forrást és nem a két háború közti Csehszlovákia politikájában.

A folytatásban részletezte, hogy mit ért a magyar kisebbség nacionalizmusa alatt: „Megerősödött bennük az »egész magyarság« »egységére« való törekvés, és bizonyos fokig eltompult érzékük az osztályharc, a reakciós elemek felismerése iránt saját soraikban, míg ugyanakkor hajlamosakká lettek arra, hogy az *egész* szlováksággal szemben foglaljanak el védekező álláspon-

tot. Itt az ideje, hogy ezen változtassanak." (Eredeti kiemelés.) Az, hogy a magyarság egységének gondolatát nacionalizmusnak nyilvánította, látszólag ellentmondott annak a korábbi megfogalmazásnak, amely elismerte a magyar kisebbség valamiféle közösségét az anyaországgal. Valójában ez mégsem tekinthető ellentmondásnak. Először is azért nem, mert a két állítás együttesen azt határolta be, hogy ki képviselheti a magyar kisebbségek és Magyarország közösségét: nem maga a társadalom, hanem csak azok a szervezetek, amelyek politikaűzésre jogosítványt kaptak (pl. a magyar kormány). Másodszor pedig azért sem ellentmondás, mert a nemzeti egységet az osztályharc ellentéteként emlegette. Nacionalistának eszerint az minősült, aki etnikai alapon közösséget érzett az „osztályellenséggel". Ez viszont tényleg ellentmondásban állt azzal a korábbi megállapítással, mely szerint a magyarok csak az elmúlt négy év során váltak nacionalistává. A különféle társadalmi osztályok etnikai összetartozásának elsőrendűségére ugyanis legfeljebb ráerősített az üldöztetés, okozója viszont sokkal inkább az 1920-ban kialakult kisebbségi helyzet volt.

A csehszlovákiai kisebbségpolitika megváltozását Révai három tényezőre vezette vissza. Először is a csehszlovákiai kommunista fordulatra, amelynek során elbuktak a nacionalista polgári pártok. (Ezeket mindenestül Benešsel azonosította.) Másodszor a „nemzetközi helyzetre", tehát a hidegháború éleződésére. Harmadszor pedig a magyarországi kommunista hatalomátvételre. Azt írta, hogy „amíg Nagy Ferenc ült a hatalomban, Gottwald és Široký nehezen cáfolhatták Benešéknek azt az állítását, hogy a magyar nép reakciós nép (...). De amikor Magyarországon bekövetkezett a fordulat, lehetetlen volt Csehszlovákiában fenntartani azt az álláspontot, amely a magyarság kollektív felelősségével (...) próbálta indokolni a szlovákiai magyarokkal szemben folytatott diszkriminációs politikát." Nem hivatkozott ugyan saját 1945-ös választási beszédére, de ebben az állításban benne foglaltatott az a vélekedés, hogy három év előtti jóslata most igazolódott.

A cikk vége felé összekapcsolta a szlovákiai magyar és a magyarországi szlovák kisebbség kérdését. Önvizsgálatra hívta fel a magyar politikusokat, hogy vajon nem igaz-e, amivel Csehszlovákia ebben a tekintetben vádolni szokta a magyar kormányzatot, tudniillik, hogy nem elégítik ki a szlovák kisebbség igényét az anyanyelvi oktatásra.

Az utolsó részben Mindszenty Józsefet támadta meg, amiért felemelte szavát a csehszlovákiai magyarok érdekében. Így fogalmazott: „Épp most, amikor ország-világ látja, hogy (...) a magyar kommunisták és a csehszlovák kommunisták együttműködésének, nemzetközi szolidaritásának köszönhető a szlovákiai magyarság elleni diszkriminációs politika felszámolása, épp most látja elérkezettnek az esztergomi érsek az időt, hogy tiltakozó nyilatkozatokat írogasson különféle címekre és protestáljon a csehszlovák–magyar

megegyezés ellen." Ebben nemcsak az foglaltatott benne, hogy egyedül a kommunista hatalom és nem az egyház képes racionálisan képviselni a nemzeti érdekeket, hanem az is, hogy aki a kialakuló megegyezésnél több jogot akar a kisebbségeknek, az árt a népek barátságának. Meg is fenyegette a hercegprímást, hogy egyszerű állampolgárként fogják bíróság elé állítani, méghozzá háborús uszításért. Az, hogy mindez a cikk legvégére került, elég nyilvánvalóvá tette az írás igazi célját: ez a cikk elsősorban nem a szlovákiai magyarokról, hanem Mindszentyről, illetve Mindszentynek szólt. A magyar kisebbség ürügyül szolgált. Révai azt a vádat emelte, hogy a prímás a kibékülés ellenzésének útján fenn akarja tartani a szlovákiai magyarság jogfosztottságát. Mondanivalóját Révai úgy foglalta össze, hogy „a kutya ugat, a karaván halad. A csehszlovák–magyar megegyezés meglesz, mert meg kell lennie. A szlovákiai magyarság, a béke, az imperializmus elleni harc érdekében."

Révai ezt a programot nemcsak papíron vállalta, hanem 1951. november 14-én Fülekre is ellátogatott, hogy az ott egybesereglett magyar munkásoknak elmagyarázza a csehszlovák nemzetiségpolitika leninista elveit. Hallgatóságának komoly csalódást okozott.[15]

Sztálinról, mint a nagy békéltetőről (1953)

Sztálin halálakor Révai újabb cikket írt, amely érintette a magyarság és szomszédainak viszonyát. Ezúttal azt fejtegette, hogy a közép-európai népek a köztük kialakult barátságot a nagy halottnak köszönhetik. A cikk két folyóiratban is megjelent, a *Társadalmi Szemlé*ben[16], ami az MDP elméleti folyóirataként magyar illetőségű orgánum volt, és rövidebb formában a *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért* című folyóiratban, amelyet Bukarestben szerkesztett a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája.[17] A két változat – címén és terjedelmén kívül – helyenként megfogalmazásában is eltért egymástól. „Lengyelek és csehszlovákok, csehszlovákok és magyarok, magyarok és románok között évszázados volt a nemzeti viszálykodás Ausztria fennállása alatt, és nem csökkent Ausztria felbomlása után" – írta Révai a *Társadalmi Szemlé*ben. Ez a megállapítás, ha nem is ítélte el a trianoni békét, mindenképpen megjelenítette, hogy az semmiféle megoldást nem hozott a magyarság és szomszédai viszonyában. A megállapítást megtartotta a *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért* cikke is, de a következő formában: „A lengyelek és csehek, a csehek és a magyarok, a magyarok és a románok közt Ausztria uralma idején évszázadokig szított nemzeti viszálykodás az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után sem csökkent." A nemzetközi lap tehát cseheket faragott a „csehszlovákokból", ami annyiban igaz, hogy a lengyeleknek tény-

leg a csehekkel és nem a szlovákokkal volt problémájuk, illetve a „csehszlovákok" évszázados problémáiról történelmietlen kijelentéseket vetett papírra a *Társadalmi Szemle*, hiszen a szövetségi állam csak 1920 óta létezett. Ugyanakkor a szlovák–magyar feszültségek így teljesen érintetlenül maradtak. A különbségtétel aligha lehetett véletlen műve. A *Társadalmi Szemle* a gondolatot így fűzte tovább: „1945-től 1948-ig a német imperialisták helyett az amerikai és angol imperialisták uszították egymás ellen Kelet-Európa népeit." Ez a megállapítás a bukaresti újságból teljesen kimaradt. Gondolom, nem azért, hogy megspórolja az angolszászokra mért vádakat, hanem hogy elhallgassa: a kérdéses években voltak a térségben nemzeti feszültségek. Révai a *Társadalmi Szemlé*ben a szocialista nemzetiségi politika gyümölcseinek konkrét példájaként megemlítette a székelyföldi magyar autonómiát és a szlovákiai magyarok egyenjogúsítását, valamint Szlovákia iparosítását. Ugyanezt a *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért*ban közölt cikk mellőzte. Ez az eltérés szintén aligha lehetett véletlen. A két cikk különbsége arra enged következtetni, hogy Révai tollából egyidejűleg két, egymással ellenkező felfogás is kikerekedhetett a nemzetiségi problémákról, ha a pártérdek úgy kívánta.

Éppen ezért attól tartok, hogy Révai József írásai alapján nem azt sikerült megismernünk, hogy hogyan gondolkodott Trianonról és a vele összefüggő kérdésekről, hanem azt, hogy mikor hogyan fogalmazta meg a párt álláspontját. Úgy tűnik ugyanis, hogy cikkeinek hangvételét, megállapításait nem annyira saját véleménye motiválta, mint inkább az éppen érvényesülő poilitikai irányvonal. Amit tehát Révai mondott vagy írt, az a KMP, az MKP és az MDP mindenkori deklarációjaként is felfogható.

JEGYZETEK

[1] Révai József: Magyarország Oroszország ellen. *Proletár* (Bécs) 1920. augusztus 19.
[1] Révai József: A kis antant. *Proletár* (Bécs) 1920. szeptember 9.
[2] Lukács György: A fehérterror társadalmi Hinterlandja. *Proletár* (Bécs) 1920. június 30.
[3] Révai József: Trianon – Genf – Moszkva. *Új Március* 1925/1-2 (július–augusztus) 31–36.
[4] Révai József: A magyar külpolitika válsága. (Kisebbségvédelem és fegyverkezés.) *Dolgozók Lapja* I. évfolyam 2. szám (1937. június).
[5] *Dolgozók Lapja*. Szikra, (1. kiadás) 1955, Budapest, 44–45. o.
[6] *Válogatott történelmi írások*. (1. kiadás) Budapest, 1966, Kossuth. 218–220. o.
[7] Ezt a stratégiát általában a határon túli magyarokra vonatkoztatva l.: Útmutató. A külképviseletek feladatai és munkája. Kiadja: A Magyar Külügyminisztérium Diplomáciai tanfolyama. Budapest, 1955. 64. Csehszlovák vonatkozásban: A szlovákiai magyarság helyzetéről. Pozsony, 1955. december 4. Mányik Pál főkonzul. 10/9/szig.titk. 1955. Országos Levéltár XIX-J-23-a Pozsonyi Főkonzulátus 1956. 8. d. 553.
[8] Vö. Vago, Raphael: *The Grandchildren of Trianon. Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States*. New York, 1989, Columbia Univ. Pr. 86, 100. o.
[9] Révai József: *A magyar demokrácia nemzeti jellege*. Budapest, 1945, Szikra. A Trianon-kérdésről: 9–16. o.
[10] A ratifikáció azonban még váratott magára. Vö. Peyer-Müller Fritz: *A kárpátaljai református egyház története*. Budapest, 1994, Református Zsinati Iroda. 61. o.
[11] Vö. Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcsereegyezmény-tervezet (1946) *Századok* 1996. 1553–1570; Föglein Gizella: A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása 1945–1993. *Régió* 1997/1. 41.o.
[12] Révai József: Tiltakozunk! *Szabad Nép* 1946. november 24.
[*] Így
[13] Révai József: A magyar-csehszlovák megegyezés útján. *Szabad Nép* 1948. október 17.; vagy: R. J.: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Budapest, (1. kiadás) 1949, Szikra. 372–382. o.
[14] Révai elvtárs szlovákiai útja. Pozsony, 1951. november 14. 153/szig.biz/51.-pol. 1955. Országos Levéltár XIX-J-1-j Csehszlovák TÜK 55.d. 16/b másolatgyűjtemény 002766/51.
[15] Révai József: Sztálin és a népek barátsága. *Társadalmi Szemle* 1953/3. 236–243. o.
[16] Révai József: A népek barátságának nagy és legyőzhetetlen ideológiája. *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért* 1953/13.

NÉVMUTATÓ

SZEGED

Ft

TRIANON ÉS A MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁS 1920–1953

OSIRIS